

PÁL FODOR

NADLUDZKI
CIEŻAR
IMPERIUM

OSMANIE W EUROPIE ŚRODKOWEJ
– NIEUDANA PRÓBA STWORZENIA MONARCHII
UNIWERSALNEJ (1390-1566)

© Copyright
Pál Fodor
Wydawnictwo NapoleonV
Oświęcim 2015
Wszelkie Prawa Zastrzeżone
© All rights reserved

Tłumaczenie:

Piotr Tańkowski

Korekta:

Dariusz Marszałek

Redakcja techniczna:

Mateusz Bartel

Strona internetowa wydawnictwa:

www.napoleonv.pl

Kontakt: napoleonv@o2.pl

Numer ISBN: 978-83-7889-435-3

PÁL FODOR

NADLUDZKI
CIĘŻAR
IMPERIUM

OSMANIE W EUROPIE ŚRODKOWEJ –
NIEUDANA PRÓBA STWORZENIA
MONARCHII UNIWERSALNEJ
(1390-1566)

OŚWIĘCIM 2015

*Dla Gézy Dávída
Nasze wspólne studia nad historią Osmanów
pozostają w mojej serdecznej pamięci*

SPIS TREŚCI

WSTĘP	7
ROZDZIAŁ I	
PODOBÓJ WĘGIER I DROGA DO WIEDNIA	21
Dlaczego Osmanie musieli stale prowadzić wojny? Kilka założeń ..	21
Zdobywanie łupów i terytoriów	26
Imperium Osmańskie i Węgry: Faza pierwsza	36
Objęcie władzy przez Sulejmana i zachodni zwrot w polityce osmańskiej	41
Podbój Węgier oraz rywalizacja osmańsko-habsburska w Europie Środkowej jako jego rezultat	55
ROZDZIAŁ II	
ZAJĘCIE BUDY I DROGA DO SZIGETVÁRU	69
Decydująca dekada (1541-1550)	69
Kryzys siedmiogrodzki (1551-1552) oraz ograniczenia polityki imperialnej	73
Epilog: Droga do Szigetváru	91
BIBLIOGRAFIA	95
INDEKS OSOBOWY	115

WSTĘP

Ze względu na wyjątkową sytuację dziejową Węgier, węgierscy turkolodzy zawsze zwracali szczególną uwagę na zagadnienia ekspansjonizmu i ambicji politycznych Osmanów w Europie, przede wszystkim w Europie Środkowej. Ich zainteresowanie spowodowane jest dwoma zasadniczymi czynnikami. Po pierwsze, szukają oni odpowiedzi na jedno z fundamentalnych pytań w historii narodu węgierskiego: czy było nie do uniknięcia, by Węgry znalazły się (częściowo) pod osmańską okupacją i w ciągu kolejnych stuleci konfliktu zbrojnego cierpiały z powodu niepowetowanych zniszczeń? Po drugie – a jest to blisko związane z pierwszym pytaniem – starają się zrozumieć, dlaczego Imperium Osmańskie uporczywie atakowało Węgry przez z górą sto lat, by ostatecznie zająć je w początku XVI wieku¹.

W ciągu ostatnich trzydziestu lat również i ja kilkakrotnie zajmowałem się tymi wzajemnie powiązаныmi zagadnieniami. Pierwszym owocem moich badań była książka wydana po węgiersku w 1991 roku. Monografia ta składała się z dwóch dużych rozdziałów: *Török politikai törekvések Magyarországon, 1520-1541* (Cele polityki osmańskiej na Węgrzech, 1520-1541) oraz *Magyarország és Bécs az oszmán hódító ideológiában* (Miejsce Węgier i Wiednia w osmańskiej ideologii podbojów)². Pierwszy rozdział wydany został także po angielsku jeszcze w tym samym roku, a nieco później także po turecku³, podczas gdy

¹ Lajos Fekete, *Budapest a törökök korában* [Budapeszt w czasach osmańskich], Budapest 1944; tenże, *Magyarság, törökség: két világnézet bajvivói* [Węgrzy i Turcy: mistrzowie dwu światopoglądów], Budapest 1947; Gyula Káldy-Nagy, *Suleimans Angriff auf Europa*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 28 (1974), nr 2, s. 163-212; Klára Hegyi, *Egy világbirodalom végvidékén* [Na granicach mocarstwa], (Magyar História), Budapest 1976; Ferenc Szakály, *Phases of Turco-Hungarian Warfare before the Battle of Mohács*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 33 (1979), s. 65-111; János M. Bak, Béla K. Király (eds.), *From Hunyad To Rákóczi: War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary* (Eastern European Monographs, CIV; War and Society in Eastern Central Europe, Vol. III.), Brooklyn 1982, s. 59-224; Klára Hegyi, Vera Zimányi, *The Ottoman Empire in Europe*, Budapest 1989; Géza Perjés, *The Fall of the Medieval Kingdom of Hungary: Mohács 1526-Buda 1541*, Boulder, CO, Highland Lakes, NJ 1989. Przegląd dawniejszej węgierskiej literatury przedmiotu zob. Pál Fodor, *Ottoman Policy Towards Hungary, 1520-1541*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 45 (1991), nr 2-3, s. 274-279.

² Pál Fodor, *Magyarország és a török hódítás* [Węgry i podbój osmański], Budapest 1991. W aneksie umieszczone są faksymile czterech dokumentów osmańskich wraz z tłumaczeniem na język węgierski.

³ Pál Fodor, *Ottoman Policy*, przedruk w tegoż, *In Quest of the Golden Apple: Imperial Ideology, Politics and Military Administration in the Ottoman Empire* (Analecta Isisiana), Istanbul 2000, s. 105-169. Wersja turecka: *Macaristan'a Yönelik Osmanlı Siyaseti, 1520-1541*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat

rozdział drugi – także jako odrębny artykuł – ukazał się jeszcze przed publikacją książki w języku niemieckim⁴. W mniejszym lub większym stopniu teksty te zostały włączone do dyskursu osmanistycznego, aczkolwiek nie zawsze spotykały się ze sprawiedliwym traktowaniem (przykładowo, niektórzy turkologowie cytowali opublikowane i przeanalizowane przeze mnie dokumenty jako nieznane źródła archiwalne).

Z różnych powodów w ciągu kolejnych lat powracałem wielokrotnie do tej problematyki. W 1994 r. wspólnie z Gézą Dávidem przygotowaliśmy studium dotyczące osmańsko-węgierskich rozmów pokojowych w latach 1512-1514, które następnie opublikowaliśmy w wydanym przez nas tomie poświęconym różnym aspektom stosunków węgiersko-osmańskich w XVI wieku⁵. W 1996 roku, we współpracy z innym moim kolegą, opublikowałem raport Hieronima Łaskiego, dotyczący jego negocjacji w Stambule na przełomie 1527 i 1528 roku. Raport ten powszechnie uznawany jest za najważniejszy dokument dotyczący stosunków węgiersko-osmańskich w tym okresie⁶. W tym samym tomie opublikowałem szczegółową analizę sytuacji oraz aspiracji politycznych Imperium Osmańskiego w latach dwudziestych XVI wieku⁷. W 2004 r. ponownie podjąłem się przebadania stosunków osmańsko-węgierskich, tym razem od ich początków aż do połowy XVI w. Moim celem była możliwie wszechstronna prezentacja ambicji i możliwości obu stron, a także zewnętrznych i wewnętrznych czynników wpływających na dynamikę tychże stosunków⁸. Pomimo iż studium to zostało opublikowane także po angielsku⁹, pozostało nieznane podobnie jak to opublikowane w roku 1996 (po części dlatego, że anglojęzyczna wersja książki nie weszła do dystrybucji). Ten sam los spotkał inny artykuł, opublikowany jedynie po węgiersku (stąd też praktycznie nieistniejący w nauce międzynarodowej), omawiający osmańską politykę imperialną w okresie od zajęcia stolicy Węgier,

Fakültesi Tarih Dergisi 40 (2004), s. 11-85.

⁴ Pál Fodor, *Ungarn und Wien in der osmanischen Eroberungsideologie (im Spiegel der Tarih-i Beç králi, 17. Jahrhundert)*, „Journal of Turkish Studies” 13 (1989), s. 81-98. Przedruk w tegoż, *In Quest of the Golden Apple*, s. 45-69.

⁵ *Hungarian-Ottoman Peace Negotiations in 1512-1514* [w:] Géza Dávid, Pál Fodor (eds.), *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Suleyman the Magnificent*, Budapest 1994, s. 9-45.

⁶ Gábor Barta (ed.), *Két tárgyalás Sztambulban. Hieronimus Łaski tárgyalása a töröknel János király nevében. Habardanecz János jelentése 1528 nyári sztambuli tárgyalásairól* [Dwie misje dyplomatyczne w Stambule. Negocjacje Hieronima Łaskiego z Portą prowadzone w imieniu króla Jana. Raport Jana Habardanecz dotyczący jego rozmów w Stambule latem 1528 roku], Budapest 1996.

⁷ Pál Fodor, *A Bécsbe vezető út. Az oszmán nagyhatalom az 1520-as években* [Droga, która prowadziła do Wiednia. Potęga osmańska w latach dwudziestych XVI w.] [w:] Gábor Barta (ed.), *Két tárgyalás Sztambulban*, s. 63-96. Przedruk w: János B. Szabó (ed.), *Mohacs (Nemzet és emlékezet)*, Budapest 2006, s. 387-409.

⁸ Pál Fodor, *A szimurg és a sárkány. Az Oszmán Birodalom és Magyarország (1390-1533)* [w:] István Zombori (ed.), *Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében*, Budapest 2004, s. 9-35.

⁹ Pál Fodor, *The Simurg and the Dragon. The Ottoman Empire and Hungary (1390-1533)* [w:] István Zombori (ed.), *Fight Against the Turk in Central Europe in the First Half of the 16th Century*, Budapest 2004, s. 9-35.

Budy (1541) do połowy lat pięćdziesiątych XVI wieku¹⁰. Przeciwnie natomiast tom zbiorowy, który wydaliśmy wspólnie z Gézą Dávidem, poświęcony równoległemu rozwojowi systemów obrony granic państw Habsburgów i Osmanów, spotkał się z dobrym przyjęciem. Zbiór ten ukazał się w wydawnictwie Brill w 2004 roku¹¹. Ponadto opublikowałem kilka artykułów różnej długości, poświęconych wpływowi zmian polityki międzynarodowej na postępy Osmanów na Węgrzech. One również przeszły bez echa, być może w pewnej części z powodu niełatwego dostępu do tych publikacji¹².

W prezentowanej książce zebrałem opracowane ponownie wersje trzech wcześniejszych tekstów, z których każdy został gruntownie przepracowany. Rozdział pierwszy powstał z połączenia dwóch zaktualizowanych artykułów: *The Simurg and the Dragon...* (2004) oraz *A Becsbe vezető út...* (Droga, która prowadziła do Wiednia) z 1996 r. Pod każdym względem rozdział ten może być uznawany za nowe i niezależne studium, ponieważ w trakcie prac nad nim należało przeczytać i wykorzystać znaczną ilość literatury naukowej opublikowanej od 1996 roku, a także poświęcić więcej uwagi nowym ustaleniom badaczy oraz ich najświeższym koncepcjom. Rozdział drugi oparty jest na tekście opublikowanym po raz pierwszy w języku węgierskim w 2005 r. On także został na nowo opracowany i rozszerzony jako komplementarny do rozdziału pierwszego. W ten sposób udało mi się poszerzyć ramy chronologiczne badań nad polityką osmańską w Europie Środkowej i stosunkami węgiersko-osmańskimi aż do początków drugiego trzdziestolecia XVI w.

Decyzję co do przygotowania i opublikowania tej książki podjąłem z kilku powodów. Przede wszystkim moje rozważania wiążą się z naturą i sposobem prowadzenia przez Osmanów polityki oraz działań wojskowych. Bardziej niż

¹⁰ Géza Dávid, Pál Fodor (eds.), „Az ország ügye mindenek előtt való”. A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544-1545, 1552) / „Affairs of State Are Supreme”. The Orders of the Ottoman Imperial Council Pertaining to Hungary (1544-1545, 1552) (Historia könyvtár. Okmánytárak, 1), Budapest 2005, s. XXXV-LV.

¹¹ Géza Dávid, Pál Fodor (eds.), *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest* (The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy. Ed. by Suraiya Faroqhi and Halil İnalcık, vol. 20), Leiden, Boston, Köln 2000. W pewnym sensie nasza następna książka (Géza Dávid, Pál Fodor (eds.), *Ransom Slavery along the Ottoman Borders [Early Fifteenth – Early Seventeenth Centuries]*. [The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy, ed. by Suraiya Faroqhi and Halil İnalcık, vol. 37], Leiden, Boston 2007), poświęcona gospodarce okupów w rejonach nadgranicznych państwa osmańskiego, ze szczególnym uwzględnieniem Węgier, była kontynuacją poprzedniej.

¹² Pál Fodor, *Between Two Continental Wars: the Ottoman Naval Preparations in 1590-1592* [w:] Ingeborg Baldauf, Suraiya Faroqhi (Hrsg., unter Mitwirkung von Rudolf Vesely), *Armağan. Festschrift für Andreas Tietze*, Praha 1994, s. 89-111. Przedruk: tenże, *In Quest of the Golden Apple*, s. 171-190; tenże, *Prelude to the Long War (1593-1606). Some Notes on the Ottoman Foreign Policy in 1591-1593* [w:] Güler Eren et al. (eds.), *The Great Ottoman Turkish Civilization*, vol. I, Istanbul 2000, s. 297-301; tenże, *The Impact of the Sixteenth-Century Ottoman-Persian Wars on Ottoman Policy in Central Europe* [w:] Éva M. Jeremiás (ed.), *Irano-Turkic Cultural Contacts in the 11th-17th Centuries* (Acta et Studia, I), Piliscsaba [2002] 2003, s. 41-51; tenże, *The Ottoman Empire, Byzantium and Western Christianity: The Implications of the Siege of Belgrade, 1456*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 61 (2008), nr 1-2, s. 43-51.

kiedykolwiek do tej pory podzielam pogląd, iż Węgry w XV i w początkach XVI wieku zajmowały szczególne miejsce nie tylko w osmańskiej polityce, ale także wyobraźni. Węgry uzyskały status śmiertelnego wroga Osmanów w taki sam sposób, w jaki Osmanie stali się śmiertelnym wrogiem Węgień już na początku XV w. Jako jedyna siła zdolna stawić im opór, Węgry stały się symbolem całego chrześcijańskiego świata w oczach Osmanów, którzy od 1453 r. uważali swoje państwo za, w pewnym sensie, sukcesora Bizancjum¹³. Łatwo zatem zrozumieć, iż zaatakowanie i zniszczenie Węgień stało się pierwszym i najważniejszym warunkiem w osmańskich dążeniach do dominacji nad światem oraz odnowienia Cesarstwa Rzymskiego, które stały się po podboju Bliskiego Wschodu centralnym punktem osmańskiej polityki mocarstwowej. Do lat dwudziestych XVI wieku sytuacja uległa zmianie, a oba państwa nie grały już w tej samej lidze, jeśli idzie o potęgę militarną i zasoby materialne. Dysponujemy wskazówkami, iż pewni osmańscy przywódcy i grupy wojskowe nie poświęcały już zbyt wiele uwagi swoim węgierskim przeciwnikom. Niemniej siły osmańskie, które ruszały do walki rozstrzygniętej w bitwie pod Mohácssem, wciąż obawiały się siły węgierskiej armii¹⁴. W rozważaniach nad działaniami militarnymi Osmanów w Europie Środkowej w pierwszej połowie XVI wieku oraz nad stojącą za nimi ideologią, tylko ślepiec nie dostrzegłby, że dla osmańskich dowódców Węgry stanowiły jedną z najważniejszych, o ile w ogóle nie najważniejszą, linii frontu. Dotychczas węgierski (czy też szerzej, środkowoeuropejski) front oraz rywalizacja osmańsko-węgierska i osmańsko-habsburska bywają często przedstawiane jako raczej drugorzędne czynniki w dyskusji na temat osmańskich stref granicznych i strategii mocarstwowej¹⁵, a nawet – *horribile dictu* – bywają całkowicie ignorowane. Porażającym przykładem takiego podejścia jest książka Giancarlo Casale *The Ottoman Age of Exploration*. Pomijając już fakt, że najprawdopodobniej takiej epoki w dziejach Imperium Osmańskiego po prostu nie było¹⁶, jak można przyjąć poważnie pracę, której autor stwierdza, że poddaje analizie „wielki plan strategiczny” Osmanów w XVI stuleciu, nie wspominając jednak przy tym ani słowem o cesarstwie habsburskim czy wojnach na Węgrzech?¹⁷ Z drugiej strony, nawet opracowania o funda-

¹³ Pál Fodor, *Byzantine Legacies in Ottoman Identity*, w druku.

¹⁴ Por. raport Pietro Bragadina z 9 czerwca 1526: armia sułtana wyruszyła na Węgry 23 kwietnia, jednakże „vanno con paura perche ungheri son gran valent'uomini contra Turchi”. Eugenio Albèri, *Le relazioni degli ambasciatori veneti al Senato durante il secolo decimosesto*, serie III, volume III, Firenze 1855, s. 111. Jest także prawdą, że po upadku Belgradu oraz po klęsce pod Mohácssem reputacja Węgrów została zdeprecjonowana.

¹⁵ Leslie Peirce, *Changing Perceptions of the Ottoman Empire: The Early Centuries*, „Mediterranean Historical Review” 19:1 (2004), nr 21. Zastrzeżenie to nie odnosi się do znakomitej książki Suraiyî Faroqhi, *The Ottoman Empire and the World Around It*, London, New York 2004.

¹⁶ Sądzę, że stwierdzenie to jest prawdziwe nawet pomimo wyrażonego przez Pinar Emiralioğlu w jej bardziej wyważonej książce zdania, że Imperium Osmańskie „było aktywnym uczestnikiem epoki wielkich odkryć oraz wczesnej nowożytności”. Por. *Geographical Knowledge and Imperial Culture in the Early Modern Ottoman Empire*, Farnham, Burlington 2014, s. 4.

¹⁷ Por. Giancarlo Casale, *The Ottoman Age of Exploration*, New York 2010. Praca ta, opublikowana

mentalnym znaczeniu czasem bywają całkowicie ignorowane w literaturze naukowej¹⁸. W ciągu ostatniej półtorej dekady Gábor Ágoston, do którego wspomniałych prac będę jeszcze się odwoływał, zrobił wiele, by upewnić się, że regionowi Europy Środkowej poświęca się tyle uwagi, na ile zasługuje, zarówno na samych Węgrzech, jak i poza ich granicami. Mimo to na tym polu wciąż pozostaje wiele do zrobienia. Dlatego też moim głównym zamierzeniem było przedstawienie bardziej zbliżonego do prawdy obrazu roli, jaką odegrały Węgry, czy też cały region Europy Środkowej, jako linii frontu w polityczno-militarnych planach Osmanów. Zatem książka ta ma wyjaśnić, w jaki sposób konflikty w tym regionie przypieczętowały los Imperium Osmańskiego i w jaki sposób szereg błędnych decyzji osmańskich doprowadził do upadku ich uniwersalistycznego programu imperialnego. Chcę także dostarczyć wskazówek dla lepszego zrozumienia, jak przemiany te przyczyniły się do najgłębszych wewnętrznych transformacji Imperium.

Druga grupa rozważanych zagadnień związana jest ze zmianą paradygmatu, jaka zaszła w historiografii osmanistycznej w ciągu ostatnich dwudziestu czy też dwudziestu pięciu lat. Gdy pisałem swój pierwszy artykuł na ten temat, zarówno zachodni, jak i tureccy historycy głównego nurtu uznawali, że rozwój Imperium Osmańskiego był „jedynym w swoim rodzaju i odosobnionym zjawiskiem”, którego nie można porównywać z czymkolwiek innym i które rozwijało się według własnej, specyficznej logiki cywilizacyjno-instytucjonalnej. W istocie, pod wieloma względami Imperium Osmańskie uważano za egzotyczny byt polityczny i kulturowy. Odpowiednio, historycy w tym okresie reprezentowali pogląd, że stosunki pomiędzy (chrześcijańską) Europą a (muzułmańskim) Imperium Osmańskim były w zasadzie jedynie wrogie. Jednakże w wyniku tak zwanego „zwrotu imperialnego (czy też postkolonialnego)” możemy obserwować gruntowne zmiany w najnowszej historiografii¹⁹. Rezygnując z podkreślania „inności” odizolowanego Imperium Osmańskiego, historycy zaczęli ostatnio opowiadać o jego historii jako o niedającej się odłączyć części historii wczesnonowożytnej Europy (czy też Eurazji). Waga unikalnych za-

przez Oxford University Press, poświęcona polityce osmańskiej w rejonie Oceanu Indyjskiego, jest nie tylko bezużyteczna, ale także puszcza w obieg niebezpieczne nieporozumienia: w wielu miejscach wprowadza w błąd mniej zorientowanego czytelnika, zawiera całą serię przeinaczeń oraz ogrom kompletnie nierealistycznych pomysłów. Tekst ten powinien być czytany równoległe z jego recenzją pióra Svata Souceka, *About the Ottoman Age of Exploration*, „Archivum Ottomanicum” 27 (2010), s. 313-342, szczególnie 338-342.

¹⁸ By podać tylko jeden przykład: bez znajomości studiów Sándora Pappa nie jest możliwe dokonanie prawidłowej oceny stosunków osmańsko-węgiersko-habsburskich w XV-XVI w. Mimo to autorzy zajmujący się tą problematyką w zasadzie nigdy nie odnoszą się do prac Pappa, być może dlatego, że większość z nich, w tym także ta najważniejsza, została opublikowana w języku niemieckim. Zob. Sándor Papp, *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Eine quellenkritische Untersuchung* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philologisch-historische Klasse. Schriften der Balkan-Kommission, 42), Wien 2003.

¹⁹ Alan Mikhail, Christine M. Philliou, *The Ottoman Empire and the Imperial Turn*, „Comparative Studies in Society and History” 54 (2012), z. 4, s. 721-745; Suraiya Faroqhi, *Empires before and after Post-colonial Turn: The Ottomans*, „Osmanlı Araştırmaları” 36 (2010), s. 57-76.

gadnień i wyjątkowego statusu Imperium Osmańskiego zaczęła być pomniejszana, równocześnie zaś coraz więcej uwagi poczęto zwracać na „fakty” – aczkolwiek niejasne – które wskazują na powiązania Imperium z Europą, dobre wzajemne kontakty, a także na pewne wspólne cechy (ponad)kulturowe. Obecnie wielu historyków twierdzi wręcz, że Imperium Osmańskie było nie tylko pasywnym odbiorcą (czy też „ofiara”) europejskich (ostatnio: eurazjatyckich) zmian politycznych, technologicznych i kulturowych, ale także aktywnym twórcą tych przemian²⁰. W rzeczy samej, zgodnie z najnowszymi obowiązującymi modami intelektualnymi (obserwowanymi z gorliwością neofitów), Imperium Osmańskie wręcz „wniosło swój wkład w fenomen, który kategoryzujemy i definiujemy jako renesans”²¹.

W związku z tym nowym spojrzeniem na historię, które wydaje się być szczególnie silne w Stanach Zjednoczonych oraz wśród historyków tureckich powiązanych z USA, pozostaje etykieta „wczesnonowożytny/wczesna nowożytność”, która ma ujmować problemy w szersze, globalne ramy oraz działać jak magiczna różdżka, rozwiązująca wszystkie problemy powodowane przez zmianę paradygmatu. W 2004 r. Suraiya Faroqhi opisała w swojej książce – uznawanej obecnie za punkt zwrotny w historiografii turkologicznej – w jaki sposób osmańskie elity oraz, przez ekstrapolację, cały kontekst państwa był wczesnonowożytny w okresie 1540-1774²². Od tego czasu rosnąca liczba jej naśladowców stara się na wszelkich polach odkryć elementy – i przedstawić je jako studia komparatystyczne nad imperiami – które w ich przekonaniu łączą Osmanów z wszystkimi dookoła i które mogą zostać wykorzystane jako dowód na ich globalne powiązania. Nie jest moim zadaniem, by w tym miejscu gruntownie przebadać tę kwestię, chciałbym tylko zaznaczyć, że koncepcja taka jest zarówno mętna, jak i – jak w niedawnym artykule wykazał Peter Burke – nadużywana, gdyż sięga się po nią w każdym przypadku jako po użyteczny środek służący pisaniu historii uniwersalnej. By zilustrować ten problem, Burke użył metafory „wypchanej walizki”: „Istnieje jakiś limit ilości prac, które mogą powstać na bazie danego pojęcia, ciężaru intelektualnego, który może ono udźwignąć. W pewnym momencie musi załamać się pod obciążeniem, czy też, by użyć mniej metaforycznego języka, zaczyna się wykorzystywać modną koncepcję w tak różnych, czasem wzajemnie wykluczających się ujęciach, że bardziej zaciemnia to analizę niż jej pomaga. By wzbogacić metaforę: problem z pojęciem nowożytności polega na tym, że jest ono częścią intelektualnej wa-

²⁰ Jak piszą uczniowie nowej szkoły: „Imperium Osmańskie uczestniczyło w wielu głównych aspektach rozwoju cywilizacyjnego, który historiografia europejska uznała za wyjątkowy wynalazek europejski”. Pascal W. Firges, Tobias P. Graf, *Introduction*, [w:] Pascal W. Firges, Tobias P. Graf, Christian Roth, Gülay Tulasoğlu, (eds.), *Well-Connected Domains: Towards an Entangled Ottoman History* (The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy. Ed. by Suraiya Faroqhi, Halil İnalçık and Boğaç Ergene, vol. 57), Leiden, Boston 2014, s. 5.

²¹ Claire Norton, *Blurring the Boundaries: Intellectual and Cultural Interactions between the Eastern and Western; Christian and Muslim Worlds*, [w:] Anna Contadini, Claire Norton (eds.), *The Renaissance and the Ottoman World*, Farnham, Burlington 2013, s. 3-21.

²² Faroqhi, *The Ottoman Empire and the World*, s. 10-11, 25-26, 211.

lizki, która została zbyt mocno wypchana. Pokrywa się nie domyka. Musimy rozpakować i zacząć od początku”²³.

Calkowicie zgadzam się z Burkem. Dokładnie ten sam problem pojawia się, gdy mowa o wczesnej nowożytności Imperium Osmańskiego. Pojęcie to używane jest bezkrytycznie, jednak każdy stosuje je w nieco innym sensie, przez co jego znaczenie i charakterystyka zmieniają się przy każdej okazji²⁴. Podobne zakłopotanie powoduje periodyzacja: najczęściej za początek tego okresu przyjmuje się połowę XV w., jednak niektórzy autorzy (być może przypadkowo) umieszczają początek nowożytności w XIV w., podczas gdy inni w XVIII. Jeśli idzie o to, kiedy się ona kończy, różnice pomiędzy poszczególnymi ujęciami prezentowanymi przez historyków wynoszą 80-100 lat²⁵. Wszystko to nie ustrzegło osmanistów przed „odkryciami” na ich własnych poletkach, na których są ekspertami i z rosnącą gorliwością wyszukują cechy wczesnej nowożytności, które uznają za odpowiadające tym europejskim. W ten sposób – i jest to prawdziwy problem – stopniowo „europeizują” oni Imperium Osmańskie. Drugoplanowym czynnikiem, który czasami ma wpływ na ten proces, bywa dobra wola rozwiązywania dzisiejszych problemów politycznych: minimalizacja znaczenia wcześniejszej wrogości oraz kwestionowanie słuszności paradygmatu podziału na bloki może zaowocować użytecznymi argumentami historycznymi dla celów promowania idei integracji Turcji z Europą oraz łagodzenia napięć kulturowych i religijnych, jakie narastają pomiędzy ludnością krajów zachodnich a społecznościami muzułmańskich imigrantów²⁶.

Nie twierdzą, że nieuprawnione jest porównywanie różnych mocarstw. Nie przeczę też, że stosunki pomiędzy Imperium Osmańskim a Europą były z pewnością bardziej skomplikowane niż tylko nieustanna walka zbrojna. W rzeczy samej, podobnie jak John Elliott wierzę, że Osmanowie odegrali ważną i konstruktywną rolę w procesie formowania (wczesno)nowożytnej Europy (wróć jeszcze do tego zagadnienia)²⁷. Jednak zanim popuścimy wodze fantazji, musi-

²³ Peter Burke, *Koraújkor?* [Czym jest historia wczesnonowożytna?], „Obeliscus” 1 (2014), nr 1, s. 15.

²⁴ Virginia H. Aksan, Daniel Goffman, *Introduction: Situating the Early Modern Ottoman World*, [w:] Virginia H. Aksan, Daniel Goffman (eds.), *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*, Cambridge 2007, s. 1-12; Baki Tezcan, *The Politics of Early Modern Ottoman Historiography* [w:] Aksan, Goffman (eds.), *The Early Modern Ottomans*, s. 167-198; Linda Darling, *Political Change and Political Discourse in the Early Modern Mediterranean*, „Journal of Interdisciplinary History” 38 (2008), nr 4, s. 505-531; Firges, Graf, *Introduction* [w:] Firges, Graf, Roth, Tulasoğlu (eds.), *Well-Connected Domains*, s. 1-10; Kaya Şahin, *Empire and Power in the Reign of Süleyman: Narrating the Sixteenth-Century Ottoman World* (Cambridge Studies in Islamic Civilization), New York 2013, s. 6-12, 243-252.

²⁵ Por. literaturę wymienioną w poprzednim przypisie.

²⁶ Dwa dobrze opisane przykłady takiej zmiany narracji historycznej, częściowo motywowanej względami politycznymi, podaje Andrew Wheatcroft, *The Enemy at the Gate: Habsburgs, Ottomans, and the Battle for Europe*, New York 2008; Ian Almond, *Two Faiths, One Banner: When Muslims Marched with Christians across Europe's Battlegrounds*, Cambridge, Mass. 2009.

²⁷ Pál Fodor, *Hungary between East and West: The Ottoman Turkish Legacy* [w:] Pál Fodor, Gyula Mayer, Martina Monostori, Kornél Szovák, László Takács (Hrsg.), *More modoque. Die Wurzeln der europäischen Kultur und deren Rezeption im Orient und Okzident. Festschrift für Miklós Maróth zum siebzigsten Geburtstag*, Budapest 2013, s. 403-405.

my w pierw wyjaśnić kilka podstawowych pojęć. Dla przykładu, co dokładnie zachodnia historiografia rozumiała przez nowożytność – czy też, bardziej nowocześnie, wczesną nowożytność – kiedy pojęcie to pojawiło się w latach 50. XX wieku. I nie mam tu głównie na myśli nieobecności w Imperium Osmańskim różnych elementów definiujących, które zazwyczaj się w tym kontekście wymienia (sztuka renesansowa, reformacja, książka drukowana, wielkie odkrycia itd.). Wydaje się, że to, czego brakowało w regionie (na „Wschodzie”), to raczej intelektualnego podglebia, które byłoby niezbędne, by zaabsorbować (oraz, co jeszcze ważniejsze, kształtować) renesans. Aczkolwiek, jak wiemy, to Arabowie (muzułmanie) byli głównymi pośrednikami, poprzez których klasyczna tradycja grecko-rzymska dotarła do średniowiecznej Europy, nie przyjęli oni ani nie przekazali literatury, poezji czy antycznych form estetycznych (ani też języka zawierającego takie elementy), w których manifestowałby się klasyczny obraz człowieka. I oto prawdziwą nowością, jaką przyniosły ze sobą renesans i humanizm (dziś znane jako wczesna nowożytność), był nowy obraz człowieka zakorzeniony w klasycznej starożytności: myśl, że człowiek może wykorzystać narzędzia własnego umysłu, by uświadomić sobie swoje możliwości, w tym także zdolność do pokierowania swoim losem²⁸. Czy możemy znaleźć coś podobnego w kulturze osmańskiej?

Kolejną kwestią jest, w jakim stopniu światopogląd osmański ukształtowany został przez racjonalistyczną filozofię muzułmanina Ibn Rushda (Awerroesa), z którego myśli, przyjętej przez Europejczyków, zrodziła się doktryna podwójnej prawdy, będąca nieodłącznym składnikiem renesansu²⁹. Jeśli Osmanie byli tak gorliwymi twórcami renesansu, to dlaczego wzgardzili grecką literaturą, która wpadła w ich ręce i dlaczego pozwolili, by rękopisy migrowały do Łacinników, gdzie stały się źródłem nowej epoki? Jądro problemu stanie się nad wyraz widoczne, kiedy przyjrzymy się temu, co wynikało z osmańskiej historii³⁰. Skoro Osmanie – czy to odpowiadając na wpływy zewnętrzne i poprzez adaptację prądów wczesnej nowożytności, czy też jako rezultat zmian wewnętrznych – dotrzymywali kroku krajom zachodnim, a ich państwo i społeczeństwo rozwijały się w XVI i XVII w. w sposób podobny do rozwoju angielskiego (jak twierdzi Baki Tezcan³¹), to jak wyjaśnić, że te same przemiany i metody, które uczyniły z Anglii (Zachodu) władczynią świata, obróciły Imperium Osmańskie w swego rodzaju zachodnią kolonię?

Odkładając na bok takie rozważania teoretyczne zauważmy, że „fakty”, które mają być dowodami na wzajemne powiązania i podobieństwa Imperium i świata wokół niego, budowane są na bardzo wątplych podstawach lub też po

²⁸ Rémy Brague, *Europa, la voie romaine*, Paris 1993; Bassam Tibi, *Kreuzzug Und Jihad. Der Islam und die christliche Welt*, München 2001.

²⁹ Problem ten został wyczerpująco omówiony w książce Tibiego, zob. poprzedni przypis.

³⁰ Na ten temat zob. Mikhail Philliou, *The Ottoman Empire and the Imperial Turn*, s. 725-727, passim.

³¹ Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World* (Cambridge Studies in Islamic Civilization), Cambridge 2010.

prostu są wytworami fantazji. Mógłbym mnożyć przykłady mocno naciąganych porównań, które daleko przekraczają granice zdrowego rozsądku. Jest dla mnie niewyobrażalne chociażby, jak ktokolwiek może mówić o formowaniu się państwa w XVI-XVII w. odnośnie do imperium³², które już od XV w. było silnym, zorganizowanym i skutecznym, choć ciągle zmieniającym się tworem. Jak się wydaje, głosy takie pojawiają się po prostu dlatego, że XVI-XVII w. to epoka, w której formowały się nowożytne państwa europejskie, powstające z transformacji monarchii poprzedniego okresu. Wydaje mi się, że podobnym nonsensem jest mówienie o „konstytucjonalizmie” czy „proto-demokratyzacji” w XVII w., który w rzeczywistości był okresem nieokiełznanego bezprawia i samowoli władzy w dziejach państwa osmańskiego³³. Lektura książki Baki Tezcan powinna także być ostrzeżeniem przed zniekształceniami, jakim może ulegać obraz rzeczywistości, kiedy powierzchowne podobieństwa zostają przedstawione jako strukturalne paralele. Także inni autorzy mają skłonność do przywiązywania równie wielkiej wagi do pojedynczych wypadków, jak gdyby stanowiły one całą serię zdarzeń lub też były długotrwałymi strukturami organizacyjnymi czy postawami. Krótko mówiąc, wielu spośród nowego pokolenia historyków nie potrafi odróżnić informacji istotnych od nieistotnych. Historycy dysponujący choćby podstawową wiedzą na temat państwa osmańskiego w XVI wieku są zakłopotani czytając, że osmańska elita rządząca w tym czasie „była klasą ... *primus inter pares*” lub że podziały religijne nie były dla tejże elity zbyt istotne – podczas gdy wszystkie poważne analizy wykazują, że grupa sprawująca władzę w czasach Sulejmana Wspaniałego była bardziej „oligarchiczna” niż kiedykolwiek wcześniej czy później, a islam stanowił jej najważniejsze spoiwo³⁴. Cóż mamy odpowiedzieć tym, którzy opisują Imperium Osmańskie jako wielocentryczne, podczas gdy centralna pozycja stolicy, Stambułu, w wielu aspektach była niepodważalna³⁵. Może być prawdą, że od lat 40. XVI wieku gazety rękopiśmienne (*avvisi*) były produkowane w Stambule, dzięki czemu stolica imperium stała się – głównie za sprawą renegatów i dragomanów – częścią paneuropejskiego systemu komunikacji, jednak jest także

³² Por. na przykład Şahin, *Empire and Power*, s. 249-250. Innym wątpliwym wnioskiem jest ten, iż „przedsięwzięcie Osmanów nie zaowocowało powstaniem skonsolidowanego państwa aż do połowy XVI w.”. Zob. Peirce, *Changing Perceptions*, s. 7.

³³ Tezcan, *The Second Ottoman Empire*. Warto sięgnąć także po krytyczną recenzję pióra Rhoadsa Murphy’ego, „Bulletin of the School of Oriental and African Studies” 74 (2011), nr 3, s. 482-484.

³⁴ Şahin, *Empire and Power*, s. 250. Firges, Tobias, *Introduction*, s. 5. Przeciwnie, na temat oligarchicznej natury elity władzy, Gülru Necipoğlu, *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire*, London 2005), s. 35-46. Zob. też Leslie P. Peirce, *The Imperial Harem: Woman and Sovereignty in the Ottoman Empire*, New York, Oxford 1993, s. 65-90; Rhoads Murphey, *Exploring Ottoman Sovereignty. Tradition, Image and Practice in the Ottoman Imperial Household, 1400-1800*, London, New York 2008, s. 99-174.

³⁵ Firges, Tobias, *Introduction*, s. 10. Inne ujęcie prezentuje Faroqhi, *The Ottoman Empire and the World*, 16-17; Necipoğlu, *The Age of Sinan*, s. 31; Pinaralioğlu, *Geographical Knowledge*, 7-9; Gábor Ágoston, *The Ottomans: From Frontier Principality to Empire* [w:] John Andreas Olsen, Colin S. Gray (eds.), *The Practice of Strategy: From Alexander the Great to the Present*, Oxford, New York 2011, s. 118-119.

oczywiste, że ludzie ci mieli niewielki lub zgoła znikomy wpływ na osmańskie społeczeństwo. Pomimo że dysponowali oni doskonałą siecią wywiadowczą, przywódcy państwa wykazywali się często zatrważającą ignorancją w najważniejszych kwestiach politycznych³⁶. W tym miejscu warto zauważyć, że zanika również szacunek dla faktów. Nawet w prestiżowych publikacjach zdarza się czytać, że pierwsze oblężenie Wiednia miało miejsce w 1524 r. czy też, że Karol V został wybrany na cesarza w 1521 r.³⁷ Trudno znaleźć słowa, by opisać całkowity brak kompetencji, jaki ukazuje kilka stron uznanej książki Daniela Goffmana³⁸. W każdym razie całkowicie podważa to zaufanie do erudycyjnej skądinąd narracji autora na temat „Wielkiego Świata Zachodniego”.

Lecz dość już tych negatywnych przykładów! Wymieniając je nie zamierzałem zaprzeczać, że z „imperialnego” czy też „europejskiego zwrotu” w historiografii osmanistycznej zrodziły się także nowe, ważne rezultaty. Włączenie historii osmańskiej do historii europejskiej czy też szerzej – powszechnej, było zarówno pożądane, jak i mocno spóźnione. Odnośnie do pytania, czy ogólnie rzecz biorąc historia osmańska była powiązana z powszechną, moja odpowiedź również będzie twierdząca. Jednakże jeśli pytamy, czy świat osmański w pełni uczestniczył we wczesnonowożytnym rozwoju Europy, odpowiem: zdecydowanie nie. Ujmując rzecz jeszcze jaśniej: „europeizację” osmańskiej polityki i historii społecznej w połączeniu z przedstawianiem imperium jako swego rodzaju prototypu współczesnych nam post-narodowych projektów globalizacyjnych, uważam za kierunek bardzo niebezpieczny, jako że w pewnych warunkach może nawet prowadzić do zafałszowania historii. Jak już przed 15 laty zauważyliśmy wspólnie z Gézą Dávidem w związku z nową koncepcją „granicy” oraz północnoafrykańskich państw granicznych, pełna uwielbienia idealizacja „może prowadzić [...] do tworzenia konstrukcji historycznych, które mają niewiele wspólnego z rzeczywistością opisywanych czasów”³⁹. Podobną ostrożność wykazują także Alan Mikhail i Cristine M. Philliou, którzy rozważając postępy naukowe, do których doszło dzięki „imperialnemu zwrotowi”, także podkreślają: „Wczesna nowożytność stała się składnicą i poligonem doświadczalnym dla naszych post-narodowych pragnień i ambicji”⁴⁰. W mojej

³⁶ Zsuzsa Barbarics-Hermanik, *Medien und Protagonisten im Kulturaustausch zwischen der Habsburgermonarchie und dem Osmanischen Reich* [w:] Eckhard Leuschner, Thomas Wünsch (Hg.), *Das Bild des Feindes. Konstruktion von Antagonismen und Kulturtransfer im Zeitalter der Türkenkriege. Ostmitteleuropa, Italien und Osmanisches Reich*, Berlin 2013, s. 257-260. Przeciwnie, na temat ignorancji wielkich wezyrów w sprawach węgierskich, zob. Fodor, *Ungarn und Wien*, s. 93, przypis 41, na podstawie Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Aid Belgeler - Telhisler (1597-1607)*, İstanbul, 1970, s. 113-114.

³⁷ Zweder von Martels, *Old and New Demarcation Lines between Christian Europe and the Islamic Ottoman Empire: From Pope Pius II (1458-1464) to Pope Benedict XVI (2005-2013)* [w:] Contadini, Norton (eds.), *The Renaissance and the Ottoman World*, s. 171. Palmira Brummett, *Ottoman Expansion in Europe, ca. 1453-1606* [w:] Suraiya N. Faroqhi, Kate Fleet (eds.), *The Cambridge History of Turkey. Vol. 2: The Ottoman Empire as a World Power, 1453-1606*, Cambridge 2013, s. 51.

³⁸ Daniel Goffman, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, Cambridge 2002, s. 99-105.

³⁹ Dávid, Fodor (eds.), *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs*, s. 12.

⁴⁰ Mikhail, Philliou, *The Ottoman Empire and the Imperial Turn*, s. 736.

opinii ci historycy zajmujący się dziejami Imperium Osmańskiego, którzy dali się uwieść koncepcji wczesnej nowożytności, powinni mocno zastanowić się nad mądrą radą dwójki autorów co do tego, że państwo to najlepiej badać jako byt jedyny w swoim rodzaju, a równocześnie jako będący częścią globalnego systemu: „Różnica – rozumiana jako pewna specyfika, a nie cudactwo – musi wystąpić zanim pojawi się podobieństwo. Kluczową kwestią jest, że Imperium Osmańskie nie było takie, jak wszystkie inne imperia [...] Nie oznacza to jednak oczywiście [...], że pozostaje ono poza wszelkimi porównaniami. Wręcz przeciwnie. [...] Powinniśmy [...] zacząć [...] badać procesy pozytywne zachodzące w przestrzeni ‘pomiędzy’, będącej nie hipotetyczną próżnią, ale areną intensywnego dyskursu różnorodnych sił, postaci i miejsc”⁴¹.

To właśnie jest istotnym zamierzeniem mojej książki. Moim celem jest opisanie – w ramach chronologicznych obejmujących okres od pierwszych kontaktów aż po ostatnie trzydziestolecie XVI wieku – stosunków pomiędzy Imperium Osmańskim (z jego unikatowymi strukturami i sposobami działania) a Węgrami stanowiącymi część *Respublica Christiana*, i które stały się ostatecznie posiadłościami dynastii habsburskiej. Zbadanie serii wydarzeń zachodzących w tej „przestrzeni pomiędzy” pozwoli nam także lepiej zrozumieć losy i przeznaczenie Imperium Osmańskiego, jak również różnorodne czynniki (władza, ludzie), które się do tego przyczyniły. Dalszym celem jest przedstawienie, dlaczego wśród różnorodnych czynników łączących świat osmański, to działania wojenne i dyplomacja (ściśle się ze sobą wiążące) oraz handel utrzymały wiodącą rolę w ciągu całego okresu, a wreszcie dlaczego do tych właśnie czynników przywiązywano większą wagę niż do wpływów i wymiany intelektualnej i kulturalnej⁴². Na pierwszy rzut oka książka ta może się wydawać zwykłą (choć mam nadzieję, nie nudną) historią polityczną czy też analizą wydarzeń historycznych, w rzeczywistości jednak chciałem, by była ona czymś więcej. Jest ona bowiem także studium strukturalno-historycznym oraz strategiczno-historycznym, w którym staram się przedstawić przedmiot moich zainteresowań na przestrzeni różnych „epok”. W stwierdzeniu tym odwołuję się do zagadnień, które ujawniły się w badaniach osmanistycznych prowadzonych z punktu widzenia „wielowiekowego imperium”. Termin ten został ukuty przez Mikhaila i Philliou, którzy zamierzali odnieść się do faktu, że jednorodna historia Osmanów została stopniowo pofragmentowana w miarę, jak wycinano z niej coraz liczniejsze „odrębne” epoki („epoka kochanek”, „epoka odkryć” etc.). Mnożą się one deliberatywnie często na podstawie ledwie dostrzegal-

⁴¹ Mikhail, Philliou, tamże, s. 743.

⁴² Na temat akulturacji i wymiany militarnej zob. Gábor Ágoston, *Guns for the Sultan. Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*, Cambridge 2005; tenże, *Firearms and Military Adaptation: The Ottomans and the European Military Revolution, 1450-1800*, „Journal of World History” 25 (2014), nr 1, s. 85-124. Analiza kontaktów i sieci powiązań kupców osmańskich (zarówno muzułmanów, jak i innych wyznań) na wschodzie i zachodzie, zob. Suraiya N. Faroqhi, *Trading between East and West: The Ottoman Empire of the Early Modern Period*, [w:] Firges, Graf, Roth, Tulasoğlu (eds.), *Well-Connected Domains*, s. 15-36.

nych lub też konstruowanych retrospektywnie uzasadnień. W moim ujęciu bardzo dbam o to, by właściwie podkreślać istnienie długoterminowych struktur rozciągających się na poszczególne „epoki”, uwypuklając tym samym wagę kontynuacji w historii osmańskiej.

Wreszcie, w odniesieniu do kilku problemów szczegółowych, muszę przyznać, iż niektóre osiągnięcia studiów komparatystycznych (wczesnonowożytnicznych) mogą zostać włączone do ujęcia „tradycyjnego” czy też strukturalistycznego. Suraiya Faroqhi zwróciła uwagę na fakt, że polityka zagraniczna – budowanie relacji ze światem zewnętrznym – nigdy nie była wyłączną prerogatywą władców czy dynastii. Pod tym względem Imperium Osmańskie nie było wyjątkiem, a decyzje w jego polityce zagranicznej często były wynikiem zmagania pomiędzy różnymi stronnictwami (i rodami) elit⁴³. W pełni zgadzam się z tymi wnioskami, a co więcej, w swojej książce przedstawiam dowody, że nawet w zcentralizowanym państwie osmańskim opinie elit, zarówno tych z centrum, jak i prowincjonalnych, musiały być brane pod uwagę przed podjęciem strategicznych decyzji i wyruszeniem na wyprawę wojenną. Działo się tak już choćby tylko z tego powodu, że państwo zorganizowane było jako imperium zarówno lądowe, jak i morskie. W naturalny zatem sposób narastały napięcia pomiędzy poszczególnymi, rywalizującymi ze sobą i starającymi się realizować sprzeczne interesy grupami wpływu w elicie władzy. Zgadzam się także z Faroqhi, że czasem decyzje podejmowane były oportunistycznie, przypuszczalnie po tym, jak przyjęto argumenty tego czy innego stronnictwa. Podkreśla to pogląd – obecnie powszechny – że tak zwane rody polityczne odgrywały ważną i wciąż większą rolę w osmańskim systemie politycznym⁴⁴. Równocześnie uważam, że błędem jest powątpiewać w istnienie i znaczenie pewnych opartych na systemie „imperatywów”⁴⁵. Wydaje mi się, że tego typu imperatywy – na przykład, długoterminowe struktury instytucjonalne i powiązana z nimi mentalność – nie mogły być pomijane przez decydentów i były czynnikami wywierającymi znaczny wpływ na samych decydentów. Zgadzając się z Faroqhi i odrzucając opinie przeciwne uznając osmański system polityczny – i osmańską politykę zagraniczną – za ulegającą znacznym wpływom takich czynników, jak silna legitymizacja władców i dynastii, ścisłe powiązanie elity władzy z aparatem państwa, jej lojalność wobec dynastii oraz zaangażowanie w obronę interesów państwa⁴⁶. Wszystko to

⁴³ Faroqhi, *The Ottoman Empire and the World*, s. 4-5, 27-28.

⁴⁴ Faroqhi, *Post-colonial Turn*, s. 67-72. Podczas gdy historycy na ogół datują powstanie rodów na wiek XVII, moim zdaniem istniały one już wcześniej, były jednak mniej widoczne. Por. Pál Fodor, *Who Should Obtain the Castle of Pankota? Interest Groups and Self-Promotion in the Mid-Sixteenth-Century Ottoman Political Establishment*, „Turcica” 31 (1999), s. 67-86, przedruk w tegoż, *In Quest of the Golden Apple*, s. 227-241.

⁴⁵ Por. Faroqhi, *The Ottoman Empire and the World*, s. 5.

⁴⁶ Niesolidność renegatów, do których nie można było mieć zaufania, chrześcijan, którzy stali się elementem państwa osmańskiego, została podkreślona przez Tobiasa P. Grafa, *Of Half-Lives and Double-Lives: „Renegades” in the Ottoman Empire and Their Pre-Conversion Ties*, [w:] Firges, Graf, Roth, Tulasoglu (eds.), *Well-Connected Domains*, s. 131-149. Przeciwnie, asymilację i lojalność elity uwypukliła Faroqhi, *The Ottoman Empire and the World*, s. 29-30, 43-44, 213.

było z ogromną korzyścią dla Imperium Osmańskiego w omawianym okresie, podczas gdy majątki ziemskie, a następnie polityka zagraniczna i religijna różnych wyznań i Kościołów mocno ograniczały władzę królewską jego głównych europejskich rywali. Nie jest przypadkiem, że wrogowie Osmanów uważali ich państwo za o wiele bardziej skuteczne i zorientowane na osiągnięcie założonych celów niż inne kraje. Jednakże, jak zobaczymy, nawet to nie wystarczyło, by zapewnić realizację podstawowych założeń.

I jeszcze jedno na koniec: moje poglądy w tych kwestiach, ogłoszone w publikacjach wydanych na początku mojej kariery zawodowej, zmieniły się tylko w jednym podstawowym aspekcie: mojej oceny kampanii sultana w latach 1520-1521. Sądziłem niegdyś, iż w tamtym momencie osmańskie plany podbojów ograniczały się jedynie do samych Węgier, choć nawet to wydawało się nieosiągalne. Jednakże teraz uważam, że wszelkie dowody wskazują jednoznacznie, iż dominacja nad światem stała się celem osmańskiej polityki bezpośrednio po objęciu władzy przez Sulejmana Wspaniałego. W swojej książce przedstawiam zachodzące wydarzenia w takim właśnie świetle.

ROZDZIAŁ I

PODOBÓJ WĘGIER I DROGA DO WIEDNIA

DLACZEGO OSMANIE MUSIELI STAŁE PROWADZIĆ WOJNY? KILKA ZAŁOŻEŃ

János Vitéz, kanclerz Jánosa Hunyadi, regenta Węgier, pisał 17 września 1448 r. w jego imieniu do papieża Mikołaja V: „O ile pamięć mnie nie zawodzi, kąśliwa broń Turków trwoży Europę już od stu lat. Szybkimi uderzeniami podporządkowali sobie Grecję, Macedonię, Bułgarię i Albanię [...] narzucając im niewolę, pozbawiając je religii, narzucając im siłą obcą wiarę, obcą moralność, obce prawa, a wreszcie język niewiernych. Nie szanują praw boskich ni ludzkich [...] Niszczące plagi rozpuszczają się stamtąd na wszystkich sąsiadów. Obecnie niemal przeniknęły do serca Europy, zdobywając oparcie w bliskości naszego kraju i ojczyzny [...] Przez ponad sześćdziesiąt lat jak skała trwaliśmy przeciwko palącemu gniewowi wojny, polegając jedynie na własnych zasobach i armii jednego państwa. Pomimo wyczerpania wieloma porażkami, walkami i żałobami, wciąż trwamy [...] By podsumować wszystko w kilku słowach: nigdy nie wycierpieliśmy tyle od jednego nieprzyjaciela i oprócz wspomnienia wolności nie pozostało nam już nic poza naszą bronią i odwagą, jako że wiele razy byliśmy już w śmiertelnym niebezpieczeństwie [...] Nie ma bowiem takich okrucieństw, jakich byśmy nie cierpieli, a nie skończy się to, dopóki nie wygramy lub nie doświadczymy ostatecznej porażki. Nieprzyjaciel zawsze będzie siedział na naszych karkach, jako że jego nienawiść jest nawet większa niż jego siła. Nawet teraz nasz wróg [...] pragnie nie tyle zwycięstwa, ile zemsty wywartej na nas”¹.

¹ Sandor V. Kovacs (publ.), *Magyar humanisták levelei, XV-XVI. század* [Listy węgierskich humanistów], Budapest 1971, s. 120-121. Por. Pál Fodor, *The View of the Turk in Hungary: the Apocalyptic Tradition and the Red Apple in Ottoman-Hungarian Context* [w:] *Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople*, Actes de la Table Ronde d’Istanbul (13-14 avril 1996), édités par Benjamin Lellouche et Stéphan Yerasimos et publiés par l’Institut Français d’Études Anatoliennes Georges-Dumézil d’Istanbul. (Varia Turcica, XXXIII), Paris, Montréal 1999, s. 101-102.

Kanclerz Hunyadiego dobrze znał węgierską historię. Turcy osmańscy rzeczywiście pojawili się na granicy węgierskiej, a nawet wewnątrz państwa, sześćdziesiąt lat wcześniej, w 1390 roku. Wraz z pomocniczymi wojskami serbskimi „odwiedził” i spłądrował banat Macsó oraz komitaty Krassó i Temes w 1390 r., Sremską Mitrovicę [łac. Sirmium – przyp. tłum.] w 1391, zaś region wokół Temesváru i Sremskiej Mitrovicy w 1392². Mieszkańcy Węgier wkrótce zdali sobie sprawę, że ci przybysze, których postępy na Bałkanach były żywo dyskutowane, staną się nadzwyczaj twardym i ambitnym przeciwnikiem. W rzeczy samej, ich postępowanie postrzegano jako tak bardzo niehumanitarne, że w latach panowania Zygmunta Luksemburskiego (1387-1437) byli porównywani do Tatarów, uznawanych podówczas za archetyp zagrożenia zbrojnego dla Królestwa³.

Lecz kim byli ci zdobywcy? Państwo osmańskie uformowało się w pierwszych dekadach XIV wieku w północno-zachodniej części Azji Mniejszej. Pojawienie się tej nowej potęgi zostało ułatwione przez dwie okoliczności: 1. migrację ludności spowodowaną wtargnięciem Mongołów na Środkowy Wschód; zmusiło to setki tysięcy Oguzów (Turkomanów) do migracji w rejony pograniczne państwa Seldżuków i Bizancjum w Azji Mniejszej; 2. próżnia w systemie władzy, jaka powstała pod koniec XIII w. cesarstwie Ilchanidów oraz wasalnym wobec niego państwie Seldżuków, a także w istniejących jeszcze prowincjach Cesarstwa Bizantyńskiego w Azji Mniejszej⁴. Plemię, któremu przewodził Osman (ok. 1288-1324), nie było jedynym, które próbowało zorganizować Turkomanów w Azji Mniejszej, jednak w ciągu stulecia on i jego następcy pokonali wszystkich rywali i podbili ich terytoria. W czasie napaści na Węgry, ich wojska zbliżyły się do Eufratu na wschodzie, na zachodzie osiągając Dunaj.

Wśród historyków nadal nie ma zgody co do wyjaśnienia przyczyn tego bezprecedensowego sukcesu. Jedno wszakże nie podlega dyskusji: pod kilkoma względami ich postępowanie wyraźnie różniło się od tego, które cechowało innych tureckich (turkomańskich) władców czy rody. Od początku unikali dzielenia i delegowania władzy powszechnego wśród Turków, a także, przeciwieństwo ich rywali, pozostając jako najemnicy w służbie u Bizantyńczyków, korzystali z tego nie tylko celem zdobywania łupów, ale także by realizować celową politykę gromadzenia zdobyczy terytorialnych. Charakterystyczne, że natychmiast wykorzystali nadzwyczajną okazję, jaka pojawiła się w latach 40. XIV wieku: gdy w Cesarstwie Bizantyńskim wybuchły walki o tron, zaś najsil-

² Pál Engel, *A török-magyar háborúk első évei 1389-1392* [Pierwsze lata walk osmańsko-węgierskich, 1389-1392], „Hadtörténelmi Közlemények” 111 (1998), nr 3, s. 565-569.

³ Fodor, *The View of the Turk*, s. 100.

⁴ Halil İnalcık, *The Question of the Emergence of the Ottoman State*, „International Journal of Turkish Studies” 2 (1980), s. 72-75; Claude Cahen, *La Turquie pré-ottoman*, Istanbul, Paris 1998, s. 275-295; Rudi Paul Lindner, *Explorations in Ottoman Prehistory*, Ann Arbor 2010⁴, szczególnie s. 81-101 (w jego ocenie władza mongolska była o wiele bardziej efektywna niż do tej pory sądzili inni uczeni); tenże, *Anatolia, 1300-1451* [w:] Kate Fleet (ed.), *The Cambridge History of Turkey. Vol. 1: Byzantium to Turkey 1071-1453*, Cambridge 2009, s. 118. Donald M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, Cambridge 1993³, s. 41-89.

niejsze turkomańskie bejliki zostały zniesione przez Łacinników, bez wahania wypełnili pojawiającą się polityczną i wojskową pustkę⁵.

Naszą uwagę przykuwają świadomość zamierzonego celu, determinacja i dalekosiężne, długoterminowe plany Domu Osmana, nawet jeśli wiemy, że – inaczej niż to przedstawiają legendy dynastyczne powstałe w drugiej połowie XV w. – wiele wczesnych podbojów na Bałkanach zostało dokonanych przy pomocy sprzymierzonych margrabiów (*uç beyis*): rodzin Evrenos, Mihaloğlu, İshakbeyoğlu (później Turahanoğlu) i Malkocoğlu⁶. I nawet jeśli prawdą jest, że dynastia przywłaszczyła sobie chwałę i sukcesy byłych towarzyszy broni oraz celowo wymazywała pamięć o ich współdziałaniu w tworzeniu państwa, nie widać większej różnicy w sposobach, w jakie margrabiowie oraz dynastia prowadzili politykę ekspansji i jednoczenia (na przykład tworzenie sieci dobroczynnych kuchni oraz karawanserajów lokowanych w pobliżu klasztorów derwiszów, fundacja nowych muzułmańskich ośrodków miejskich poza murami zdobytych miast itd.)⁷.

Tematem, wokół którego już od wielu lat koncentrują się debaty historyków, jest zagadnienie ostatecznego celu osmańskich podbojów w XIV-XVI wieku. Czy mieli oni choćby jakąś konkretną wizję tego, co podążający krok w krok za wojskowymi planistami historycy mogliby nazwać *wielką strategią*? W studiach turkologicznych Gábor Ágoston, zainspirowany wcześniejszymi pracami Edwarda Luttwaka, Geoffreya Parkera i innych (przy czym historycy przyjmują ustalenia tego ostatniego z pewnymi zastrzeżeniami) badał, czy model ten da się zastosować także do historii osmańskiej. Doszedł on do wniosku, że „wielka strategia” to po prostu „całościowe spojrzenie na położenie geopolityczne państw oraz na ich możliwości militarne, ekonomiczne i kulturalne”⁸. Wizja tego typu determinowała długoterminową politykę Imperium Osmańskiego oraz mobilizację jego zasobów ekonomicznych i ludzkich, których celem była realizacja podjętych planów. Jednakże według Ágostona nie można stwierdzić, że Osmanie posiadali jedną tylko strategię, obowiązującą przez stulecia, która wyjaśniałaby wszystkie ich posunięcia polityczne. Strategia taka nie mogła istnieć choćby w okresie pierwszych podbojów, jako że państwo było wówczas zaledwie jednym z wielu aktorów na scenie. Zamiast tego należy mówić o wielu strategiach, przyjmowanych przez różnych władców, dzielających jednak pewne ponadczasowe imperatywy⁹. Zgodnie z poglądami tego badacza, dające

⁵ Por. Cemal Kafadar, *Between Two Worlds. The Construction of the Ottoman State*, Berkeley, Los Angeles, London 1995, s. 136-138; Lindner, *Anatolia, 1300-1451*, s. 108-109.

⁶ Heath W. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State*, Albany 2003; tenże, *Early Ottoman Period* [w:] Metin Hepar, Sabri Sayarı (eds.), *The Routledge Handbook of Modern Turkey*, London 2012, s. 5-14.

⁷ Lowry, *Early Ottoman Period*, s. 8-10.

⁸ Ágoston, *The Ottomans: From Frontier Principality to Empire*, s. 107; tenże, *Information, Ideology, and Limits of Imperial Policy: Ottoman Grand Strategy in the Context of Ottoman-Habsburg Rivalry* [w:] Aksan, Goffman (eds.), *The Early Modern Ottomans*, s. 76-77.

⁹ Na przykład: małżeństwa dynastyczne, integracja lokalnych elit i organizacji militarnej, pragmatyczny i elastyczny stosunek do regionalnej administracji i zobowiązań podatkowych, a wreszcie przymusowe przesiedlenia. Ágoston, *The Ottomans: From Frontier Principality*, s. 114-118; tenże, *'The Most Powerful' Empire: Ottoman Flexibility and Military Might* [w:] Georg Zimmar, David Hicks (eds.), *Empires and Super-*

się dostrzec zarysy „wielkiej strategii” pojawiły się dopiero w czasie rządów Sulejmana Wspaniałego (bardziej szczegółowo dyskutowanych poniżej). Strategia ta obejmowała następujące elementy: wszechobejmującą ideologię dotyczącą uniwersalnej misji imperium; ściąganie krajowej i zagranicznej inteligencji, której zadaniem było działanie na rzecz integracji Imperium z Europą; upowszechnianie własnego wizerunku poprzez odpowiednie działania w polityce zagranicznej oraz propagandę; a wreszcie wykorzystanie dostępnego potencjału ludzkiego i ekonomicznego dla celów państwowych¹⁰.

Ponieważ dla okresów wcześniejszych brakuje nam tak szczegółowych danych źródłowych, jakimi dysponujemy z czasów Sulejmana Wspaniałego, nie sposób stwierdzić, co jego poprzednicy dokładnie mieli na myśli, gdy podejmowali decyzje o wszczęciu działań zbrojnych lub też dokonywali zwrotu w polityce. Mimo to, jak już podkreślałem, przedsięwzięte przez nich działania oraz kierunki nacisku ich polityki nie pozostawiają wątpliwości co do tego, iż już na wczesnym etapie towarzyszyła im daleko wybiegająca w przyszłość refleksja. Sądzę, że już przynajmniej od lat 40. XIV wieku państwo osmańskie – podówczas stosunkowo dobrze zorganizowany organizm – prowadziło niezwykle spójną i celową politykę. Jej bezpośrednio zamierzenia zakładały: 1. wyeliminowanie mniejszych państw bałkańskich; 2. eliminację (lub przynajmniej odepchnięcie) włoskich (łacińskich) państw rozwijających działalność handlową; 3. podporządkowanie muzułmańskich turkomańskich państw w Anatolii; 4. a wreszcie okrążenie i stopniowe zniszczenie Bizancjum oraz zajęcie Konstantynopola¹¹. Do końca stulecia odniesione sukcesy przewyższyły wszelkie oczekiwania. Wspomnijmy tylko o kilku najbardziej spektakularnych zwycięstwach: pokonanie koalicji wojsk państw bałkańskich nad Czernomenem (1371) i w Kosowie (1389); zdobycie Azji Mniejszej (Anatolii) aż po rzekę Kızıl Irmak w 1390; ścisnięcie Bizancjum, które od 1371 r. zmuszone było płacić roczny trybut, do obszarów samej stolicy i jej okolicy; zmuszenie Genui i Wenecji to zawarcia porozumienia i podjęcia współpracy z Osmanami¹².

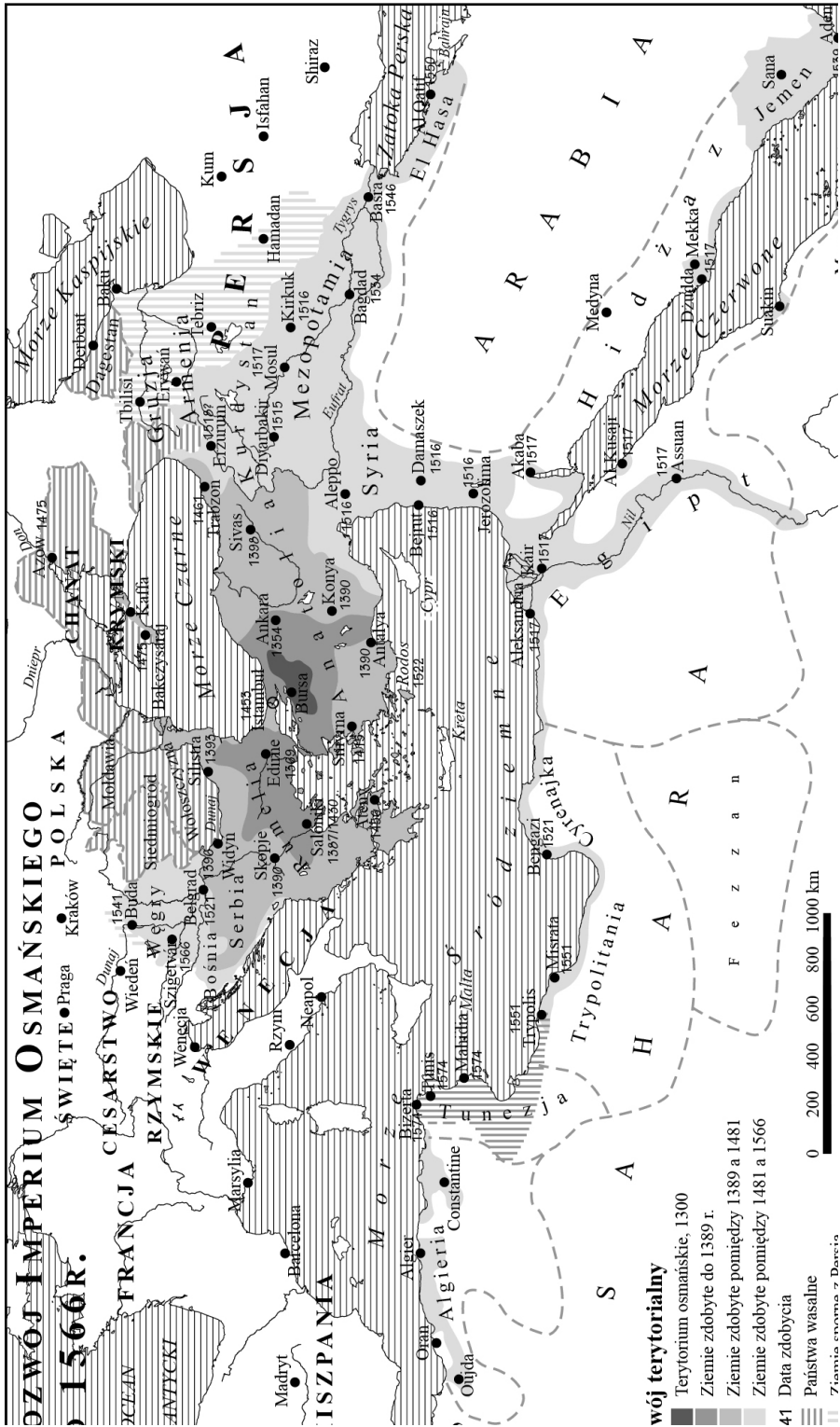
Odnosnie do czasów Murada I (1362-1389) i Bajazyda I (1389-1402), źródła i udokumentowane wydarzenia pozwalają nam wejrzeć w owe dalekosiężne zamierzenia. Z tego punktu widzenia szczególnie pouczający jest fakt, iż w 1394 roku sułtan Bajazyd I przyjął tytuł *sultanü'r-Rum* (władca [Wschodnie-

powers: *Their Rise and Fall*, Washington, D.C. 2005, s. 127-171, szczególnie 154-157.

¹⁰ Ágoston, *The Ottomans: From Frontier Principality*, s. 109, 123, 128; tenże, *Information, Ideology*, s. 77-103.

¹¹ Dobre podsumowanie wydarzeń z wczesnych dziejów państwa osmańskiego (a także współczesnych Bałkanów): John V. A. Fine, Jr., *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor 1987; Ernst Werner, *Die Geburt einer Grossmacht – Die Osmanen (1300-1481). Ein Beitrag zur Genesis des türkischen Feudalismus*, Weimar, 1985⁴; Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1481*, Istanbul 1990; Caroline Finkel, *Osman's Dream. The Story of the Ottoman Empire 1300-1923*, New York 2005, s. 1-80.

¹² Na temat dalekich od ciągłej wrogości stosunków z włoskimi państwami-miastami zob. Elisabeth A. Zachariadou, *Trade and Crusade: Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1305-1415)*, Venice 1983, szczególnie s. 63-81 oraz Kate Fleet, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State. The Merchants of Genoa and Turkey*, Cambridge 1999, szczególnie s. 4-12, 134-141.

go] Rzymu/Azji Mniejszej). Używając tego tytułu, przyjmowanego wcześniej przez sułtanów Konyi, Bajazyd I chciał pokazać światu, że uważa się za dziedzica zarówno Seldżuków, jak i cesarzy wschodniorzymskich (bizantyńskich). Uzasadnione jest zatem przypuszczenie, że zamierzał on zdobyć czy też odbudować oba wspomniane państwa¹³. Także konkretne kroki, jakie przedsięwziął potwierdzają, że pragnął realizacji wizji imperium rozciągającego się od Dunaju aż po Eufrat, obejmującego zatem terytoria dawnego Cesarstwa Wschodniorzymskiego¹⁴. Plan ten był bliski realizacji w 1402 roku, a nie powiódł się tylko tymczasowo z powodu nadsięgającej ze wschodu ofensywy armii Timura Kulawego oraz jego zwycięstwa nad Bajazydem. Niemniej już wkrótce inni przedstawiciele dynastii osmańskiej ożywili na nowo imperialną wizję Bajazyda I, a od czasów rządów Mehmeda II (1451-1481) w drugiej połowie XV wieku czynili plany objęcia całego świata rządami Osmanów-muzułmanów¹⁵. Podbijając Bliski Wschód w początkach XVI w. czuli się w większym niż kiedykolwiek stopniu uprawnieni do „przywrócenia” niegdysiejszego, obejmującego cały świat imperium Aleksandra Wielkiego.

W tym miejscu musimy zwrócić uwagę na jeszcze jedno nurtujące zagadnienie: dlaczego Imperium Osmańskie tak konsekwentnie realizowało kolejne podboje? Odpowiedzi zazwyczaj uwypuklają trzy czynniki: stymulującą rolę świętej wojny w islamie – dżihadu, czy też raczej gaza w praktyce osmańskiej, militarystyczną naturę państwa oraz ogromne znaczenie łupów wojennych¹⁶. Nie poddając w wątpliwość tych wyjaśnień (a czasem nawet potwierdzając je), w dalszym ciągu przedstawię i zanalizuję kilka zasadniczych przyczyn prowadzonych przez Imperium wojen i podbojów.

ZDOBYWANIE ŁUPÓW I TERYTORIÓW

Pomimo wyrażonego już stwierdzenia, że łupy odgrywały jedynie „ograniczoną rolę w życiu ekonomicznym Osmanów”¹⁷, dane pochodzące zarówno z samego państwa, jak i spoza jego granic wskazują jednoznacznie na wagę tego czynnika w długim okresie czasu. Szczególnie w jego początkach wojna poruszała całe społeczeństwo, mając dwa główne cele: zdobycie ziemi i za-

¹³ Na ten temat zob. Paul Wittek, *Rum Sultani* [w:] *Batı Dillerinde Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1971, s. 90-93. Por. Cahen, *La Turquie pre-ottoman*, s. 179-180.

¹⁴ Halil İnalçık, *Bayezid I* [w:] *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. V, İstanbul 1992, s. 234. Por. Speros Vryonis, Jr., *The Byzantine Legacy and Ottoman Forms*, „Dumbarton Oaks Papers” 23-24 (1969-1970), s. 255-256.

¹⁵ Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, vol. II, İstanbul 1969, s. 60-71.

¹⁶ Halil İnalçık, *The Rise of the Ottoman Empire* [w:] M. A. Cook (ed. and introd.), *A History of the Ottoman Empire to 1730. Chapters from the Cambridge History of Islam and the New Cambridge Modern History* by V. J. Parry, H. İnalçık, A. N. Kurat and J. S. Browley, Cambridge, London, New York, Melbourne 1976, s. 31; İnalçık, *The Emergence*, s. 75-77.

¹⁷ Faroqhi, *The Ottoman Empire and the World*, s. 100.

bezpieczenie na dalsze życie, a w szczególnie korzystnych wypadkach – wzbogacenie¹⁸.

WAGA ZDOBYWANIA ŁUPÓW

Poświęcony dżihadowi rozdział pochodzącego z połowy XIV wieku dzieła, napisanego w języku tureckim, wymienia główne sposoby zarobkowania w następującym porządku: 1. zdobycze z *gaza*; 2. handel; 3. uprawa ziemi; 4. rzemiosło¹⁹. Lista ta sugeruje hierarchię ważności, która nie mogła być dziełem przypadku w Zachodniej Anatolii owego czasu. Nabywanie zdobyczy (głównie niewolników) było na porządku dziennym nie tylko w czasie wielkich kampanii wojennych. W czasie pokoju ich dostawcami były oddziały strzegące granic, a ponieważ zgodnie z prawem religijnym 20 procent łupów należało do państwa, stało się to niewyczerpanym źródłem dochodów²⁰. Pewne dane pochodzące z różnych okresów mogą służyć za ilustrację znaczenia dóbr zdobytych w czasie wojny. Po pierwsze, według osmańskiej tradycji, koszty budowy cesarskich meczetów mogły być pokrywane jedynie ze środków zdobytych w czasie dżihadu (*gaza mali*). Prawdopodobnie z tego właśnie powodu tak mało sułtańskich świątyń pochodzi z okresu po 1566 roku, odkąd to władcy nie brali już osobiście udziału w wyprawach wojennych, podczas gdy w okresach wcześniejszych wznoszono je jedna za drugą²¹. Po drugie, Georgius de Hungaria [Jerzy z Węgier – przyp. tłum.], przebywający w niewoli tureckiej przez dwadzieścia lat w połowie XV w., pisał, że „w całej Turcji wszyscy podzielają pogląd, że ten, komu uda się pojąć w niewolę kobietę lub mężczyznę, nigdy więcej nie zazna ubóstwa”²². Po trzecie, znaczenie handlu niewolnikami na Krymie jest dobrze znanym faktem. Wielki wezyr Ibrahim Pasza zapi-

¹⁸ Heath Lowry nazywa nawet państwo osmańskie we wczesnym okresie istnienia „związkiem drapieżców”, por. *The Nature*, s. 54, 57.

¹⁹ Şinasi Tekin, *XIV üncü Yüzyıla Ait Bir İlm-i Hâl: Risâletü'l-İslâm*, „Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes” 76 (1986), s. 286; tenże, *XIV Yüzyülda Yazılmış Gazilik Tarikası 'Gâziliğın Yolları' Adlı Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Gazâ/Cihâd Kavramları Hakkında*, „Journal of Turkish Studies” 13 (1989), s. 156.

²⁰ Irène Beldiceanu-Steinherr, *En marge d'un acte concernant le penğyek et les aqıñğı*, „Revue des Études Islamiques” 37 (1969), s. 21-48, szczególnie 35 i następane.

²¹ Peirce, *The Imperial Harem*, s. 189. Necipoğlu, *The Age of Sinan*, s. 59-66, 68. Na temat prestiżu społecznego, jakim cieszyły się osoby zdobywające łupy na niewiernych, zob. też Faroqhi, *The Ottoman Empire and the World*, s. 100. Zdobycze wojenne w ogólności były także źródłem cesarskiej dumy i oznaką potęgi i dostojeństwa, dlatego też wybrane najcenniejsze przedmioty prezentowane były w czasie triumfów w Stambule; por. np. Şahin, *Empire and Power*, s. 52.

²² Georgius de Hungaria, *Incipit prohemium in tractatum de moribus, conditionibus et nequicia Turcorum. Értekezés a törökök szokásairól, viszonyairól es gonoszságáról 1438-1458* [O obyczajach, stanie i niegodziwości Turków 1438-1458] [w:] Lajos Tardy (ed.), *Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról* [Niewolnicy, posłowie i kupcy w Imperium Osmańskim], translated by Győző Kenéz, Budapest 1977, s. 69. Oryginalny tekst łaciński z niemieckim tłumaczeniem, zob. Georgius de Hungaria, *Tractatus de moribus, conditionibus et nequicia Turcorum. Traktat über die Sitten, die Lebensverhältnisse und die Arglist der Türken*, nach der Erstausgabe von 1481 herausgegeben, übersetzt und eingeleitet von Reinhard Klockow (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, Band. 15), Köln, Weimar, Wien 1993, s. 200-201.

sał w początkach 1528 r., że do skarbcza cesarskiego co roku wpływa z tego tytułu 30 000 złotych dukatów²³, a w 1578 r. w Kaffie dochód z niewolników wyniósł 4,5 miliona akcze (około 75 000 złotych dukatów)²⁴. Po czwarte, większość wydatków, jakie poniósł wielki admirał Barbarossa Chajreddin Pa-sza celem wystawienia floty w kampanii morskiej prowadzonej wzdłuż wybrzeży Włoch i Korsyki, pochodziła ze środków z *gaza mali* (głównie z handlu niewolnikami)²⁵. Po piąte, bejlerbey Budy otrzymał dwukrotnie ostrzeżenie, w grudniu 1589 i w styczniu 1590 roku, by wyciągnąć konsekwencje wobec byłego agi budzińskich janczarów, który winien był skarbowi 30 000 kuruszy (według drugiego rozkazu już 35 000 kuruszy). Aga otrzymał swój urząd dzięki zobowiązaniu, że wpłaci taką kwotę z okupów zebranych od jeńców²⁶. Fakt, że aga janczarów w Budzie mógł zobowiązać się do zapłaty około 20 000 złotych dukatów pochodzących z handlu niewolnikami w okresie, gdy obowiązywał formalny pokój i gdy osmańska ekspansja została zatrzymana, rzuca ciekawe światło na ekonomiczną wagę zdobywania łupów – nie tyle ze względu na ilość dóbr wprowadzanych do obiegu, co z powodu jego dominującej roli w utrzymaniu tej części społeczeństwa, która pozostawała w służbie wojskowej, a którą często pozostawiano samą sobie jeśli chodzi o zdobywanie środków do życia²⁷.

ZDOBYWANIE ZIEMI

Pomimo ścisłych związków z motywem poprzednim, ten wart jest odrębnej uwagi. W moim przekonaniu osmańskie podboje można porównać do lawiny, ponieważ: 1. sąsiedni kraj zostaje splądrowany i złupiony najpierw przez oddziały strzegące granic, a następnie przez armię cesarską, po czym łupy odsyłane są do wnętrza kraju; 2. terytorium dostaje się pod okupację, podlega integracji z cesarstwem, a jego ekonomia zostaje odbudowana, w dalszej kolejności zaś jego zasoby (prebendy, podatki z gospodarstw itd.) zostają oddane na usługi nowych zaciągów i nowych podbojów, podczas gdy przesunięta strefa graniczna

²³ *Legatio Laszky apud Sultanum Solymannum anno 1527 functa. Actio Hieronymi Laszky apud Turcam nomine Regis Iohannis* [w:] Eudoxiu de Hurmuzaki (ed.), *Documente privitoare la Istoria Românilor*, vol. II/1, Bucuresci 1891, s. 54.

²⁴ Halil İnalçık, *Servile Labor in the Ottoman Empire* [w:] A. Asher, T. Halasi-Kun, B.K. Király (eds.), *The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds: The East European Pattern* (Studies on Society in Change, 3), Brooklyn, N.Y. 1979, s. 39. por. Zübeyde Güneş Yağcı, *İstanbul Gümruk Defterine Göre Karadeniz Köle Ticareti (1606-1607)*, „History Studies” 3 (2011), z. 2, s. 371-384.

²⁵ Halil Sahillioğlu, *Tokapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri* (Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi Serisi, 7), İstanbul 2002, numery 180, 232, 285.

²⁶ İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme defteri 66, 210/97, 504/233.

²⁷ Zob. ilustrujące ten problem studia opublikowane w tomie poświęconym gospodarce opartej na zbieraniu okupów w obszarach wzdłuż osmańskich granic: Dávid, Fodor (eds.), *Ransom Slavery*. W XV wieku dość dużo osmańskich żołnierzy stacjonujących w Grecji uczyniło z wypraw na odległe terytoria węgierskie sposób na zdobycie dochodu (tamże, XIX, 29). W traktacie przedstawionym Muradowi II w 1429 r. stwierdzono, że „każdego roku mniej więcej pięćdziesiąt tysięcy mężczyzn i kobiet niewierni uprowadzają z ich siedzib w niewolę”. Por. Cemal Kafadar, *A Rome of One's Own: Reflections on Cultural Geography and Identity in the Lands of Rum* [w:] S. Bozdoğan, Gülru Necipoğlu (eds.), *History and Ideology: Architectural Heritage of the 'Lands of Rum'* [w:] *Muqarnas*, Special Issue, 24 (2007), s. 14.

zaczyna dostarczać centrum łupów z nowych obszarów. Taki stan rzeczy prowadzi do dwóch wniosków: 1. pierwsza faza podboju była niszcząca (tak jak w epoce Seldżuków), podczas gdy druga, faza okupacji, kiedy Osmanie zdobyli już oparcie na danym terenie, była stosunkowo znośna²⁸. 2. Łatwo zauważyć, iż w dłuższej perspektywie system taki jest niewydolny: gdy taka przeskalowana maszynieria się zatnie, a rozrost się zatrzyma, może to doprowadzić do braków zasobów, gdyż kluczowe strefy graniczne zaczną więcej konsumować niż dostarczać, nadmiernie obciążając tym samym zasoby finansowe centrum.

CZYNNIKI SPOŁECZNE

Jak już zauważono powyżej, pierwotnie szerokie warstwy społeczne zainteresowane były kampaniami ofensywnymi. Przerodziły się one w popularne przedsięwzięcie angażujące całe społeczeństwo, bardzo podobne do rajdów Węgrów na Europę Zachodnią z okresu ich osiedlania się w Kotlinie Karpackiej.

Po jakimś czasie to „samozwańcze” wojsko zostało zastąpione i wyparte przez armię zawodową. W tym okresie siłą napędową maszyny wojennej były oddziały składające się z brańców. Od drugiej połowy XIV w. Dom Osmana przystąpił do szkolenia jeńców wojennych oraz dzieci wybranych w ramach systemu dewszirme (pobór chrześcijańskich chłopców, wprowadzony pod koniec stulecia) celem stworzenia elity władzy obcego pochodzenia (turecki *kuł*), lojalnej jedynie wobec Domu Osmańskiego²⁹. Wybitny intelektualista XVI w., Mustafa Ali twierdził, że ta elita władzy była szczególną, definiującą cechą Imperium Osmańskiego. Charakteryzował klasę rządzącą jako odrębny „ród” (*kuł cinsi*) oraz jako znakomity wynalazek sułtanów, który bezustannie był doskonalszy, a jej członkowie posługiwali się odrębnym językiem. Zauważył, że każda spośród wybitnych osobowości wśród Osmanów posiadała chrześcijańskich przodków. Opisał tę mieszkankę etniczną jako cechę będącą kwintesencją społeczeństwa osmańskiego; nie-muzułmanie pochodzący z Bałkanów wnieśli do niej siłę fizyczną i piękno, podczas gdy muzułmańscy intelektualiści ze wschodu – intelekt, przynosząc ze sobą wysoką kulturę islamu i ucząc jej mieszkańców „Rumu”, zmieniając tym samym ludność Imperium Osmańskiego w naród kultury³⁰.

²⁸ Drobiazgowo badania wykazały, że 80-90% populacji okręgu Valkó pomiędzy Dunajem-Drawą a Sawą zginęło w czasie osmańskich najazdów: Pál Engel, *A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája* [Wpływ najazdów osmańskich na zaludnienie: przykład okręgu Valkó], „Szazadok” 134 (2000), nr 2, s. 267-321, szczególnie 276, 280-282.

²⁹ İnalçık, *The Rise of the Ottoman Empire*, s. 28; tenże, *Ghulam* [w:] *The Encyclopaedia of Islam*, new ed., vol. II, Leiden 1983, s. 1086; İ. Metin Kunt, *Turks in the Ottoman Imperial Palace* [w:] Jeroen Duindam, Tülay Artan, Metin Kunt (eds.), *Royal Courts in Dynastic States and Empire. A Global Perspective* (Rulers and Elites. Comparative Studies in Governance, 1), Leiden, Boston 2011, s. 289-301.

³⁰ Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire. The Historian Mustafa âli (1541-1600)*, Princeton 1986, s. 253-257. Na temat *kułów* zob. także Christine Isom-Verhaaren, *Shifting Identities: Foreign State Servants in France and the Ottoman Empire*, „Journal of Early Modern History” 8 (2004), nr 1-2, s. 109-134; Necipoğlu, *The Age of Sinan*, s. 36-46; Tijana Krstić, *Contested Conversion to Islam. Narratives of Religious Change in the Early Modern Ottoman Empire*, Stanford,

Decydujący wpływ *kułów* przyniósł cztery niezwykle ważne konsekwencje.

1. Dynastia zyskiwała bazę, na której mogła się wesprzeć w dążeniach do poddania mas społeczeństwa kontroli państwowej (przemysłanym posunięciem ze strony przywódców było wybranie kandydatów do kadr administracji państwowej oraz wojska spośród warstwy ubogiej, ponieważ ludzie ci mogli stanowić podstawę rządów despotycznych jako wierni słudzy władcy).
2. Siły te robiły wszystko co w ich mocy, by utrzymać jedność imperium i chronić dynastię w każdych okolicznościach, ponieważ ich istnienie zależało jedynie od dynastii. Wyjaśnia to, jak było możliwe, że jedność i spójność cesarstwa zostały tak szybko przywrócone po okresach poważnych kryzysów wewnętrznych (na przykład w latach 1402, 1416, 1421-1422, 1511-1512)³¹.
3. Klasa *kułów* koncentrowała swe wysiłki na podbojach, ponieważ to one dawały jej utrzymanie: nowych jeńców wojennych i bogactwa. Utrzymanie sułtańskiej armii i aparatu państwowego zawsze były kosztowne, a liczebność tych grup stale zwiększała się pomiędzy XIV a XVI wiekiem. Można w tym miejscu wspomnieć o często przywoływanej militarnej naturze państwa. W kolejnych okresach ta wielka siła, kolosalna machina wojenna, musiała być stale angażowana do walki z wrogami zewnętrznymi, gdyż w innym wypadku, stając się świadoma własnej potęgi, mogłaby spowodować trudne do opanowania zaburzenia wewnętrzne³².
4. Klasa *kułów* była dość tolerancyjna w stosunku do chrześcijańskich poddanych, jako że większość jej członków miała świadomość swego pochodzenia, znała swych krewnych i utrzymywała z nimi kontakty (nawet jeśli nowi władcy zostali odebrani rodzinom w wieku dziecięcym)³³. Dlatego też ich

California 2011. Oryginalne spojrzenie na „Turków” (z rozróżnieniem na dobrych muzułmanów z krwi i kości oraz nikkczemnych „renegatów”) prezentuje Gábor Kármán, *Turks Reconsidered: Jakab Harsányi Nagy's Changing Image of the Ottoman* [w:] Firges, Graf, Roth, Tulasoğlu (eds.), *Well-Connected Domains*, s. 110-130.

³¹ Jako przykład jednoczącej, utrwalającej oraz inspirującej do ekspansji roli *kułów* można przywołać karierę wielkiego wezyra Bajazyda w początkach XV w.: Michel Balivet, *Islam mystique et révolution armée dans les Balkans ottomans. Vie du Cheikh Bedreddin le „Hallâj des Turcs” (1358/59-1416)* (Cahiers du Bosphore, 12), Istanbul 1995, s. 87-88. Por. Doukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks* by Doukas, an annotated translation of „Historia Turco-Byzantina” by Harry J. Magoulias, Detroit 1975, s. 128-131.

³² Jak to miało miejsce w latach 1525-1526, 1593 czy 1683, gdy jednym z powodów (lub wieloma powodami) zorganizowania kampanii wojennej była potrzeba pozbycia się żołnierzy ze Stambułu. Por. Halil İnalcık, *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600*, London 1973, s. 49 [polskie wydanie: *Imperium osmańskie: epoka klasyczna 1300-1600*, Kraków 2006 – przyp. tłum.]; Fodor, *Ottoman Policy*, s. 282-283.

³³ Ibrahim Metin Kunt, *Ethnic-Regional (Cins) Solidarity in the Seventeenth-Century Ottoman Establishment*, „International Journal of Middle East Studies” 5 (1974), s. 233-239. Pál Fodor, *Török és oszmán: Az oszmán rabszolgaelit azonosságutadátáról* [Turcy i Osmanie. Poczucie tożsamości wśród osmańskiej elity pochodzenia niewolniczego], „Tortenelmi Szemle” 37 (1995), nr 4, s. 367-383; Necipoğlu, *The Age of Sinan*, s. 42-43. Odnośnie do ostatnich dyskusji na ten temat (ze spornymi wnioskami) zob. Graf, *Of Half-Lives and Double-Lives*, s. 131-149. Ważne jest, by zaznaczyć w tym miejscu, iż europejscy podróżnicy i dyplomaci uważali przedstawicieli *kuł*, pochodzących z ludności niewolnej, za bardziej nieprzejednanych wrogów chrześcijańskiej Europy niż rodowici Turcy.

głównym celem nie było nawracanie chrześcijan, lecz włączenie jak największej ich liczby w organizację wojskową, będącą główną działalnością państwa osmańskiego. W ciągu XV w. zatrudnianie chrześcijan jako żołnierzy upowszechniło się na wielką skalę. Z pewną przesadą można powiedzieć, że połowa Bałkanów została włączona w jakiejś formie i pod pewną nazwą (*eflak, martolos, voynuk, akinci, derbendci, şahinci* itd.) w osmańską machinę wojenną, podczas gdy łacińska Europa stopniowo odchodziła od średniowiecznych form organizacji wojskowej³⁴. Dlatego też nie tylko przedstawiciele *kułów*, elity władzy, lecz także poddani muzułmanie, a częściowo nawet społeczności chrześcijańskie stały się zainteresowane prowadzeniem wojen, ponieważ wszyscy oni byli beneficjentami tego systemu i wspierali go³⁵. Współpraca była jeszcze łatwiejsza dzięki specyficznym formom islamu, wyznawanym na Bałkanach. Dominacja ortodoksyjnych sunnitów była długo czymś zupełnie nieznanym wśród zwykłych ludzi. Rozpowszechniającą się religią ludową był swego rodzaju synkretyczny islam euro-balkański, charakteryzujący się wspólnymi miejscami kultu, świętymi, świątyniami, składaniem ofiar ze zwierząt oraz chrztem powszechnym w obu społecznościach religijnych, a także ogólnym szacunkiem dla świętych fontann pochodzących z czasów seldżuckich etc.³⁶ Dodatkowo, z powodów ekonomicznych, państwo starało się zatrzymać na miejscu pokonanych chrześcijan, ponieważ – według osmańskiego kronikarza z końca XVI w. – nawet sultan zdawał sobie sprawę, iż „dla skarbcza niewierni są bardzo pożyteczni”³⁷.

³⁴ Klára Hegyi, *Magyar és balkáni katonaparasztok a budai vilájet déli szandzsákjaiban* [Węgierscy i bałkańscy żołnierze pochodzenia chłopskiego w południowych sandżakach wilajetu budzińskiego], „Századok” 135 (2001), nr 6, s. 1255-1272; Pál Fodor, *Ottoman Warfare, 1300-1453* [w:] Fleet (ed.), *The Cambridge History of Turkey*, vol. I, s. 192-226.

³⁵ Doskonały przykład współpracy pomiędzy członkiem *kułów* a jego chrześcijańskimi krewnymi można znaleźć w następującym rozkazy wydany przez radę cesarską, wysłany do zarządcy okręgu Sremskiej Mitrovicy oraz kadiego Waradynu (węg. Pétervárad) 9 czerwca 1573: „Teraz ty, który jesteś sandżakbejem Sremskiej Mitrovicy, wysłałeś list, w którym informujesz nas, że *zimmi* o imieniu Istepan, syn Petka ze wsi Radić w jurysdykcji Waradynu, należącej do okręgu Sremska Mitrovica, naprawdę jest bratem Hasan Beja, sandżakbeja Kırk Kilise, a ponadto jest nam użyteczny, gdyż dołącza starań, by napelnić bogactwami skarbiec [państwowi]. Jest szanowanym *zimmim* godnym opieki. Przesłano prośbę, bym wyświadczył mu łaskę wyłączając go, tak jak wiernych muzułmanów, z obowiązku płacenia dziesięciny i zwyczajowych podatków oraz z obowiązku świadczenia pracy. Moją wolą jest zatem, by Istepan, syn Petki, został nie tylko wyłączony z obowiązku płacenia głównego i dziesięciny, ale także świadczenia usług oraz podatków wojennych [...] Gdy tylko otrzymacie mój łaskawy rozkaz, przekażcie go natychmiast do jego rąk [...]” (Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, D.EVM 16278, 193).

³⁶ Michel Balivet, *Romanie byzantine et pays de Rum turc. Histoire d'un espace d'imbrication gréco-turque*, Istanbul 1994.

³⁷ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, Hazırlayan Mehmet İpşirli, vol. I. İstanbul 1989, s. 410. Por. Pál Fodor, *The Ottomans and their Christians in Hungary* [w:] Eszter Andor, István György Tóth (eds.), *Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400-1750*, Budapest 2001, s. 137-147; Antal Molnár, *Le Saint-Siège, Raguse et les missions catholiques de la Hongrie ottomane 1572-1647*, (Biblioteca Academiae Hungariae – Roma. Studia, I), Rome, Budapest 2007, s. 17-23.

WYPRAWY WOJENNE JAKO CZYNNIK STABILIZUJĄCY SPRAWY WEWNĘTRZNE

W miarę rozrostu terytorialnego imperium i coraz dalszego odpychania granic, zapewnienie posłuchu dla woli wyrażanej przez władzę centralną, napotykało w odległych rejonach na stale rosnącą liczbę przeszkód. Coraz więcej wysiłku wymagało też od cesarskiej armii, by dotrzeć do granic i terytoriów nieprzyjacielskich. Jednakże postępy te dawały także władcy i dygnitarzom państwowym szansę na to, by uzyskać wgląd w sytuację, w jakiej znajduje się dany region oraz w najważniejsze problemy ludności. Różnego rodzaju lokalni liderzy (kadi, bejowie, miejskie magistraty, cechmistrzowie) powinni oddawać się pod władzę sułtana i obdarowywać go podarkami, za co też sami otrzymywali w zamian prezenty. Takie wzajemne i symboliczne działania miały miejsce także pomiędzy sułtanem a szeregowymi żołnierzami (co czasem prowadziło do całkowicie absurdalnych sytuacji), przede wszystkim podczas widowiskowych parad odgrywanych w obecności władcy. Obecność przedstawicieli władz, jak również robotników towarzyszących armii oraz zbieżność interesów wojskowych i cywilnych owocowała realizacją wielu pożądaných robót publicznych. Wiele instytucji socjalnych (takich jak dobroczynne kuchnie, karawanseraje, medresy itd.) zostało ufundowanych (lub wybudowanych w szybkim tempie), oczyszczano drogi i naprawiano mosty. Oddziały wojskowe otaczały i likwidowały bandy rabusiów i innych przestępców grasujących w okolicy, umacniając tym samym rządy prawa i porządku – co było niezwykle istotne dla obu stron. Stąd też wyprawy wojenne i poszerzanie granic odgrywały podwójną rolę: z jednej strony wzmacniały poczucie solidarności pomiędzy dowódcami a szeregowymi żołnierzami, a także pomiędzy elitami władzy a społeczeństwem, i to zarówno na płaszczyźnie praktycznej, jak i symbolicznej; z drugiej strony zaś wzmacniały autorytet władzy centralnej. Ten drugi cel osiągnano także poprzez praktykę powoływania personelu: mianowicie faworytami byli ci kandydaci, którzy starali się o stanowiska w obozach wojskowych i którzy wypełniali rozkazy władz centralnych bardziej gorliwie – przynajmniej na początku³⁸. Zabezpieczenie spokoju wewnątrz kraju oraz demonstracja siły i potęgi państwa i jego władcy były szczególnie ważnymi celami prowadzenia wojen zewnętrznych na przełomie XVI i XVII wieku, aczkolwiek także w okresie wcześniejszym znajdujemy tego typu przykłady³⁹.

³⁸ To, co powiedziano powyżej, oparte zostało głównie na opisie kampanii 1596 roku, którego autorem był Abdulkadir Efendi; zob. *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir (Kadri) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)* (Türk Tarih Kurumu Yayınları, III/21), vol. I. Yayına hazırlayan Ziya Yılmaz, Ankara 2003, s. 98-142.

³⁹ Na przykład w 1537 r. (Rhoads Murphey, *Suleyman I and the Conquest of Hungary: Ottoman Manifest Destiny or a Delayed Reaction to Charles V's Universalist Vision*, „Journal of Early Modern History” 5 [2001], nr 3, s. 206-207), w czasie prowadzonych przez Sulejmana wojen w Iranie (Christine Woodhead, *Perspectives on Süleyman* [w:] Metin Kunt, Christine Woodhead [eds.], *Süleyman the Magnificent and His Age. The Ottoman Empire in the Early Modern World*, London, New York 1995, s. 168-169 [polskie wydanie: *Sulejman Wspaniały i jego czasy. Imperium osmańskie we wczesnej epoce nowożytnej*, pod red. M. Kunta i C. Woodhead, Wrocław 1998 – przyp. tłum.] lub w latach 1570-1571 (Vera Zimányi, *Lepanto, 1571*, Budapest 1983, s. 108-113). Oczywiście wsie i miasta, przez któ-

FUNKCJE PSYCHOLOGICZNE

Nieustanne pasmo zwycięstw odnoszonych nad chrześcijanami i niepowstrzymany upadek przeciwników stały się najważniejszym doświadczeniem zbiorowym piętnastowiecznego społeczeństwa osmańskiego. Spektakularne sukcesy wzmocniały pewność siebie i swego rodzaju poczucie wyższości nawet wśród niższych warstw społecznych. Współczesny Georgius de Hungaria, który znał świat osmański lepiej niż ktokolwiek inny i opisał swoje osobiste doświadczenia z rzadkim brakiem uprzedzeń, pisał, że wszystko to „utwierdza ich i dodaje im niezwyklej siły, by trwali przy swej sekcie [...] Nazywają siebie ‘zwycięzcami’ [...] Poza tym czują dumę łącząc chrześcijańskie kobiety i nazywając siebie ich panami”⁴⁰.

W przeciwieństwie do tej osmańskiej pewności siebie, chrześcijanie na Bałkanach wykazywali oznaki załamania emocjonalnego, odpowiadając na sukcesy Osmanów w taki sposób, jakiego można oczekiwać na podstawie obserwacji Ibn Chalduna: ciągle sukcesy wrogów utwierdziły wielu ludzi w przekonaniu, że muzułmański bóg jest potężniejszy⁴¹. Michel Balivet cytuje słowa greckiego duchownego pochodzące z *Saltukname* (druga połowa XV w.), które z niezwykłą ostrością przekazują to doświadczenie: Turcy wypędzili Greków z ich ziemi, więc prawdopodobnie wypędzą ich także i z Raju⁴². Jak zauważył Georgius de Hungaria, większość z pojmanych w niewolę chrześcijan także czuła, że „Bóg ich opuścił”⁴³. Interpretacja wojen i podbojów jako wspólnych, świętych celów (na przykład jak w legendzie o „złotym jabłku”), w dużej mierze przyczyniła się do wzmocnienia spójności społecznej⁴⁴.

DŹIHAD

W osmanistycznej literaturze naukowej powracają dyskusje na temat możliwej roli, jaką odgrywać miałyby doktryna dżihadu w ekspansji tego państwa. Do dziś wielu uczonych wierzy, iż był to jeden z najważniejszych motywów lub nawet przyczyna sprawcza powstania i sukcesów imperium⁴⁵. Choć uważam

re przechodziła armia, nie mogły tylko brać, ale także musiały dawać: ponosić dodatkowe obciążenia związane z zaopatrzeniem wojska (usługi, podatki wybierane w naturze itd.).

⁴⁰ Georgius de Hungaria, *Incipit*, s. 85 oraz *Tractatus*, s. 240-241.

⁴¹ Ibn Khaldûn, *The Muqaddimah. An Introduction to History* (Bollingen Series, 48), vols. I-III, translated from the Arabic by Franz Rosenthal, New York, London 1958, chapter II/22 (por. Ibn Khaldûn, *Bevezetés a történelembe (Al-muqaddima)* [Wprowadzenie do historii], translated from the Arabic original and commentaries by Róbert Simon, Budapest 1995, s. 159): „Pokonany zawsze chce naśladować zwycięzcę w tym, co dla niego charakterystyczne, w ubiorze, zajęciach, [religii] oraz wszystkich innych jego postępkach i obyczajach [...] Dlatego też można zaobserwować, że zwyciężony zawsze będzie dążył do upodobnienia się do zwycięzcy w sposobie i stylu ubioru, jazdy konnej, uzbrojenia, doprawdy we wszystkim”.

⁴² Michel Balivet, *Aux origines de l’islamisation des Balkans ottomans*, „Revue de Monde Musulman et de la Méditerranée” 66 (1992), nr 4, s. 13.

⁴³ Georgius de Hungaria, *Incipit*, s. 69 oraz *Tractatus*, s. 200-201.

⁴⁴ Fodor, *Ungarn und Wien*, s. 81-98.

⁴⁵ Gruntowny przegląd literatury przedmiotu zob. Kafadar, *Between*, s. 29-59. Zob. też Lowry, *The Nature*,

takie ujęcie za przesadzone, muszę jednak zmodyfikować moje dawniejsze stanowisko i przyznać, że religijny obowiązek dżihadu stanowił ważny element ideologii w państwie osmańskim, nie był on jednak wykorzystywany wyłącznie do usprawiedliwiania i uświęcania świeckich wojen. Nie mogę tutaj bardziej rozwinąć tej myśli, podkreślę tylko, że kręgi decyzyjne Imperium Osmańskiego przez długi czas interpretowały dżihad w taki sam sposób, w jaki czynił to Molla Hüserv, który podsumował zagadnienie w swoim „podręczniku” napisanym w latach 70. XV w. (i używanym w medresach i sądach kadich przez następne stulecia)⁴⁶. Jego koncepcja nie różniła się zasadniczo od tego, co prezentuje klasyczna ortodoksja sunnicka. Jej główne zasady to: 1. Dżihad jest „praktyką religijną” i „wyznaniem wiary” (*ibadet*) i jako taki jest obowiązkowy (*vacib*) tak jak wszystkie inne rytuały (pięć podstawowych obowiązków wiernego) stanowiące islam. W normalnych warunkach dżihad jest obowiązkiem spoczywającym na społeczeństwie jako całości, jednak w sytuacji szczególnego zagrożenia każdy jest zobowiązany brać w nim udział osobiście. Zlekceważenie tego obowiązku jest grzechem, a co z tego wynika w dalszej kolejności, pokój jest stanem zaburzenia porządku, ponieważ oznacza zawieszenie dżihadu. 2. Celem dżihadu jest „błogosławienie słowa Allacha” (*ila-i kelimetullah*), umocnienie religii oraz wykonywanie prawa religijnego (szarijat). Dżihad jest karą dla niewierzących, przy czym niewierni są sługami muzułmanów, a ich dobra są dobrami muzułmanów. Wojnę religijną można prowadzić także przeciwko wyznawcom islamu, jeśli można dzięki temu nie dopuścić do chaosu wewnątrz państwa lub buntu. 3. Dżihad nie jest po prostu wojną lub stanem konfliktu; jest to pojęcie znacznie obszerniejsze: to wszechogarniająca zasada organizująca, regulująca zagadnienia podatków, własności ziemi, pozycji mniejszości religijnych itd. po dokonaniu podboju⁴⁷.

„Ideologia *gazi*”, uważana przez niektórych badaczy za specyficzną cechę Imperium Osmańskiego⁴⁸, nie jest unikatową, nowatorską interpretacją dżiha-

szczególnie strony 1-13 (Lowry przeciwstawia się stanowczo teorii dżihadu/gaza, nawet w jej złagodzonej wersji prezentowanej przez Kafadara) oraz Lindner, *Explorations in Ottoman Prehistory*, 1-14.

⁴⁶ Molla Husrev, *Kaynaklariyla Büyük İslam Fikihî – Gurer ve Dürer Tercümesi (İslâm Fikihî ve Hukûku)*, Mütercimi: Arif Erkan, vol. II, Istanbul 1979, s. 3-42. Należy zaznaczyć, że czternastowieczny tekst opublikowany przez Tekina, napisany prostym językiem tureckim, podsumowujący zagadnienie *gaza* na użytek prostych ludzi, doskonale harmonizuje z koncepcją dżihadu Molli Husreva (oraz ulemów), za wyjątkiem kilku zasad (np. piątej), wygląda więc na to, że nie było wielkiej różnicy pomiędzy popularnym a ortodoksyjnym pojęciem świętej wojny. W niektórych ze swoich prac Colin Imber zajmował stanowisko przeciwne (zob. np. jego *Ideals and Legitimation in Early Ottoman History* [w:] Kunt, Woodhead [eds.], *Süleyman the Magnificent and His Age*, s. 138-153, a szczególnie 141-146), później jednak przyjął pogląd prezentowany powyżej. Zob. Colin Imber, *What Does a Ghazi Actually Mean?* [w:] Çigdem Balım-Harding, Colin Imber (eds.), *The Balance of Truth. Essays in Honour of Prof. Geoffrey Lewis*, Istanbul 2000, s. 165-178; tenże, *Fiqh for Beginners. An Anatolian Text on Jihād* [w:] G. R. Hawting, J. A. Mojaddedi, A. Samely (eds.), *Studies in Islamic and Middle Eastern Texts and Traditions in Memory of Norman Calder*, Oxford 2000, s. 137-148.

⁴⁷ Por. Colin Imber, *Ebu's-su'ud. The Islamic Legal Tradition*, Edinburgh 1997, s. 68-69.

⁴⁸ Stanowisko takie, w moim przekonaniu błędne, zajął m.in. James Turner Johnson, *The Holy War Idea in Western and Islamic Traditions*, Pennsylvania 1997, s. 151-157.

du, nawet jeśli istnieją różne opinie w kwestii władzy najwyższej. Jak wykazał Şinasi Tekin, wojna zaborcza prowadzona w imię wspólnoty religijnej nazywana była w Imperium Osmańskim *gaza* (żołnierze biorący udział w takiej wojnie nosili miano *gazi*), podczas gdy wojna obronna, angażująca każdego z osobna, nazywana była *dżihadem* (powszechna mobilizacja, niezbędna w tym wypadku, to *nefir-i am*). Rozróżnienie to, obowiązujące przez długi czas, ściśle łączy się z pojęciami *farz kifaya* oraz *farz ayn*, pochodzącymi z religijnego prawa islamu⁴⁹. Osmańskiej specyfiki należy poszukać gdzieś indziej. Pewną cechą szczególną jest to, że od połowy XVI w. możemy zaobserwować zachwianie spójności koncepcyjnej: wojna zaborcza zaczyna być nazywana także *dżihadem*, a nakłady, jakie należało ponieść do jej prowadzenia (ludzkie i materialne) były interpretowane jako *farz ayn*. Wydaje się, że wiązało się to z utwierdzeniem się ortodoksji oraz nasilaniem wpływów sunnizmu w cesarstwie, a ponadto z coraz mniejszym zapalem społeczeństwa do walki⁵⁰. Inną sprawą jest, że *dżihad*, jako zbiorowa „praktyka religijna” społeczeństwa, kształtował się podczas dramatycznych wspólnych modłów. Podczas gdy wojownicy krzyżowali miecze z przeciwnikiem na polu bitwy, ludność, która pozostawała w domach, wspierała walczących spełniając swoje obowiązki względem Boga w *dżamijach* i *mezetach*, wznosząc pod kierownictwem przywódców religijnych rytualne modlitwy błagalne (*dua*, *hacet namazi*, *tazarru*)⁵¹. Mimo iż nie każdy brał udział w tych wielkich wydarzeniach zbiorowych z pełnym entuzjazmem, nie ulega wątpliwości, że – przynajmniej do końca XVII w. – większość społeczeństwa osmańskiego uważała wojnę z chrześcijanami za wojnę religijną, praktykując ją i doświadczając jako rytuał. Jak pisał Georgius de Hungaria, „próbują bronić swej sekty używając mieczów i broni [...] zamiast logicznych argumentów i rozumowania. Czynią tak ponieważ, jak twierdzą, nakazuje im to prawo”⁵². Błędem byłoby stawianie takiego stanowiska w opozycji do wyrażanej przez niektórych opinii (krytykowanej zresztą w swoim czasie), zgodnie z którą święta wojna stanowi okazję do zdobywania łupów. Te dwie koncepcje raczej

⁴⁹ Tekin, *Gazilik Tarikası*, s. 140-143. Jedynym odstępstwem może być to, że niektórzy nazywali *farz ayn* także wojnę przeciwko muzułmanom utrudniającym świętą wojnę. Por. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yuzyillar)* (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 60), İstanbul 1998, s. 101-102.

⁵⁰ Pál Fodor, *A terjeszkedés ideológiái az Oszmán Birodalomban* [Ideologie ekspansji w Imperium Osmańskim], [w:] tegoż, *A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemről* [Sul-tan i złote jabłko. Studia z historii osmańskiej], Budapest 2001, s. 173. Podobnego zdania jest Viorel Panaite (*The Ottoman Law of War and Peace: The Ottoman Empire and Tribute Payers* [East European Monographs, DLXII], New York 2000, s. 93-94), jednak datuje on tę zmianę dopiero na okres wielkich wojen w końcu XVII w. W cytowanym powyżej artykule podaję przykład z 1571 r.

⁵¹ Odnośne dane zamierzam opublikować w swoim skierowanym do druku studium: *The Doctrine of Jihad in the Fifteenth and Sixteenth-Century Ottoman Empire*. Por. Necipoğlu, *The Age of Sinan*, s. 66-67. Wnioski, do których dochodzę, wspierają, a w pewnych przypadkach weryfikują w ogólnym znaczeniu to, co udało się ustalić Barbarze Flemming na temat rytualnych modłów sultanów (głównie na podstawie źródeł narracyjnych): *The Sultan's Prayer before Battle* [w:] Colin Heywood, Colin Imber (eds.), *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Menage*, İstanbul 1994, s. 63-75.

⁵² Georgius de Hungaria, *Incipit*, s. 128 oraz *Tractatus*, s. 368-369.

się uzupełniają niż wykluczają. W istocie plądrowanie w sposób naturalny i prawowity towarzyszyło dżihadowi, stanowiąc gwarancję, że zasady podziału zdobytczy nie zostaną pogwałcone. Gdy zatem władcy zachęcali ludność do udziału w wojnach nazywanych *gaza* i dżihad, obiecując przy tym spodziewane łupy, postępowali w sposób całkowicie prawomocny, mając na względzie interesy religii, państwa oraz indywidualny pożytek poszczególnych wojowników.

IMPERIUM OSMAŃSKIE I WĘGRY: FAZA PIERWSZA

Zarówno wymienione powyżej czynniki, jak i realia polityczne i wojskowe, w jakich poruszali się Osmanie w XV wieku nie pozostawiają cienia wątpliwości, że zamierzeniem Porty, gdy zaatakowała ona Węgry, było zajęcie ich terytorium⁵³. Fakt ten nie podlega dyskusji nawet pomimo tego, że dysponujemy zaledwie jedną, i to niebezpośrednią informacją co do zamiarów państwa osmańskiego w tym zakresie. Mowa tu o fikcyjnej opowieści, której należy poświęcić uwagę z tego względu, iż pochodzi ona z okresu jeszcze przed osmańskim podbojem, z przełomu XV i XVI wieku, a zawiera polityczne plany na przyszłość ujęte w formie przepowiedni (dlatego też zapewne nie stanowi projekcji wydarzeń, które już miały miejsce w przeszłości celem ich legitymizacji, co było częstym zabiegiem w tureckich źródłach).

Według anonimowej kroniki w 1481 r. pewien rybak wyłowił z Dunaju miecz, który podczas ucieczki zgubił w rzece Bizantin, syn legendarnego założyciela Bizancjum. Znajdowała się na nim inskrypcja, której nikt nie potrafił odczytać, dlatego też król węgierski podarował go posłowi sultana Bajazyda II. Na dworze sultana przebywał człowiek, który znał język syryjski i odczytał napis, dzięki czemu poznano imię jego pierwszego właściciela. Gdy dowiedział się o tym władca, rzekł: „Bogu niech będą dzięki, mój zmarły ojciec zdobył miasto Islambol [Stambuł], a miecz Şeddada przybył do mnie z prowincji Ungurus. Mogę więc spodziewać się, że dzięki temu mieczowi [Węgry] z łaski Allacha – niech będzie błogosławiony – staną się moją własnością lub też moi synowie zajmą cały kraj Ungurus”⁵⁴.

Przywódcy piętnastowiecznych Węgier prawdopodobnie dobrze wiedzieli, jakie są ostateczne cele zagrażającej im potęgi rozkwitłej w ich bezpośrednim sąsiedztwie, nawet jeśli nie znali tej opowieści, będącej przypuszczalnie tylko jedną z wielu podobnych. Co mogli jednak zrobić, by ubiec niebezpieczeństwo? Dokonując przeglądu wchodzących podówczas w grę możliwych rozwiązań, możliwe jest zestawienie listy siedmiu rodzajów potencjalnych działań, które można było wdrażać pojedynczo lub też w różnych kombinacjach.

⁵³ Na temat sukcesów osmańskich zob. Szakály, *Phases of Turco-Hungarian Warfare*, s. 65-111. Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1481*, passim.

⁵⁴ Friedrich Giese, *Die altosmanischen anonymen Chroniken*, vol. I, Breslau 1922, s. 88; vol. II, Leipzig 1925, s. 117-118.

- 1) *Zorganizowanie lub też współudział w krucjacie*. Do wysiłków podejmowanych w tym kierunku zaliczyć trzeba bitwę pod Nikopolis (1396), „długą kampanię” (1443-1444), obronę Nándorfehérvár/Belgradu (1456), przyłączenie się do Ligi z Cambrai (1510) oraz ciągłą współpracę z Wenecją i Polską. Jednak ostateczny bilans tych starań jest dla Węgier katastrofalny. W początku XVI w., zwłaszcza po zawarciu przez Osmanów rozejmów z Wenecją i Polską, krucjaty jako możliwe narzędzie obrony zostały wykluczone⁵⁵.
- 2) *Działania ofensywne na Bałkanach*. Kilka tego typu akcji przeprowadzono w pierwszej połowie panowania Zygmunta Luksemburskiego (1387-1437), jednak w miarę tego, jak państwo węgierskie stawało się coraz słabsze, zaprzestano prowadzenia takich akcji militarnych. Ostatnie znaczące, aczkolwiek już jedynie sporadyczne działania, wiąże się z Jánosem Hunyadi. W późniejszym okresie zdarzały się jedynie okazjonalne, prowadzone na niewielką skalę podjazdy (czasem mające charakter odwetowy)⁵⁶.
- 3) *Budowa strefy państw buforowych (pierścienia wasali)* na węgierskiej granicy południowej i południowo-wschodniej. Działania w tym kierunku podejmowano ze zmiennym szczęściem, jednakże do drugiej połowy XV w. wszystkie państwa buforowe, za wyjątkiem północno-zachodniej części Bośni, znalazły się pod panowaniem osmańskim lub też w strefie ich wpływów (Serbia 1459, południowa Bośnia 1463-1464, Mołdawia i Wołoszczyzna w połowie i ostatnim trzydziestoleciu XV w.)⁵⁷.
- 4) *Transformacja systemu organizacji militarnej oraz obrony granic*. Największe trwałe sukcesy osiągnięto w zakresie organizacji i ciągłego dostrajania systemu obrony południowych granic, rozpoczętych jeszcze za czasów Zygmunta i kontynuowanych aż do bitwy pod Mohácssem (1526). Centralne elementy systemu obrony stanowiły⁵⁸:
 - a) Udział w walce szlachty, rozszerzenie zasięgu działania pospolitego ruszenia także poza granice kraju, zorganizowanie *militia portalis* (1397) oraz zatrudnienie zawodowych najemników (husarze, wojnicy, obsada pogranicznych garnizonów).
 - b) Budowa podwójnej linii fortec granicznych na południu, z Nándorfehérvár/Belgradem jako centrum. Projekt ten został również rozpoczęty za czasów panowania Zygmunta (1427), osiągając punkt kulminacyjny pod

⁵⁵ Por. Carl Göllner, *Zur Problematik der Kreuzzuge und Türkenkriege im 16. Jahrhundert*, „Revue des Etudes Sud-Est Europeennes” 13 (1975), s. 97-115. Doskonałe podsumowanie wydarzeń XV-XVI w. w odniesieniu do „problemu tureckiego” podał Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, vols. I-IV, Philadelphia 1976-1984.

⁵⁶ Najbardziej systematyczny opis wojen osmańsko-węgierskich do tej pory dał Szakály, *Phases of Turco-Hungarian Warfare*, s. 65-111.

⁵⁷ Fine, *The Late Medieval Balkans*, s. 548 i następane; Panaite, *The Ottoman Law*, s. 156-168.

⁵⁸ Géza Pálffy, *The Origins and Development of the Border Defence System Against the Ottoman Empire in Hungary (Up to the Early Eighteenth Century)* [w:] Dávid, Fodor (eds.), *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs*, s. 7-13; András Kubinyi, *The Battle of Szávászentdemeter-Nagyolaszi (1523)*. *Ottoman Advance and Hungarian Defence on the Eve of Mohács* [w:] Dávid, Fodor (eds.), *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs*, s. 72-88.

rządami Macieja Korwina (1476-1479), kiedy to, wliczając Siedmiogród, stworzono trzy centra dowodzenia. W 1521 r. podjęto starania w kierunku modernizacji tej sieci (zastępując wojsko szlacheckie najemnikami), jednakże z powodu braku środków finansowych stary system przywrócono już w 1523 r. Sieć twierdz granicznych oraz wewnątrz kraju zdolne były wytrzymać osmańskie ataki, jednak w początkach XVI w. sytuacja stała się krytyczna. Szeroki pas strefy pogranicznej uległ zniszczeniu. Znacznie osłabione siły węgierskie zostały zmuszone do odwrotu na poprzednie linie, za wyjątkiem Jajce w Bośni, które zostało otoczone przez umocnienia osmańskie. Źle uzbrojone, stanęły twarzą w twarz z grozą osmańskiej inwazji zbliżającej się wielkimi krokami.

5. *Zawieranie traktatów pokojowych lub zawieszenia broni.* Poczynając od początku XV w. węgierscy władcy regularnie zawierali krótkoterminowe traktaty pokojowe z Imperium Osmańskim, ilekroć zamierzenia takie odpowiadały dworowi sultańskiemu. Porozumienie z 1483 r. często uważane jest za pierwsze w historii, jednakże wcześniej zawarto aż około trzydziestu rozejmów podpisanych przez przedstawicieli obu stron⁵⁹. Trzeba jednak pamiętać, że były to *treugae*, czyli czasowe zawieszenia broni, niebędące ważniejszymi porozumieniami. Choć stanowiły podstawę do wstrzymania cesarskich kampanii, to jednak zazwyczaj nie stanowiły ochrony przed najazdami na tereny pograniczne. Dla przykładu, banat Srebreniku upadł podczas takiego okresu zawieszenia broni w 1512 r. Nie pomogło nawet to, że w czasie rządów Macieja Korwina (1458-1490) z przyczyn politycznych wojskom osmańskim na mocy specjalnego układu pozwalamo przechodzić przez terytoria węgierskie, by siać zniszczenie w Austrii. W przededniu bitwy pod Mohácssem w Europie Środkowej powszechnie panowała opinia, że zawieranie porozumień z Portą jest najkrótszą drogą wiodącą do zagłady⁶⁰.
6. *Współpraca lub integracja w ramach Europy Środkowej.* Węgierscy przywódcy szybko zorientowali się, że ich kraj nie jest w stanie obronić się samodzielnie. Możliwość współpracy pomiędzy państwami regionu oraz połączenia sił brano pod uwagę już dość wcześnie. Pierwszą próbą była polsko-węgierska unia personalna (1440-1444)⁶¹. Król Maciej podjął pewne kroki w kierunku zbudowania mocarstwa pod berłem Domu Hunyadich, jednak po jego śmierci w grze pozostały dwie rywalizujące ze sobą dynastie: Habsburgów i Jagiellonów. Na przełomie XV i XVI w. to Jagiellonowie

⁵⁹ Zob. Sándor Papp, *Hungary and the Ottoman Empire* [w:] Zombori (ed.), *Fight against the Turk*, s. 37-89.

⁶⁰ Ferenc Szakály, *A mohácsi csata* [Bitwa pod Mohácssem], Budapest 1975, s. 110-111; András Kubinyi, *A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt* [Wewnętrzna sytuacja polityczna państwa węgierskiego przed Mohácssem] [w:] Lajos Rúzsás, Ferenc Szakály (eds.), *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából* [Mohács. Studia z okazji 450. rocznicy bitwy pod Mohácssem], Budapest 1986, s. 65.

⁶¹ Krzysztof Baczkowski, *Idea jagiellońska a stosunki polsko-węgierskie w XV wieku* [w:] tegoż, *Polska i jej sąsiedzi za Jagiellonów*, Kraków 2012, s. 131-144.

byli górą, jednak pomimo iż, prócz polskiego, zdobyli oni trony węgierski i czeski, nie pociągnęło to za sobą żadnych konkretnych korzyści dla Węgier⁶². Jak wspomniano powyżej, Polacy zrezygnowali z kontynuowania walki z Turkami po odniesionej porażce, a także dlatego, że zostali otoczeni przez koalicję, w skład której wchodziłi Habsburgowie, Zakon Krzyżacki oraz Wielkie Księstwo Moskiewskie. W rezultacie po tym, gdy zmieniła się strategia Wenecji, Węgry pozostały osamotnione w obliczu Porty⁶³. Wybuch wojen włoskich i nowej rywalizacji o supremację w Europie jeszcze bardziej pogłębiły izolację Węgier.

7. *Poszukiwanie wschodnich sprzymierzeńców, którzy mogliby zagrozić tyłom Osmanów.* Król węgierski Zygmunt był pierwszym w dziejach dyplomacji środkowoeuropejskiej władcą, który próbował takiego rozwiązania wysyłając posłów do Kara Yülüka, przywódcy federacji Ak Kojunlu. Później inne europejskie państwa poszły jego śladem, jednak nie licząc współpracy karamańsko-węgierskiej w latach 40. XV wieku, wszystkie te starania nie przyniosły żadnej poprawy groźnej sytuacji Węgier⁶⁴.

Na przełomie XV i XVI wieku stosunek sił przechylił się wyraźnie na korzyść Osmanów. Gdyby przypuścili wówczas frontalny atak, byłiby w stanie zniszczyć średniowieczne Królestwo Węgierskie w roku 1510 lub 1514, a nie dopiero w 1526. Zwłoka spowodowana była przede wszystkim walkami z irańskimi Safawidami oraz zaburzeniami wewnątrz kraju, łączącymi się ściśle z zagrożeniem irańskim (kzyzyłbaszowie)⁶⁵. Dla państwa osmańskiego kluczowe znacznie miało, by adekwatnie odpowiedzieć na te wyzwania w zakresie polityki, religii i legitymizacji, jako że na szali znalazła się jego pozycja jako mocarstwa na Bliskim Wschodzie oraz rola w islamie. Zaangażowanie w tych kwestiach – wojna z Iranem i kolejne związane z nią konflikty – dało chwilę wytchnienia słabnącym Węgrom. Choć w ostatecznym rozrachunku nie mogło to zapobiec osmańskim podbojom, to jednak z jednego powodu było niesłychanie szczęśliwym zbiegiem okoliczności. Podczas gdy sułtan Selim (1512-1520) zaangażowany był na Bliskim Wschodzie, spór dynastyczny w Europie Środko-

⁶² Por. Krzysztof Baczkowski, *Die jagiellonische Versuch einer Großreichbildung um 1500 und die türkische Bedrohung* [w:] Ferdinand Seibt, Winfried Eberhard (Hrsg.), *Europa 1500. Integrationsprozesse im Widerstreif. Staaten, Regionen, Personenverbände, Christenheit*, Stuttgart 1987, s. 433-444.

⁶³ Marian Biskup, *Die polnische Diplomatie in der zweiten Hälfte des 15. und in den Anfängen des 16. Jahrhunderts*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 26 (1978), s. 171, 173-178; Ilona Czamańska, *Poland and Turkey in the First Half of the 16th Century – Turning Points* [w:] Zombori (ed.), *Fight against the Turk*, s. 91-101. Por. Dariusz Kołodziejczyk, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th-18th Century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents* (The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy. Edited by Suraiya Faroqhi, Halil İnalçık and Boğaç Ergene. Vol. 47), Leiden, Boston 2011, s. 21 i następane.

⁶⁴ Na temat stosunków Węgier ze Wschodem w XV-XVI w. zob. Lajos Tardy, *Beyond the Ottoman Empire. 14th-16th Century Hungarian Diplomacy in the East* (Studia Uralo-Altaica, 13), translated by János Boris, Szeged 1978. Por. Barbara von Palombini, *Bündniswerben Abendländischer Mächte um Persien 1453-1600* (Freiburger Islamstudien, Bd. 1), Wiesbaden 1968.

⁶⁵ Hanna Sohrweide, *Der Sieg der Safawiden in Persien und seine Rückwirkung auf die Schützen Anatoliens im 16. Jahrhundert*, „Der Islam” 41 (1965), s. 95-223.

wej został ostatecznie rozstrzygnięty na korzyść Habsburgów⁶⁶. Poprzez kontrakty małżeńskie dynastia zapewniła sobie możliwość podejmowania w przyszłości interwencji na Węgrzech. W istocie w początku lat 20. XVI w. przejęła kontrolę nad obroną granic Chorwacji, czego nie był już zdolny zapewnić król węgierski⁶⁷. Tak więc gdy Osmanie zaangażowali wszystkie siły do natarcia na Europę Środkową, natknęli się nie tylko na Węgrów broniących swego królestwa. Gdyby kraj nie otrzymał tego krótkiego okresu odprężenia, prawdopodobnie ucierpiałby mocniej, a jego straty terytorialne byłyby większe, jako że Habsburgowie byli w znacznie mniejszym stopniu gotowi do odparcia ofensywy wówczas, niż byli w okresie późniejszym, już po Mohácsu. W rzeczy samej, wspomniany powyżej układ różnych czynników utrzymywał się nadal w ciągu XVI i XVII w.: istnienie państwa Safawidów samo w sobie, nawet gdy nie zawierano sojuszy europejsko-perskich, było olbrzymią pomocą dla Węgier i Austrii, ponieważ ofensywy na wschodzie w kluczowych momentach zatrzymywały pochody Osmanów w Europie Środkowej (1533, w połowie lat 40. XVI w., 1603 itd.)⁶⁸.

Jest jednak także druga strona medalu: podczas gdy rodząca się Europa Środkowa doraźnie mogła odetchnąć, przyszły nieprzyjaciel w sposób bezprecedensowy nabierał sił. Po pokonaniu Safawidów, sułtan Selim podporządkował sobie Syrię, Palestynę i Egipt. Zdobyte nowych prowincji w krótkim czasie przyniosło cesarstwu ogromne korzyści finansowe dzięki swym obfitym zasobom ludzkim i materialnym, pogłębiło także muzułmański charakter imperium, jako że po raz pierwszy to wyznawcy islamu stanowili większość zamieszkującej je ludności⁶⁹.

OBJĘCIE WŁADZY PRZEZ SULEJMANA I ZACHODNI ZWROT W POLITYCE OSMAŃSKIEJ

We wczesnych godzinach porannych 22 września 1530 r. zmarł sułtan Selim, a na tron wstąpił jego jedyny syn, Sulejman I. Wiadomość ta została przyjęta z westchnieniem ulgi zarówno w osmańskiej stolicy i w prowincjach państwa, jak i na dworach europejskich. Zarówno poddani osmańscy, jak ich chrześcijańscy antagoniści wyczekiwali rządów nowego sułtana, kierowały jednak nimi

⁶⁶ Zsuzsanna Hermann, *Az 1515. évi Habsburg–Jagelló szerződés. Adalék a Habsburgok magyarországi uralmának előtörténetéhez* [Traktat habsbursko-jagielloński z 1515 r. Addenda do prehistorii rządów habsburskich na Węgrzech] (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 21), Budapest 1961, szczególnie 4753; Hermann Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit. Band IV. Gründung des habsburgischen Weltreiches. Lebensabend und Tod 1508-1519*, Wien 1981, s. 154-220.

⁶⁷ Pálffy, *The Origins*, s. 14-15.

⁶⁸ Fodor, *The Impact*, s. 41-51.

⁶⁹ Heath Lowry, *The 'Soup Muslims' of the Balkans: Was There a 'Western' and 'Eastern' Ottoman Empire?*, „Osmanlı Araştırmaları” 36 (2010), s. 97-134; tenże, *Early Ottoman Period*, s. 12-13.

różne pobudki. W Imperium zaistniała rzadko występująca zgodność opinii pomiędzy członkami elity władzy a szerokimi masami społeczeństwa co do konieczności przerwania obłędnej polityki wschodniej Selima; wszyscy z utęsknieniem oczekiwali zakończenia wojen toczonych przeciwko braciom-muzułmanom oraz towarzyszących im niepokoju wewnętrznym. Natomiast Europejczycy ze swej strony, którzy bardzo obawiali się – jak się okazało, bezpodstawnie – wojowniczego Selima, spodziewali się, że objęcie władzy przez Sulejmana stanie się początkiem okresu pokojowego współistnienia pomiędzy chrześcijaństwem a światem islamu. Nadzieje te wydawały się mieć mocne podstawy, jako ukształtowane przez dyplomację wenecką, zazwyczaj świetnie zorientowaną w polityce Imperium Osmańskiego. W październiku 1520 r. Tomaso Contarini, *bailo* w Stambule, pisał w raporcie do władz Wenecji (które niezwłocznie przekazały tę informację ważniejszym dworom europejskim), że według wszelkiego prawdopodobieństwa nowy sułtan nastawiony będzie pokojowo, gdyż „posiada on wszelkie przymioty władcy sprawiedliwego i doskonałego”. Usłyszawszy tę nowinę, papież Leon X stwierdził z ulgą, iż odtąd chrześcijanie mogą czuć się bezpieczni⁷⁰. W początkach 1521 r. Wenecjanie rozesłali kolejne raporty na temat miłującej pokój natury sułtana, jednakże już kilka miesięcy później stało się jasne, że dyplomaci państwa-miasta popełnili fatalny błąd w obliczeniach. Już w pierwszym roku swoich rządów Sulejman dokonał gruntownych zmian w polityce osmańskiej, kończąc kampanie na wschodzie i zwracając się całkowicie w stronę Europy Środkowej. Zamiast kontynuować wojnę pozycyjną, jaką Osmanie toczyli z Węgrami w rejonach granicznych od pięćdziesięciu czy sześćdziesięciu lat, nowy sułtan przeprowadził serię ofensyw na pozycje węgierskie. Okazało się, że Sulejman planuje powrót do epoki wielkich zdobyczy w Europie, takich jak te dokonywane w XV w. Pierwsze uderzenia wymierzone były w Królestwo Węgier, jednak jeszcze przed końcem dekady konflikt rozprzestrzenił się na rejony pograniczne sąsiedniej Austrii.

Historycy nie są zgodni co do oceny wysiłków militarnych Sulejmana oraz jego celów strategicznych. Część uczonych uważa Sulejmana za agresora systematycznie dążącego do nowych podbojów, podczas gdy Węgrzy i Habsburgowie są w tej koncepcji jedynie stroną broniącą się⁷¹. Ostatnio jednak coraz większa część historyków wyraża co do tego wątpliwości dowodząc, że trudno jest dostrzec w tej kwestii świadome planowanie ze strony Sulejmana⁷². Wielu z nich kwestionowało tezę, jakoby chciał on istotnie zająć Środkową i Zachodnią Europę oraz stawiało pytania, czy rzeczywiście można go opisać jako wład-

⁷⁰ Alberto Tenenti, *La formation de l'image de Soliman à Venise (1520-1530 env.)* [w:] Gilles Veinstein (publ.), *Soliman le Magnifique et son temps. Süleyman the Magnificent and His Time. Acte du Colloque de Paris. Galeries Nationales de Grand Palais. 7-10 mars 1990*, Paris 1992, s. 43.

⁷¹ Na przykład Nicolae Jorga, *Geschichte des osmanischen Reiches. Nach den Quellen dargestellt. Zweiter Band (bis 1538)*, Gotha 1909, s. 350, 356. Por. İnalçık, *The Ottoman Empire*, s. 34-36.

⁷² Zob. na przykład Káldy-Nagy, *Suleimans Angriff auf Europa*, s. 165; Jean Bérenger, *Histoire de l'Empire des Habsbourgs*, Paris 1990, s. 209-219.

cę za wszelką cenę dążącego do dokonywania nowych podbojów, gdyż, ściśle rzecz biorąc, jest to trudne do udowodnienia. Kilku uczonych sondowało zagadnienie „zasięgu działania”, co oznacza, że zastanawiali się oni, czy Europa Środkowa (Węgry) nie leżały poza strefą, w której Osmanie mogli prowadzić z powodzeniem działania wojenne, biorąc pod uwagę możliwości transportowe i techniczne epoki⁷³. Inni wolą raczej wyciągać wnioski na podstawie konkretnych działań politycznych i militarnych oraz nielicznych źródeł, zgodnie z którymi Sulejman nie zamierzał pierwotnie podbijać Węgier, a jedynie uczynić je państwem wasalnym. W ich przekonaniu to Habsburgowie zmusili go do dokonania podboju⁷⁴. Według najnowszych hipotez, nieustanne walki toczono przeciwko „niewiernym” i Karolowi V, będącemu figurą całego świata chrześcijańskiego, były jedynie (auto)portretem tworzonym przez dwór sułtański na użytek propagandowy, legitymizującą ideologią, zgodnie z którą „władca idealnym” stał się „wojowniczy sułtan”⁷⁵. Najbardziej skrajna wersja tej koncepcji zakłada, że Sulejman nie miał wypracowanej żadnej strategii dla Europy; wcale nie miał zamiaru jej zdobywać, a jedynie odpowiadał na „provokacje” ze strony Węgrów i Habsburgów⁷⁶. Równocześnie przeciwnik sułtana, cesarz Karol V, także padł ofiarą podobnej „deheroizacji”. Świeżej daty interpretator polityki cesarskiej ogłosił, że walka z ekspansją osmańską, powstrzymanie Sulejmana oraz nieustające walki pomiędzy wyznawcami obu religii są jedynie mitem, fałszywym obrazem stworzonym przez cesarską propagandę, tak samo jak miało to miejsce w przypadku władcy z dynastii Osmanów: „W czasie rządów Karola V propaganda stworzyła obraz cesarza jako władcy chrześcijańskiego, który stawiał czoła sułtanowi osmańskiemu i powstrzymał jego marsz ku Europie i w kierunku basenu Morza Śródziemnego. Sam monarcha osobiście dołożył własną cegielkę do budowy tego mitu w swoich *Pamiętnikach*, gdy potwierdził, że ‘Turek, który zamierzał dojść do Wiednia [...] powrócił do Konstantynopola z wielkimi stratami [...] był to tylko po-

⁷³ William H. McNeill, *Europe's Steppe Frontier 1500-1800*, Chicago, London 1964, s. 41-42, 50; Vernon J. Parry, *The Reign of Sulaimân the Magnificent* [w:] Cook (ed.), *A History of the Ottoman Empire to 1730*, s. 84-85; Perjés, *The Fall of the Medieval Kingdom of Hungary*, s. 78-80.

⁷⁴ Gilles Veinstein, *La politique hongroise de Sultan Süleymân et d'Ibrâhîm pacha à travers deux lettres de 1534 au roi Sigismond de Pologne* [w:] Jean-Louis Bacqué-Grammont, İlber Ortaylı, Emeri van Donzel (eds.), *CIÉPO ... VII. Sempozyumu Bildirileri. Peç: 7-11 Eylül 1986*, Ankara 1994, s. 333-380.

⁷⁵ Por. cytowane studium Imbera i Woodhead (*Perspectives on Süleyman*, s. 164-190, szczególnie 167 i następane).

⁷⁶ Murphey, *Suleyman I and the Conquest of Hungary*, s. 199: „Wszystkie jego działania na północ od linii Dunaju w ciągu dwu pierwszych dziesięcioleci jego panowania były jedynie odpowiedzią na prowokacje ze strony sąsiednich państw”. Według Murphey'a rządy Osmanów na Bałkanach opierały się na ochronie, jakiej sułtan udzielał prawosławnym chrześcijanom w obliczu zagrożenia dominacją, jakie stanowili dla nich wyznawcy chrześcijaństwa zachodniego. Niemniej frontalny atak przeciwko łacińskiemu zachodowi spowodowałby rozłam tego nieformalnego sojuszu, dlatego też sułtan nie mógł sobie na to pozwolić (tamże). Nasuwa się jednak pytanie: skoro poddani wyznania prawosławnego z wdzięcznością przyjmowali ochronę sułtana, to czy nie byłoby jeszcze szczęśliwsi, gdyby ostatecznie wyeliminował on z gry Łacinników? Murphey rozwija dalej podobne teorie w *Ottoman Warfare, 1500-1700*, London 1999, s. 1-11.

czątek i od tej chwili jego potęgą bezustannie karłała. Unieśmiertelniając wytwory XVI-wiecznej propagandy, współczesna historiografia hiszpańska wciąż podtrzymuje tezy, jakoby monarchia hiszpańska i Imperium Osmańskie pozostawały w ciągłej konfrontacji na przestrzeni pierwszej połowy XVI stulecia. Niemniej jednak w ostatecznym rozrachunku triumf mocarstwa wschodniego nad zachodnim, zarówno na lądzie, jak i na morzu, jak też ograniczona ilość działań wojennych, do których istotnie doszło pomiędzy oboma władcami śródziemnomorskimi, stają się oczywiste”⁷⁷.

Gdyby historyk istotnie chciał na serio przyjąć te nowe twierdzenia czy opinie, popadłby w poważne kłopoty. Miałby bowiem do czynienia z dwoma protagonistami, przez całe swoje życie toczącymi wojny jako monarchowie z roszczeniami „władzy uniwersalnej”, wystawiającymi rok po roku armie i floty i tracącymi niewiarygodne ilości pieniędzy tylko dlatego, że – zgodnie z tą interpretacją – nie zrozumieli nawzajem swoich intencji. Lub też, by pozostać tylko przy casusie Osmanów, trzeba byłoby zaakceptować tezę, że całkiem zdolny władca z tej dynastii kilkakrotnie odbywał marsze ze Stambułu do Budy i Wiednia (1526, 1529, 1541, 1543) odpowiadając na „prowokacje”, lub też, jak się ostatnio twierdzi, że maszerował do granic austriackich, ponosząc przy tym kolosalne koszty tylko po to, by pokazać swoje bogactwo, potęgę i insygnia władzy w czasie odbywanych po drodze parad wojskowych⁷⁸.

Jakie stanowisko powinien zająć historyk, który nie zamierza uważać dwóch najpotężniejszych władców swojej epoki za głupców? Jako badacz zajmujący się historią osmańską zapewne będzie trzymał się faktów oraz oceniał ważne wydarzenia, tendencje, wewnętrzne i zewnętrzne czynniki kształtujące sytuację w latach 20. XVI w., najważniejszym okresie w tych dociekaniach, wyciągając równocześnie wnioski na podstawie poczynionych odkryć i ustaleń. Na początek trzeba zaznaczyć, że w rodzinnej polityce habsburskiej walka z Turkami uważana była za problem o drugorzędnym znaczeniu, kwestię mniejszej wagi niż walki religijne przeciwko protestantom oraz zmagania o dominację prowadzonych z Francją. Każda akcja planowana przez wschodnią gałąź rodu – to jest króla Ferdynanda I – musiała być podporządkowana tym dwu naczelnym kierunkom działania⁷⁹. Wykluczało to wszelkie inicjatywy na froncie osmańskim. Dlatego też dopiero wydarzenia z lat 1526 i 1529 szczególnie uświadomiły Karolowi V, że musi poświęcić więcej uwagi wschodnim rubieżom swego państwa. Ani przed, ani tym bardziej po Mohácsu Węgry nie były w stanie wyprowadzić ofensywy

⁷⁷ Miguel Ángel de Bunes Ibarra, *Charles V and the Ottoman War from the Spanish Point of View*, „*Eurasian Studies*” 1 (2002), nr 2, s. 161.

⁷⁸ Gábor Ágoston, *Ideologie, Propaganda und politischer Pragmatismus. Die Auseinandersetzung der osmanischen und habsburgischen Großmächte und die mitteleuropäische Konfrontation* [w:] Martina Fuchs, Teréz Oborni, Gábor Újváry (Hgg.), *Kaiser Ferdinand I. Ein mitteleuropäischer Herrscher*, Münster 2005, s. 207-233; tenże, *Information, Ideology*, s. 75-103. Por. Murphey, *Süleyman I and the Conquest of Hungary*, 214-216 oraz Şahin, *Empire and Power*, s. 82.

⁷⁹ Robert A. Kann, *A History of the Habsburg Empire 1526-1918*, Berkeley, Los Angeles, London 1980, s. 34-36.

przeciwko Osmanom⁸⁰. Jako że lata 20. XVI w. były przepelnione frontalnymi starciami osmańsko-węgierskimi i osmańsko-habsburskimi, musiały być one inicjowane przez Sulejmana, ponieważ tylko on jeden miał możliwości zainicjowania takich operacji. Jakie jednak były cele osmańskiego władcy?

Przede wszystkim, jak wynika z tego, co powiedziano w pierwszej części tej książki, imperium nie mogło sobie pozwolić na utrzymywanie pokoju na wszystkich granicach przez dłuższy czas. Ani nawet przez średni czas, ponieważ zachwiałoby to równowagę wewnątrz państwa. Wstępując na tron Sulejman stawał w obliczu groźnych wrogów, zagrażających mu na różnych frontach; wojny ofensywne mogły być zatem prowadzone w czterech różnych kierunkach.

Na froncie irańskim źródłem niepokoju było niepowodzenie – pomimo tego, że jego ojciec odniósł zwycięstwo w bitwie na równinie Czałdyran (1514) – zniszczenia szacha Ismaila I i jego państwa. Można było się spodziewać, że Ismail, gdy uda mu się zebrać siły, raz jeszcze podejmie inicjatywę, uzyskując pomoc od kyzylbaszów. Podejrzenia te zyskały potwierdzenie, gdy na przełomie 1520 i 1521 roku otrzymano raport o rebelii we wschodnich rejonach cesarstwa. Drugi taki raport dotarł do Stambułu w czasie przygotowań do wyprawy na Węgry i nie ma wątpliwości, że buntownicy otrzymywali wsparcie od szacha Ismaila⁸¹.

Od czasu upokorzenia, jakie spotkało go na równinie Czałdyran, safawidzki władca stawiał czoła zagrożeniu ze strony Selima nie posiadając znaczniejszej siły militarnej. Jedyne, co mu pozostało, to niwelować swoją słabość sprytną taktyką, robić dużo zamieszania i starać się rozwijać i umacniać związki polityczne⁸². Od 1516 r. Ismail poczynił wiele starań, by pozyskiwać broń palną i przerzucać ją na granicę osmańską.

Według wszelkiego prawdopodobieństwa, osłabiło to entuzjazm osmańskich żołnierzy dla nowej wyprawy perskiej. Bezpośrednim tego dowodem były wydarzenia z wiosny 1518 r., kiedy armia powracała z Egiptu. Jej dowódca, Selim, wy-

⁸⁰ Aczkolwiek tego typu surrealistyczne plany snuto także w przededniu Mohácsa. Na temat ostatniej takiej próby w latach 1522-1523 zob. István Zombori, *The Jagiello-Habsburg Attempt at War against the Ottomans in 1523. Based on Chancellor K. Szydłowiecki's Diary* [w:] Zombori (ed.), *Fight against the Turk*, s. 147-153.

⁸¹ Jean-Louis Bacqué-Grammont, *Études Turco-Safavides, III. Notes et documents sur la révolte de Şâh Velî b. Şeyh Celâl*, „Archivum Ottomanicum” 7 (1982), s. 5-69; tenże, *Şah İsmail ve Canberdi Gazali İsyani*, „Erdem” 5 (1989), nr 13, s. 227-237.

⁸² Na ten temat zob. także Sohrweide, *Der Sieg der Safaviden*, s. 95-223; Selâhattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 1969; Adel Allouche, *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict (906-962/1500-1555)* (Islamkundliche Untersuchungen, 91), Berlin 1983; Jean-Louis Bacqué-Grammont, *Les Ottomans, les Safavides et leurs voisins. Contribution à l'histoire des relations internationales dans l'Orient islamique de 1514 à 1524*, Istanbul 1987; tenże, XVI. *Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlılar ve Safevîler* [w:] Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul 1991, s. 205-215; tenże, *Études Turco-Safavides, I. Notes sur le blocus du commerce iranien par Selim Ier*, „Turcica” 6 (1975), s. 68-88; Irène Beldiceanu-Steinherr, *Le règne de Selîm Ier: tournant dans la vie politique et religieuse de l'Empire ottoman*, „Turcica” 6 (1975), s. 34-48; Irène Melikoff, *Le problème kızılbâş*, „Turcica” 6 (1975), s. 49-67; Hans-Joachim Kissling, *Şâh İsmâ'il Ier, la nouvelle route des Indes et les Ottomans*, „Turcica” 6 (1975), s. 89-102; Feridun Emecen, *Zamanın İskenderi, Şarkın Fatihi Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2010.

raził żądanie zaatakowania szacha, jednak powracający z pól Mardż Dabik [Marj Dabiq – przyp. tłum.] wojownicy (głównie janczarzy), gdzie dwa lata wcześniej pokonany został sułtan mameluków, przeciwstawili się jego wezwaniu, a Selim zmuszony został obrać kierunek powrotny do Stambułu, zamiast pomaszerować do Iranu. Częściowo z powodu wyczerpującego marszu 1514 r., częściowo zaś ze względu na gorzkie wspomnienia bitwy czaldyrańskiej janczarzy, którzy sześć lat wcześniej pomogli Selimowi objąć tron, teraz nie dopuścili do realizacji jego marzenia – ostatecznej rozprawy z szachem.

Ze swej strony Ismail starał się nawiązywać stosunki z przeciwnikami Imperium Osmańskiego: Joannitami z Rodos (chciał przejąć od nich Murada, syna księcia Dżema, brata Bajazyda II, który zmarł na wygnaniu w Europie), Portugalczycami (utrzymał z nimi porozumienie handlowe) oraz z europejskimi mocarstwami (przekonywał je co do konieczności przypuszczenia wspólnego ataku). Ustanowił dobre kontakty z państwami na Kaukazie (co pozwoliło mu zabezpieczyć swoje linie aprowizacyjne), nie zaprzestał także podejmowania akcji sabotażowych na własnym terytorium Selima. Domyślając się, że przygotowania wojskowe sułtana wymierzone są przeciwko niemu, w drugiej połowie 1519 r. zorganizował powstanie wśród swych zwolenników w Anatolii, których szczególnie wielu miał w prowincji Rum [centralna Anatolia – przyp. tłum.]. W dniu dokładnie określonym przez Ismaila (5 lutego 1520) Şah Veli bin Şeyh Celal rozpostarł sztandar powstania. Ostatecznie jednak Ismail opuścił powstańców, którzy po kilku początkowych zwycięstwach ulegli atakowi sił centralnych. W końcu roku 1520 i początku 1521, pomimo wcześniejszych przysiąg udzielenia pomocy, Ismail podobnie porzucił powstanie Canberdi Gazali [Janbirdi al-Ghazali – przyp. tłum.] w Syrii. Wycofując swoje wsparcie Ismail przede wszystkim chciał odebrać Selimowi pretekst do zaatakowania go. Drugim celem było uratowanie długo wyczekiwanego porozumienia pokojowego.

Po roku 1514 Selim odrzucał wszelkie podejmowane przez Ismaila próby zbliżenia. Rozkazał nawet aresztować, a następnie stracić członków trzech poselstw przysłanych przez Ismaila. Pomiędzy 1518 a 1520 r. prowokował szacha serią brutalnych akcji, by dostarczyć osmańskiej opinii publicznej pretekstu do uznania konieczności zaatakowania go. Wiemy dziś, że Canberdi początkowo kontaktował się z Ismailem za wiedzą i zgodą sułtana; mało tego, wręcz korzystał z jego instrukcji. Planowana „blagierska rebelia” została zaprojektowana po to, by wciągnąć szacha w kolejną wojnę. Jednakże po śmierci Selima eksperyment zakończył się fiaskiem. Canberdi doszedł do wniosku, iż nadszedł dla niego czas wybicia się na niezależność.

W miarę upływu czasu totalna wojna Selima przeciwko Iranowi budziła coraz większą niechęć w jego cesarstwie. Blokada handlowa, jaką zarządził, przyniosła ogromne straty finansowe nie tylko Iranowi, lecz także poddanym Imperium oraz skarbcowi państwa. Coraz więcej osób padało ofiarą nadużyć, które towarzyszyły kontrolom i konfiskatom. Wzbudzało niechęć to, że kupcy z Tebrizu, Aleppo i Egiptu zmuszani są do przybywania do Konstantynopola.

Nastroje w armii oraz jej gotowość do walki stały się kwestiami o istotnym znaczeniu. Długie kampanie odbywane w odległych miejscach, trudności terenowe, stosowana przez Persów metoda „walki psów” (*köpek savaşı*), tj. taktyka spalonej ziemi⁸³, powodująca problemy z zaopatrzeniem w żywność, spustoszenie rejonów operacji wojskowych, waleczność sił kzyzyłbaszów, a wreszcie niechęć żołnierzy do walki przeciwko współwyznawcom – wszystko to sprawiło, że władze centralne coraz mniej mogły polegać na swoich żołnierzach pozostających na wschodnim teatrze działań, którzy w obszarach nękanych uderzeniami powstańców kzyzyłbaszów wykazywali tendencje do zmiany lojalności, zdrady i dezercji. W swoim raporcie z 10 marca 1519 poseł wenecki Bartolomeo Contarini nie bez powodu pisał, że żołnierze osmańscy są coraz bardziej zmęczeni walką z szachem i woleliby raczej wznowić wojnę z Węgrami, którzy są im lepiej znani⁸⁴.

Nic dziwnego zatem, że jednym z pierwszych posunięć Sulejmana było zniesienie blokady na handel z Iranem (aczkolwiek eksport pewnych metali nadal pozostał objęty zakazem). Następnie zwolnił irańskich i arabskich kupców, którzy zostali wcześniej przymusowo przesiedleni oraz zwrócił własność tym z nich, którzy zostali jej pozbawieni. Zachodzące zmiany polityczne wymagały od przywódców osmańskich, by ustanowili stosunki dyplomatyczne z Ismailem choćby na minimalnym poziomie. Po pierwsze i najważniejsze, musieli się oni upewnić, że szach nie podejmie przeciwko nim żadnych działań w czasie, kiedy oni prowadzić będą kampanię przeciwko Węgrom. Osiągnięto to częściowo dzięki przetrzuceniu wojsk anatolijskich pod dowództwem Ferhada Paszy do centrum tej krainy. Dodatkowo na żądanie wielkiego wezyra Piri Paszy (który był głównym rzecznikiem porozumienia także za czasów Selima), nie informując o tym przywódców kzyzyłbaszów, Osmanie wysłali do Tebrizu posłów, którzy mieli przedstawić tam niejasną propozycję ugody, by odwlec zagrożenie atakiem ze strony sił szacha. Jak się okazało, strach przed napaścią ze strony Safawidów był bezpodstawny; ministrowie szacha od dawna już wyczekiwali takiej propozycji i byli zachwyceni mogąc potwierdzić wolę dworu safawidzkiego do zawarcia kompromisu. W końcu 1521 r. zmarł Biryklı Mehmed Pasza, generał-gubernator [bejlerbej; w dalszym ciągu tekstu w miejscach, gdzie Autor używa słowa *governor*, w przekładzie zazwyczaj stosuję termin gubernator, należy jednak pamiętać, że jest to pojęcie niezbyt adekwatne – przyp. tłum.] Diyarbakuru i były zausznik Selima. Wraz z odejściem tego nieprzejednanego wroga kzyzyłbaszów zniknęła jedna z największych przeszkód na drodze do zgody. Po okresie przygotowań dyplomatycznych, których szczegóły pozostają nieznanne, we wrześniu 1523 r. do Stambułu przybył poseł szacha Ismaila, człowiek o imieniu Taceddin Hasan, przywożąc ze sobą bogate podarunki. Ismail wyrażał kondolencje z powodu śmierci Selima oraz gratulował Sulejmanowi zwycięstw pod Belgradem i na Ro-

⁸³ Rhoads Murphey, *Süleyman's Eastern Policy* [w:] Halil İnalçık, Cemal Kafadar (eds.), *Süleyman the Second and His Time*, İstanbul 1993, s. 233.

⁸⁴ Bacqué-Grammont, *Les Ottomans, les Safavides et leurs voisins*, s. 172.

dos. W czasie negocjacji przywódcy osmańscy mieli domagać się, by szach rzekł się Bagdadu i części irańskich terytoriów. Wydaje się, że nic z tego nie wyszło, jednak w momencie, gdy poseł opuszczał osmańską stolicę, oba cesarstwa, po dekadzie wrogości, znów prowadziły rozmowy. 23 maja 1524 szach Ismail zmarł, a jego państwo, które tak umiejętnie chronił przed potężnymi wrogami, popadło w całkowitą anarchię, rozdierane walkami o władzę prowadzonymi przez różne rody kzyłbaszów. Aż do roku 1528 Sulejman nie doświadczał żadnych problemów ze strony wciąż słabego irańskiego sąsiada. W związku z tym w latach 20. XVI w., ciesząc się poparciem ze strony wszystkich aktorów sceny politycznej swego państwa, mógł „skierować wodze swojej zwycięskiej cesarskiej wyprawy przeciwko [...] przeklętym Węgrom”⁸⁵, odkładając tymczasem na później rozwiązanie „kwestii wschodniej”.

Kolejny front wschodni biegł przez Morze Czerwone do Oceanu Indyjskiego. Po jego drugiej stronie byli Portugalczycy, którzy dotarli w ten region po opłynięciu Przylądka Dobrej Nadziei na przełomie stuleci. Zabezpieczywszy sobie oparcie na zachodnich wybrzeżach Indii, Portugalczycy zaczęli wypuszczać się na Morze Czerwone zagrażając Mekce oraz – co bardziej niebezpieczne – dzierzonemu przez muzułmanów monopolowi handlowemu na Oceanie Indyjskim⁸⁶. Wiążące się z tym niebezpieczeństwo było oczywiste, szczególnie w kontekście kontaktów, jakie nawiązywali z szachem Iranu Ismailem. Portugalczycy planowali nawet zawarcie sojuszu antyosmańskiego i antymameluckiego⁸⁷. Mamelucy, władcy świętych miast, strażnicy i główni beneficjenci muzułmańskich pielgrzymek oraz handlu pomiędzy Arabią a Indiami, z czasem nie byli już w stanie przeciwstawić się portugalskiemu naporowi i od 1507 r. zmuszeni byli polegać na pomocy materialnej ze strony Osmanów. W ten sposób ci ostatni zostali wciągnięci w walkę z Portugalczykami, a po pokonaniu mameluków (1517) przejęli kontrolę nad świętymi miejscami islamu oraz nad muzułmańskim, głównie egipskim handlem, który miał dla nich decydujące znaczenie. Choć pojawiają się opinie, że celem, jaki przyświecał Osmanom, gdy podbijali państwo mameluków, było wykorzystanie jego terytorium jako dogodnego przyczółka, z którego mogliby wyprowadzać uderzenia w walce o dominację na Oceanie Indyjskim⁸⁸, to jednak wydaje się, że nie czuli się oni

⁸⁵ Feridun Ahmed Bey, *Münşeatü's-selatin*, vol. I, İstanbul 1274/1858², s. 547. Por. József Thúry, *Török történetirók* [Kroniki tureckie] (Török–Magyarkori Történelmi Emlékek. Második Oszdtály: Írók), vol. I, Budapest 1893, s. 379.

⁸⁶ Charles R. Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire, 1415–1825*, London 1969, s. 1–47; Salih Özbaran, *Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu. Onaltıncı Yüzyılda Ticâret Yolları Üzerinde Türk-Portekiz Rekâbet ve İlişkileri*, „Tarih Dergisi” 31 (1977 [1978]), s. 71–81. Większość z cytowanych tutaj prac Özbarana można znaleźć w tegoż, *Yemen’den Basra’ya: Sırdaki Osmanlı*, İstanbul 2004. Por. ostatnio Casale, *The Ottoman Age of Exploration*. Więcej na temat tej książki zob. Soucek, *About the Ottoman Age of Exploration*, szczególnie 338–342, oraz wiele uwag zamieszczonych we wstępie do tego tomu.

⁸⁷ Palmira Brummett, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*, Albany 1994, s. 45.

⁸⁸ Brummett, *Ottoman Seapower*, s. 111–121, szczególnie 120. Taka sama sugestia znajduje się u Casale, *The Ottoman Age*, s. 25–29.

wystarczająco silni, by prowadzić wojnę morską z Portugalczycami. Latem 1525 r. Selman Reis, dowódca osmańskiej floty w Suezie, w swoim raporcie dla wielkiego wezyra Ibrahima Paszy proponował przeprowadzenie ofensywy twierdząc, że Portugalczycy mogą zostać pokonani, jednakże jego sugestia została odrzucona⁸⁹. Rząd centralny, w miarę swoich możliwości, dozbrajał flotę na Morzu Czerwonym, ustanowił dowództwo w Suezie, nie porywał się jednak na podejmowanie inicjatyw na oceanie, zadowolając się obroną „morza wewnętrznego” oraz jego południowego ujścia u wybrzeży Jemenu (co nie zawsze się skutecznie udawało). Przywódcy cesarstwa w podobny sposób unikali konfrontacji z Portugalczycami w początkach lat 30. XVI w., kiedy to czerwonomorska flota była niemal całkowicie gotowa do podjęcia ofensywy na Oceanie Indyjskim⁹⁰. Tę niechęć rządu stambulskiego do działania można prawdopodobnie wyjaśnić dwoma czynnikami: ogromnymi kosztami (np. stały problem z pozyskiwaniem i dostarczaniem drewna niezbędnego stoczniom) oraz świadomością, że osmańska (śródziemnomorska) technika okrętowa nie dorównuje portugalskiej, a to z kolei czyniło wynik starcia morskiego bardzo niepewnym⁹¹. Do momentu, kiedy Osmanie zdobyli nowe tereny dające im dostęp do Oceanu Indyjskiego, okupując Irak (1533-1535) oraz Basrę (1546), nie zmieniali swej zasadniczo jedynie obronnej polityki morskiej⁹².

Trzeci front lokalizował się w basenie Morza Śródziemnego, ciągnąc się z północy na południe od wschodnich wybrzeży Morza Adriatyckiego do Egiptu, z kilkoma odnogami w Afryce Północnej. Osmanie nauczyli się już na przykładzie Bizancjum, że cesarstwo z centrum w Konstantynopolu, władające różnymi terytoriami rozdzielonymi morzem, nie będzie w stanie poradzić sobie bez efektywnej marynarki. Było to szczególnie prawdziwe biorąc pod uwagę dalekosiężny handel, którego szlaki wiodły przez ich terytoria. Warunki dokonywania podbojów w głębi łądów (transport żołnierzy i zaopatrzenia), kontrola ruchów okrętów nieprzyjaciela oraz obrona coraz bardziej wydłużają-

⁸⁹ Michel Lesure, *Un document ottoman de 1525 sur l'Inde portugaise et les pays de la Mer Rouge*, „Mare Luso-Indicum” 3 (1976), s. 137-160. Por. Salih Özbaran, *A Turkish Report on the Red Sea and the Portuguese in the Indian Ocean (1525)*, „Arabian Studies” 4 (1978), s. 81-88.

⁹⁰ Salih Özbaran, *The Ottomans in Confrontation with the Portuguese in the Red Sea after the Conquest of Egypt in 1517* [w:] *Studies on Turkish-Arab Relations. Annual 1986*, İstanbul 1986, s. 213.

⁹¹ Na temat różnic w technologii i zarządzaniu zob. Kirti N. Chaudhuri, *Trade and Civilization in the Indian Ocean: An Economic History from the Rise of Islam to 1750*, Cambridge 1985, s. 121-159; Colin H. Imber, *The Navy of Suleyman the Magnificent*, „Archivum Ottomanicum” 6 (1980), s. 222-227; Salih Özbaran, *Ottoman Naval Policy in the South* [w:] Kunt, Woodhead (eds.), *Süleyman the Magnificent and His Age*, s. 64; İdris Bostan, *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri*, İstanbul 2005, s. 103 i następane.

⁹² Na temat wydarzeń w okresie późniejszym zob. Muhammad Yakub Mughul, *Kanunî Devri*, İstanbul 1987, s. 137-206. Salih Özbaran, *The Ottoman Turks and the Portuguese in the Persian Gulf 1534-1581*, „Journal of Asian History” 6 (1972), s. 56-74; tenże, *Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu*, s. 92-146; tenże, *Ottoman Naval Policy*, s. 55-70; Halil İnalçık, *The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600* [w:] Halil İnalçık, Donald Quataert (eds.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge 1994, s. 325-340; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, İstanbul 1974, s. 1-42; Soucek, *About the Ottoman Age of Exploration*, s. 325-342.

cej się linii wybrzeża – wszystko to wymagało posiadania dobrej floty. Sułtan Bajazyd II (1481-1512) na przełomie stuleci zorganizował największą flotę w basenie Morza Śródziemnego, powierzając jej dowództwo piratom uważanym za najświetniejszych żeglarzy epoki. Ich kompetencje w połączeniu z siłą ekonomiczną Imperium przyniosły nadzwyczajne efekty w 1499 r.: w bitwie pod Lepanto marynarka cesarska rozbiła dotychczas niepokonaną flotę wenecką (wnosząc tym samym swój wkład do reform politycznych przeprowadzonych następnie przez Republikę)⁹³.

Po roku 1500 nie było nikogo, kogo Osmanie mogliby się obawiać. Rządzili Lewantem oraz regionem Morza Czarnego, które powoli stawało się ich morzem wewnętrznym⁹⁴. Tymczasem jednak wykorzystywali siłę swojej marynarki głównie do zabezpieczania szlaków handlowych i do obrony przed Joannitami z Rodos oraz przed lokalnymi piratami, uprawiającymi swój proceder na wodach przybrzeżnych⁹⁵. Po 1510 roku sułtan Selim kontynuował starania swego ojca celem wzmocnienia floty; polegał na niej w znacznym stopniu w czasie swoich kampanii na Bliskim Wschodzie, w czasie których zjednoczył pod swoim władaniem zachodnie ziemie muzułmańskie, wynosząc swoją dynastię do rangi najwyższej potęgi w świecie islamskim. Pojawienie się Portugalczyków, jak wspomniano powyżej, także skłaniało Osmanów do rozmieszczenia swojej floty na Bliskim Wschodzie i w regionie Morza Czerwonego.

Po zdobyciu Egiptu (1517), konfrontacja z zachodem obszaru śródziemnomorskiego stopniowo stała się dla Porty nieunikniona. Nowy konflikt narzmiewał tam już od około 1510 r. Podczas gdy Osmanie byli zaangażowani na Bliskim Wschodzie, rozkwitająca monarchia hiszpańska, po odniesionych zwycięstwach na Półwyspie Iberyjskim, przeniosła front walk chrześcijańsko-muzułmańskich do Północnej Afryki. Wśród hiszpańskiego przywództwa istniały dwie sprzeczne koncepcje. Kardynał Jiménez de Cisneros, wspierany przez królową Izabelę, marzył o północnoafrykańskim, hiszpańsko-mauretańskim cesarstwie, podczas gdy król Ferdynand uważał za wystarczające zbudowanie systemu obronnego, ograniczonego do wybrzeży i skierowanego przeciwko Saracenom, ponieważ priorytetem dla niego była walka o dominację w zachodnim rejonie Morza Śródziemnego oraz w południowej Italii⁹⁶. Zwyciężyła koncepcja Ferdynanda i od 1505 r. w Maghrebie zaczęto stopniowo budować tzw. system *presidio*, czyli linię obrony, w której skład wchodziły zdobyte lub nowo wzniesione nadmorskie twierdze i garnizony. W odpowiedzi na hiszpańską ekspansję mieszkańcy Północnej Afryki (mauretańscy uchodźcy,

⁹³ Andrew C. Hess, *The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire in the Age of the Oceanic Discoveries, 1453-1525*, „The American Historical Review” 75 (1970), s. 1904-1906.

⁹⁴ Najnowszy, nieco inny pogląd na status Morza Czarnego, wyraził Dariusz Kołodziejczyk, *Inner Lake or Frontier? The Ottoman Black Sea in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* [w:] Faruk Bilici, Ionel Candea, Anca Popescu (eds.), *Enjeux politiques, économiques et militaires en Mer Noire (XIVe-XXIe siècles)*. Études à la mémoire de Mihail Guboglu, Braïla 2007, s. 125-139.

⁹⁵ Brumett, *Ottoman Seapower*, s. 107.

⁹⁶ John H. Elliott, *Imperial Spain 1496-1716*, London 1963, s. 53-54.

chrześcijańscy niewolnicy oraz tubylcy), nawiązali ściślejsze kontakty i zajęli się uprawianiem zorganizowanego piractwa, które do tej pory uważane było za zajęcie o drugorzędnym znaczeniu. Po 1510 r. ze starć pomiędzy Hiszpanami a pirackimi społecznościami Dżerby, Algieru i Tunisu zrodziła się lokalna wojna. W 1515 r. dwaj bracia Barbarossa, Oruc i Chajreddin, objęli dowództwo walk i w następnym roku zajęli Algier.

Do końca drugiej dekady XVI w. lokalny konflikt wzmógł się do rangi niemalże globalnej wojny chrześcijańsko-muzułmańskiej. Chajreddin, który objął schedę po bracie zabitym w 1518 r., zdawał sobie sprawę, że nie ma dość sił, by stawiać czoła Hiszpanom, spoglądającej coraz bardziej zawistnym okiem dynastii Hafsydów z Tunisu, a także innym swoim lokalnym wrogom. Dlatego też zwrócił się o pomoc do Stambułu, gdzie jego posłowie zostali łaskawie przyjęci kilka lat wcześniej⁹⁷. Do niedawna przypuszczano, że w odpowiedzi na prośbę Chajreddina, sułtan Selim mianował go gubernatorem Algieru, a następnie wzmocnił jego pozycję wysyłając mu artylerię i 2000 janczarów (którym przyznano takie same przywileje, jakimi dysponowali ich koledzy w Stambule) oraz udzielając ogólnego przyzwolenia ochotnikom, którzy chcieli udać się do Maghrebu, po czym piracki przywódca formalnie uznał zwierzchność Osmanów polecając odczytywać imię Selima w czasie piątkowych modłów oraz bijąc monety z jego imieniem⁹⁸. Jednakże, jak wykazały nowsze badania, sułtan Selim początkowo był niechętny, by udzielać pomocy, jako że był zaabsorbowany przygotowaniem wyprawy przeciwko Rodos. Być może więc nie wcześniej niż dopiero wiosną 1521 r. do Maghrebu przybył poseł sułtana Sulejmana, przywożąc ze sobą dla Chajreddina dokument mianowania i chorągiew. I dopiero wówczas ustanowiona została jego pozycja jako wasala, poprzez wspomnianie imienia Sulejmana w piątkowych modłach oraz wybijanie go na monetach⁹⁹. Taki rozwój sytuacji utorował drogę do bezpośredniej konfrontacji hiszpańsko-osmańskiej w zachodniej części basenu Morza Śródziemnego.

Wojna jednakże się odwlekała, jako że ani Karol V, wybrany cesarzem w 1519 r., ani sułtan Sulejman nie podejmowali konfrontacyjnej polityki w Afryce Północnej, koncentrując się na zamiast tego na teatrze europejskim¹⁰⁰. Nie wiemy,

⁹⁷ Andrew C. Hess, *The Forgotten Frontier: A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier*, Chicago, London 1978, s. 61-62.

⁹⁸ Hess, *The Forgotten Frontier*, s. 65; Jamil M. Abun-Nasr, *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge 1987, s. 150.

⁹⁹ Nicolas Vatin, *Note sur l'entrée d'Alger sous la souveraineté ottoman (1519-1521)*, „Turcica” 44 (2012-2013), s. 131-166, szczególnie 154-156. Na temat innych źródłowych świadectw wczesnej kariery Chajreddina, pochodzących z osmańskich źródeł narracyjnych (wykorzystanych obszernie także przez Hessa), zatytułowanych *Gazavat-i Hayreddin Paşa*, zob. Rhoads Murphey, *Seyyid Muradi's Prose Biography on Hızır Ibn Yakub, Alias Hayreddin Barbarossa. Ottoman Folk Narrative as an Under-Exploited Source for Historical Reconstruction*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 54 (2001), nr 4, s. 519-532 oraz Nicolas Vatin, „Comment êtes-vous apparu, toi et ton frère?": note sur les origines des frères Barberousse”, „Studia Islamica” n. s. 1 (2011), s. 103-131. Na temat edycji tekstu zob. Vatin, „Comment êtes-vous apparu”, s. 103, przypis 2.

¹⁰⁰ Hess, *The Forgotten Frontier*, s. 66-67; Emrah Safa Gürkan, *The Centre and the Frontier: Ottoman*

co dokładnie sądził Sulejman na temat sytuacji w rejonie śródziemnomorskim, wygląda jednak na to, że był przekonany, iż interesy cesarstwa nie są bezpośrednio zagrożone ze strony Hiszpanów. Przekonanie to zostało prawdopodobnie potwierdzone przez sukcesy Chajreddina Barbarossy, który, po pewnych przejściowych trudnościach, odniósł w drugiej połowie lat 20. XVI w. kilka mniejszych i większych zwycięstw nad siłami hiszpańskimi¹⁰¹. Sulejman nie musiał obawiać się żadnego zagrożenia ze strony Wenecjan; zostali oni osłabieni nie tylko przez osmańską potęgę militarną oraz rozgrywane na terytorium Włoch wojny mocarstw europejskich (które, *nota bene*, omal nie popchnęły Republiki św. Marka w objęcia Osmanów w poszukiwaniu u nich pomocy), lecz także z powodu problemów handlowych, wynikających ze współzawodnictwa ze strony kupców osmańskich (nie tylko muzułmanów), rakuskich (dubrownickich) oraz portugalskich. Najwyraźniej Porta w żadnym razie nie dążyła do frontalnego starcia śródziemnomorskiego, dopóki Karol V pod presją Hiszpanów radykalnie nie zmienił swojej polityki morskiej. Dopiero wówczas Stambuł zdecydował się na otwarcie nowego frontu i bardziej aktywne zaangażowanie w działania wojskowe w basenie Morza Śródziemnego. Stało się to po tym, gdy Andrea Doria oraz flota geneueńska zmienili sojusze i przeszli do obozu Karola V (1528), a ich atak na Grecję w 1532 r. pokazał jasno, że pomimo spektakularnego rozwoju, osmańskie siły morskie i system obrony były wysoce podatne na ataki¹⁰².

Na czwartej linii frontu, przebiegającej w Europie Środkowej, gdzie Osmanie stali na południowych granicach Węgier, zaszło kilka nowych wydarzeń, które stały się katalizatorem dla rządu w Stambule. Zachodni politycy, którzy we wcześniejszych okresach czuli się mniej lub bardziej zjednoczeni ideą krucjatową oraz leżącym u jej podstaw autorytetem papieżstwa, od końca XV w. weszli na ścieżkę, która prowadziła do coraz większych różnic i podziałów. W 1494 r. rozpoczął się okres wojen włoskich, a przez półwiecze od wstąpienia Karola V na tron cesarski (1519) uwagę świata zachodniego przykuwała rywalizacja pomiędzy Walezjuższymi a Habsburgami¹⁰³. Na te zjawiska nałożył się upadek autorytetu papieżstwa oraz narodziny protestantyzmu, które spowodowały kolejne rozłamy przebiega-

Cooperation with the North African Corsairs in the Sixteenth Century, „Turkish Historical Review” 1 (2010), s. 132; tenże, *Osmanlı-Habsburg Rekâbeti Çerçevesinde Osmanlılar’ın XVI. Yüzyıl’daki Akdeniz Siyaseti* [w:] Haydar Çoruh, M. Yaşar Ertaş, M. Ziya Köse (eds.), *Osmanlı Dönemi Akdeniz Dünyası*, İstanbul 2011, s. 22-44.

¹⁰¹ Zoltán Korpás, *Spanyol védelmi rendszer Észak-Afrikában V. Károly uralkodása alatt* [Hiszpański system obrony w Afryce Północnej w czasach panowania Karola V], „Africana Hungarica” 1 (1998), nr 1, s. 66-67.

¹⁰² Na temat tej kampanii zob. Zoltán Korpás, *V. Károly és Magyarország (1526-1538)* [Karol V i Węgry 1526-1538], Budapest 2008, s. 152-153, 159; Özlem Kumrular, *Koron: Uzak Topraklarda İmkânsız Misyon* [w:] tegoż, *Yeni Belgeler Işığında Osmanlı-Habsburg Düellosu*, İstanbul 2011, s. 185-190; Gürkan, *The Centre and the Frontier*, s. 132-133.

¹⁰³ Hermann Wiesflecker, *Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit. Band II. Reichsreform und Kaiserpolitik 1493-1500. Entmachtung des Königs im Reich und in Europa*, Wien 1975, s. 9-58; Richard Mackenney, *Macmillan History of Europe. Sixteenth Century Europe. Expansion and Conflict*, Houndmills, London 1993, s. 219-242.

jące w poprzek europejskich społeczeństw¹⁰⁴. Mając świadomość wspomnianych zachodzących w Europie wypadków¹⁰⁵ dwór sultański musiał uzmysławiać sobie, że jeszcze nigdy nie nadarzała się bardziej dogodna okazja do dokonania długo oczekiwanego wyłomu wewnątrz kontynentu. Wrażenie to prawdopodobnie wzmacniane było powtarzanymi przez europejskie państwa usiłowaniami pozyskania przyjaźni sultana. W oczywisty sposób zatem uważano go nie tylko za znieawidzonego wroga religijnego, lecz także za potencjalnego sojusznika w walce o dominację w Europie¹⁰⁶.

Oprócz czynników zewnętrznych, dodatkowo także pewne względy polityki wewnętrznej mogły posłużyć na rzecz argumentacji wspierającej decyzję podjęcia ofensywy europejskiej. Pierwszym i najważniejszym był wzgląd ekonomiczny. Większość zasobów i przychodów państwa osmańskiego pochodziła z Bałkanów, i chociaż wraz z podbojem Bliskiego Wschodu waga tego regionu nieco zmalała, to jednak nadal jego naczelną pozycją pozostawała niezagrożona¹⁰⁷. O ile Osmanie dysponowali jaką taką wiedzą na temat ziem węgierskich (środkoeuropejskich) oraz o stopniu rozwoju państw pozostających w jakichś stosunkach względem Bałkanów (a zazwyczaj przeprowadzali oni dokładny rekonesans przed dokonaniem podboju), bez wątpienia musieli dojść do wniosku, że ich zagarnięcie będzie czystym zyskiem dla cesarstwa (w znaczeniu dochodów, posiadłości-timarów, które będzie można rozdystrybuować itd.).

Ekspansji w kierunku północnym i zachodnim szczególnie ostro domagały się garnizony stacjonujące w Rumelii. Wydaje się wręcz, że istniało „rumelijskie lobby” korzystające z metod podobnych do tych, które stosowały osmańskie elity wojskowe w Bośni i na Węgrzech przed tzw. „Długą Wojną” (1593-1606)¹⁰⁸. Podobieństwo to nie jest przypadkowe. W obu wypadkach minęło kilka dziesięcioleci od ostatniej dużej ofensywy wojsk cesarskich przeciwko sąsiednim krajom¹⁰⁹. Z powodu bezustannych zagonów, utarczek i rabunków rejony pograniczne były całkowicie zdewastowane. Żołnierze, których liczba zwiększyła się dzięki zaciąganiu ochotników, złaknieni uposażeń i zdobyczy, z niecierpliwością oczekiwali na możliwość zawładnięcia nowymi ziemiami,

¹⁰⁴ Mackenney, *Sixteenth Century Europe*, s. 129-172, 268-280.

¹⁰⁵ Christine Isom-Verhaaren, *An Ottoman Report about Martin Luther and the Emperor: New Evidence of the Ottoman Interest in the Protestant Challenge to the Power of Charles V*, „Turcica” 28 (1996), s. 299-318 (raport wywiadowczy z ok. 1530 r.). Ogólnie na temat wywiadu osmańskiego w tym okresie zob. Ágoston, *Information, Ideology, and Limits of Imperial Policy*, s. 75-92; Emrah Safa Gürkan, *The Efficacy of Ottoman Counter-Intelligence in the 16th Century*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 65 (2012), nr 1, s. 1-38.

¹⁰⁶ Odnośne informacje znaleźć można w publikacji Fodor, Dávid, *Hungarian-Ottoman Peace Negotiations in 1512-1514*, s. 13-14. Najważniejszym z władców, który jako jeden z pierwszych poszukiwał możliwości zawarcia sojuszu z Imperium Osmańskim, był Maksymilian I, cesarz rzymski.

¹⁰⁷ Por. kwoty w budżecie centralnym w latach 1523-1525: Halil Sahillioglu, *1524-1525 Osmanlı Bütçesi*, „İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası” 41 (1985), s. 424. W latach 1527-1528 Egipt i Syria dostarczyły zaledwie jedną trzecią część wszystkich dochodów.

¹⁰⁸ Fodor, *Prelude to the Long War*, s. 297-301.

¹⁰⁹ Odpowiednio były to lata 1456 i 1566.

z których można byłoby prowadzić podjazdy na bardziej odległe, nietknięte jeszcze i nieograbione terytoria¹¹⁰. Podczas gdy w latach 1591-1593 przywódcą optującego za wojną stronnictwa jastrzębi był gubernator Bośni Hasan Pa-sza, rzecznikiem „lobby rumelijskiego” około 1520 r. zdaje się być Bali bej¹¹¹. Będąc członkiem rodziny Yahyapaşaoğlu posiadał on użyteczne koneksje w wyższych sferach oraz dobrą znajomość pozycji nieprzyjacielskich. Opisując w swoich raportach Węgry jako łatwą zdobycz, zachęcał dwór sułtański do bezwłocznego poprowadzenia ofensywy¹¹².

Rząd centralny nie mógł zignorować takich głosów, nawet jeśli nie miał ochoty dawać im posłuchu. Jak już zauważyłem powyżej, w okresie zmiany władzy poważne niezadowolenie narosło nie tylko w rumelijskim wojsku, ale w całym społeczeństwie osmańskim. Powodem tego powszechnego rozgoryczenia były autokratyczne metody rządów sułtana Selima i jego nieliczące się z niczym parcie do wojny na wschodzie. By umocnić swą władzę Sulejman, jak wspomniałem, nie miał innego wyboru niż zerwać z tym dziedzictwem ojca, zarówno w polityce wewnętrznej, jak i zagranicznej. Pierwsze kroki, jakie podjął w celu uśmierzenia niepokoju wśród różnych grup społecznych, miały za zadanie dowieść, że wraz z jego wstąpieniem na tron cesarstwo powróciło na ścieżkę sprawiedliwości i prawości¹¹³. Dokonując rewizji polityki zagranicznej oraz rozpatrując sytuację na czterech głównych frontach, nie mógł ignorować nastrojów armii oraz społeczeństwa jako całości. Wązanie stosunku sił i dostępnych zasobów bezdyskusyjnie wskazywało na zdecydowaną dominację Osmanów w Europie Środkowej. Spodziewane zwycięstwa nie tylko oznaczałyby dalszy rozrost cesarstwa, lecz także wzmocnienie państwa w polityce wewnętrznej. Sułtan został przekonany, że olbrzymia osmańska machina wojenna powinna zostać puszczona w ruch w zachodnim teatrze wojennym, by pokazać jego poddanym, że w dziejach osmańskich rozpoczęła się nowa era polityki zagranicznej¹¹⁴.

¹¹⁰ Na temat tego, jak ważną rolę odgrywał nacisk ochotników, zob. Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, Wien 1988, s. 44.

¹¹¹ Na temat jego biografii zob. Dušana Bojanić, *Požarevac u XVI veku i Bali-beg Jahjapašić*, „Istorij-ski Časopis” 32 (1985 [1986]), s. 49-77, szczególnie 50-53, 55-65.

¹¹² M. Tayyib Gökbilgin, *Kanuni Sultan Süleyman*, İstanbul 1967, s. 7. Por. Fodor, *Ottoman Policy*, s. 292, 334-336. Według przekazu Hocy Sadeddina, dowódcy armii stacjonującej w Rumelii proponowali, by zaatakować Węgry już w okresie bezpośrednio po śmierci Macieja Korwina, wykorzystując zamieszanie, jakie zapanowało w kraju. Zob. Hoca Sadeddin, *Tacü't-tevarih*, vol. II, İstanbul 1280/1863, s. 69-70; Thúry, *Török történetírók*, vol. I, s. 174.

¹¹³ Woodhead, *Perspectives*, s. 164-166.

¹¹⁴ Kaya Şahin, opierając się na wstępie do egipskiego *kanunname* sędzi, iż ten „zachodni zwrot” i narodziny nowej „teologii politycznej” z aspiracjami do stworzenia królestwa mesjanistycznego i monarchii uniwersalnej miały miejsce w 1524 r. (jest to rok powstania wspomnianej kompilacji prawodawczej), zaś ich wdrażanie w życie nastąpiło dopiero w 1526 r.; zob. Şahin, *Empire and Power*, s. 56-63, 188-190.

PODOBÓJ WĘGIER ORAZ RYWALIZACJA OSMAŃSKO-HABSBURSKA W EUROPIE ŚRODKOWEJ JAKO JEGO REZULTAT

Decyzje zapadły jesienią 1520 r., a kilka miesięcy później armia osmańska, z sultanem Sulejmanem na czele, wyruszyła przeciwko Węgrom. Choć pierwotny plan zakładał zajęcie stolicy, Budy, brak doświadczenia władcy i jego niezręczność w kwestii dowodzenia wojskowego spowodowały, że wynikiem wyprawy było „jedynie” zagarnięcie kluczowych punktów systemu obrony południowej granicy węgierskiej, twierdz Nándorfehérvár/Belgrad oraz Szabács/Böğürdelen¹¹⁵. Niemniej wydaje się prawdopodobne, że nawet w czasie tej pierwszej wyprawy celem armii sultana nie było po prostu zajęcie Węgier. Przypuszczać raczej można, iż była to tylko przygrywka do działań o większym rozmachu. Jak donosił Marco Minio, poseł wenecki, który po zwycięstwie Osmanów pospieszył do Stambułu, by przekazać najlepsze życzenia od Republiki, paszowie dopytywali o politykę europejską, Rzym i stan dróg, a wreszcie powiedzieli mu otwarcie, że sultan jest gotów do natarcia na Europę. Pierwszym celem wojny było zdobycie Węgier, z których terytorium można było łatwiej atakować inne kraje¹¹⁶. Jako że Wenecja zgodnie z oczekiwaniami pozostała neutralna w czasie kampanii węgierskiej, padyszach 11 grudnia 1521 r. wyraził zgodę na potwierdzenie wcześniejszego porozumienia pomiędzy oboma państwami. W czasie negocjacji paszowie w przyjacielskim tonie doradzali posłowi weneckiemu, że Signoria nie powinna w żaden sposób naruszać zawartego pokoju w czasie zbliżających się wojen na Węgrzech. Nie wolno jej zatem oferować Węgrom pomocy w żadnej formie, gdyż mogłoby to spowodować atak na jej długie i niemożliwe do obrony wybrzeża. Wenecjy przywódcy wzięli sobie do serca te napomnienia. W latach 20. XVI w. przyglądali się beczynnemu, gdy Węgry były atakowane, a następnie zostały pokonane. Mało tego, bezpośrednio przed oraz po bitwie pod Mohácssem poszli jeszcze dalej, zachęcając Osmanów do dalszej ekspansji w Europie Środkowej.

Wydarzenia kolejnych dwunastu lat dowiodły, że wenecki poseł nie wysłał tych informacji z palca. To prawda, że konieczność konsolidacji nowo nabytych prowincji na Bliskim Wschodzie oraz Lewantu spowodowała czteroletnią

¹¹⁵ Káldy-Nagy, *Suleimans Angriff*, s. 165-169; Ferenc Szakály, *Nándorfehérvár, 1521: The Beginning of the End of the Medieval Hungarian Kingdom* [w:] Dávid, Fodor (eds.), *Hungarian-Ottoman Military*, s. 47-76. Na temat celów zob. Fodor, *Ottoman Policy*, s. 290-291.

¹¹⁶ Alberi, *Le relazioni*, vol. III/III, s. 75-76. Takie samo stwierdzenie padło ze strony szacha Ismaila, który powoływał się na list, jaki otrzymał od sultana w 1523 r.: Tardy, *Beyond the Ottoman Empire*, s. 131. Przed rozpoczęciem wyprawy, której kulminacją była bitwa pod Mohácssem w 1526 r., wielki wezyr Ibrahim Pasza skierował podobnie brzmiące słowa do ambasadora weneckiego, wzbudzając w nim poczucie, że ostatecznym celem cesarstwa jest podobój „Cesarstwa Rzymskiego” i ustanowienie panowania islamu. Cornell H. Fleischer, *Shadows of Shadows: Prophecy in Politics in 1530s Istanbul*, „International Journal of Turkish Studies” 13 (2007), nr 1-2, s. 55.

przerwę w realizacji tych planów¹¹⁷. Jednakże po 1525 r. nic już nie stało na przeszkodzie, by podjąć na nowo zawieszony na jakiś czas przedsięwzięcie.

To właśnie w tym i poprzednim roku sułtan rozpoczął przygotowania do kolejnej wyprawy w kierunku północno-zachodnim. Początkowo rozważano możliwość zaatakowania Polski, pomysł ten jednak został odrzucony. Co więcej, jesienią 1525 poseł króla Zygmunta uzyskał trzyletni rozejm¹¹⁸. W tym samym roku Porta poniechała starań o włączenie do cesarstwa Wołoszczyzny, uznając prawomocność rządów upartego wojewody Raduła [Radu V Basarab, czterokrotny hospodar Wołoszczyzny w latach 1522-1523, 1524, 1524-1525 oraz 1525-1529 – przyp. tłum.], w zamian za złożony hołd oraz podniesiony roczny trybut. Po tych zabiegach dyplomatycznych nie mogło już być żadnych wątpliwości, że Węgry staną się celem przygotowywanego ataku. Było to logiczną kontynuacją ciągu wydarzeń rozpoczętego w 1521 r. W trakcie owych przygotowań do Stambułu przybył poseł Franciszka I. Król Francji, który dostał się do niewoli, pojmany przez oficerów cesarza Karola V w wyniku przegranej bitwy pod Pawią w lutym 1525, informował sułtana o swoim nieszczęściu, żądając od niego, by zaatakował Węgry, co miało być sposobem na osłabienie Habsburgów. Poseł Jan Frangepani rzekomo ostrzegł Ibrahima oraz najwyższe władze Porty, że jeśli szybko nie podejmie się działań przeciwko cesarzowi Karolowi, wkrótce zostanie on absolutnym władcą świata¹¹⁹. Dla Sulejmana taka wiadomość, pochodząca od jednego z najpotężniejszych monarchów w świecie chrześcijańskim, była jasnym dowodem, w jak fatalny sposób rozbita i podzielona jest Europa. Dawała mu także pewność, że nie istnieje niebezpieczeństwo powstania wrogiej koalicji wojskowej, która mogłaby stanąć w obronie Węgiei. Sulejman zyskał potwierdzenie, że jego koncepcje są prawidłowe, jednak – jak wskazuje przebieg wydarzeń – żadna z tych informacji nie wpłynęła bezpośrednio na podjęcie przez niego decyzji o podjęciu wyprawy.

Gdy Węgry, całkowicie osamotnione, zostały z łatwością rozgromione w bitwie pod Mohács 29 sierpnia 1526 r.¹²⁰, droga na zachód stanęła otworem.

¹¹⁷ Na temat zdobycia Rodos zob. Setton, *The Papacy*, vol. III, s. 198-216. Nicolas Vatin, *L'Ordre de Saint-Jean-de-Jerusalem, l'Empire ottoman et la Méditerranée orientale entre les deux sièges de Rhodes 1480-1522* (Collection turcica, 7), Louvain, Paris 1994, s. 339-374. Na temat tłumienia rewolty i ustanawiania administracji w Egipcie zob. Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, XVI. *Asırda Mısır Eyâleti*, İstanbul 1990, s. 72-90; Michael Winter, *Egyptian Society under Ottoman Rule 1517-1598*, New York, London 1992, s. 14-17; Şahin, *Empire and Power*, s. 53-59.

¹¹⁸ Dariusz Kołodziejczyk, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Century): An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents* (The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy. Ed. by Suraiya Faroqhi and Halil İnalcik. Vol. 18), Leiden, Boston, Köln, 2000, s. 116, 222-226.

¹¹⁹ Na temat osmańsko-francuskich przymiarek do „zawarcia przyjaźni”, zob. Michael Hochendlinger, *Die französisch-osmanische 'Freundschaft' 1525-1792. Element antihabsburgischer Politik, Gleichgewichtsinstrument, Prestigeunternehmen - Aufriß eines Problems*, „Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung” 102 (1994), nr 1-2, s. 108-164, szczególnie 115-119, 146-149. Por. ostatnio Christine Isom-Verhaaren, *Allies with the Infidel: The Ottoman and French Alliance in the Sixteenth Century*, London, New York 2011, 23-40.

¹²⁰ János B. Szabó, Ferenc Tóth, *Mohács (1526). Soliman le Magnifique prend pied en Europe Central*, Paris 2009; Feridun M. Emecen, *Mohács 1526: Osmanlılara Orta Avrupa'nın Kapılarını Açan Savaş*

Równocześnie jednak pewną dezorientację można zaobserwować także u Wysokiej Porty. Pewne źródła wskazują, że sułtan i wielki wezyr Ibrahim Pasza nie spodziewali się, że Węgry upadną tak szybko. Nie byli przygotowani do zajęcia z marszu całego kraju. W tym samym czasie w Anatolii wybuchły kolejne bunty, które należało stłumić. Podobnie paraliżująco działał fakt, że w cesarstwie chwilowo wyczerpały się zapasy żywności. Było to wynikiem serii wypraw wojennych oraz zniszczeń powodowanych przez buntowników.

Tymczasem zarówno na Węgrzech, jak i na zachodzie, bieg wydarzeń przyspieszył. W Królestwie, po śmierci Ludwika II pod Mohácsem, o wakujący tron poczęło ubiegać się dwóch rywali: Jan Zapolya, wojewoda siedmiogrodzki, koronowany 10 listopada 1526, oraz Ferdynand Habsburg, arcyksiążę austriacki. Ten ostatni wsparł swoje roszczenia siłą armii i wyglądało na to, że stosunkowo łatwo może osiągnąć swój cel. We Włoszech antyhabsburska Liga z Cognac (sojusz zawarty pomiędzy papieżem, Wenecją, Mediolanem i Francją) została doszczętnie rozbita przez wojska cesarskie, a Rzym wpadł w ręce najemników Karola V (1527). Taki rozwój wydarzeń szybko doprowadził do utworzenia przez Wenecję i Portę wspólnego frontu. W Republice przerażenie wzbudzały podwójne sukcesy braci Habsburgów. Za pośrednictwem swego posła w Stambule, Lodovico Grittiego¹²¹, który mieszkał w tym mieście, od wiosny 1527 r. Signoria nalegała na dwór sułtana, by podjął działania na Węgrzech. Przypominano także władcy i jego doradcom o ambicjach Karola dotyczących władzy nad światem oraz o zagrożeniach, jakie te ambicje mogły ze sobą pociągać zarówno dla Wenecji, jak i dla Imperium Osmańskiego. Równocześnie jednak stała obecność Osmanów na Węgrzech nie była zjawiskiem pożądanym dla Republiki. Z tego też powodu przypisywała ona szczególną rolę do odegrania Janowi Zapolyi. Według rachub Wenecji, Zapolya mógłby pozostać na węgierskim tronie jako osmański wasal. Dlatego też doradzano znękanemu kłopotami królowi, żeby poszukał pomocy na dworze sułtana. Wysłano wreszcie do *bailo* w Stambule (a wydaje się, że także do Grittiego) instrukcję, by zrobili wszystko, co w ich mocy, aby przekonać sułtana do wyruszenia na pomoc Zapolyi i wsparcia go jako króla.

W tym czasie jednak Porta, pod wpływem dramatycznych wydarzeń, przeżywała nad o wiele bardziej imponującymi planami. Sulejman i Ibrahim byli przekonani, że dla dynastii nadszedł czas, by podjąć próbę urzeczywistnienia swych pretensji do władzy nad światem, które do tej pory zgłaszane były jedynie jako zasada. Istotnie, nie było sensu dłużej zwlekać. Cesarz Karol V, postać na ogół całkowicie ignorowana w Imperium Osmańskim w okresie przed Mohácsem, dzięki swym ostatnim zwycięstwom zdawał się być blisko

[w:] tegoż, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, İstanbul 2010, s. 159-216.

¹²¹ Więcej na temat roli odgrywanej przez tę interesującą postać zob. Ferenc Szakály, *Lodovico Gritti in Hungary 1529-1534. A Historical Insight into the Beginnings of Turco-Habsburgian Rivalry* (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 197), Budapest 1995; Gizella Nemeth Papo, Adriano Papo, *Ludovico Gritti: Un principe-mercante del Rinascimento tra Venezia, i turchi e la corona d'Ungheria*, Mariano del Friuli 2002.

zrealizowania swych marzeń o hegemonii. Tymczasem sukcesy Ferdynanda na Węgrzech stawały pod znakiem zapytania rzeczywiste znaczenie wysiłków Osmanów. W obliczu tych okoliczności oraz biorąc pod uwagę polityczną i militarną równowagę sił, sułtan, jak się wydaje, jesienią 1527 r. zdecydował o porzuceniu metody małych kroków i o poprowadzeniu armii bezpośrednio na Wiedeń. Oczywistym zamierzeniem było zadanie decydującego uderzenia władzy habsburskiej w Europie Środkowej. Po pokonaniu Ferdynanda I Węgry mogłyby zostać wcielone bezpośrednio do Imperium Osmańskiego. Jednakże jeszcze przed poprowadzeniem takiej wyprawy osmańskie dowództwo musiało uporać się z rozwiązaniem wielu kwestii finansowych, organizacyjnych i dyplomatycznych. Zadania te zostały wykonane dopiero na początku 1529 r.

Priorytetem dla dworu sułtana było ustanowienie trwałego związku z Janem Zapolyą, który był niezbędny z trzech powodów: by zagwarantować, że Węgry zostaną podzielone do czasu przybycia armii sułtana; by zabezpieczyć siłom osmańskim na Węgrzech przyjazne środowisko w czasie ich przemarszu do wyznaczonego celu; oraz by zagwarantować dostawy węgierskiej żywności dla osmańskich żołnierzy. To ostatnie było szczególnie ważne biorąc pod uwagę, że cel tej wyprawy leżał w większej odległości od Stambułu niż miało to miejsce w przypadku jakiegokolwiek wcześniejszego przedsięwzięcia. Dlatego też z takim niepokojem oczekiwano w Stambule odpowiedzi od Zapolyi. Tłumaczy to także raczej nieprzyjazne przyjęcie, z jakim spotkał się ze strony paszów przybyły z opóźnieniem (pod koniec 1527 r.) poseł króla Jana, Hieronim Łaski. Początkowo Porta proponowała węgierskiemu królowi status wasala płacącego trybut, jednak gdy sugestia taka została stanowczo odrzucona przez posła, sułtan zgodził się zrzec się tymczasem kontrybucji i podarków będących oznaką politycznej zależności. Przymierze zostało ostatecznie zawarte w lutym 1528 r. Wydaje się, że porozumienie to było równie ważne dla obu stron¹²².

W ciągu kolejnych miesięcy dwór sułtana powtarzał zapewnienia, że celem operacji ma być jedynie pomoc Węgom oraz przywrócenie na tron Jana Zapolyi. Wydaje się, że obietnice te przyjmowali za dobrą monetę nie tylko stronnicy Zapolyi, ale także weneccy dyplomaci i polski dwór¹²³. W oddzielnej wiadomości Ibrahim informował polskiego władcę na temat zamierzeń dworu sułtana w tej kwestii. Kończąc działania przygotowawcze, sułtan i wielki wezyr przeprowadzili jeszcze dwa manewry dyplomatyczne. Pierwszy był gestem w kierunku Franciszka I: we wrześniu 1528 w liście cesarskim, wysłanym do konsula francuskiego w Aleksandrii, potwierdzono przywileje dla francuskich i kata-

¹²² Zob. dokumenty i studia opublikowane w tomie: Barta (ed.), *Két tárgyalás Sztambulban, szczególnie Fodor, A Bécsbe vezetõ út*, tamże, s. 63-96. W 1529 r. sułtan, wydając nowy list przymierny, próbował zmusić Zapolyę do przyjęcia statusu wasala płacącego haracz, jednakże król węgierski odmówił płacenia trybutu do końca swego panowania. Więcej szczegółów, w tym różne zagadnienia towarzyszące porozumieniom osmańsko-węgierskim, zob. Papp, *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vetrag-surkunden*, s. 27-51; tenże, *Hungary and the Ottoman Empire*, s. 70-83.

¹²³ Dla przykładu powiedzmy, że gdy Pietro Zen, *bailo* w Stambule, w raporcie z maja 1529 r. pisał o tym, że sułtan wyrusza do walki, dodawał, że Turcy ciągną na Węgry, by przywrócić panowanie Zapolyi.

łońskich kupców działających w rejonie śródziemnomorskim, pierwotnie udzielone jeszcze przez mameluków w 1513 r.¹²⁴ Drugim było podpisanie z królem Zygmuntem, w tym samym roku, trzyletniego rozejmu, który miał zagwarantować, że Polska nie udzieli pomocy Habsburgom¹²⁵. Dokument ten przypieczętował izolację dyplomatyczną Ferdynanda. Reszta rozstrzygnięta miała zostać przy pomocy miecza.

Obleżenie Wiednia zakończyło się absolutnym niepowodzeniem Porty¹²⁶. Następną wyprawą, zorganizowaną w 1532 r., przyniosła taki sam rezultat (choć armia nie dotarła wówczas pod sam Wiedeń, w moim przekonaniu to właśnie w tym wypadku możemy mówić o drugiej kampanii wiedeńskiej, a nie dopiero w odniesieniu do zdarzeń z 1683 r.)¹²⁷. Osmańska ekspansja została zastopowana, a siła wielkiego cesarstwa okazała się być niewystarczająca do tego, by pokonać Habsburgów oraz ich sojuszników i wyprzeć ich z Europy Środkowej. Rok 1532 stał się jednym z najistotniejszych punktów zwrotnych w historii Imperium Osmańskiego oraz jego stosunków z Europą. Stało się tak nie tylko w wyniku niepowodzenia militarnego, ale także z powodu następujących po nim wydarzeń. Na pozostałych trzech frontach, omówionych powyżej, sytuacja Osmanów również gwałtownie się pogorszyła. Jak już wspomniano, Karol V otworzył nowy front w rejonie Morza Śródziemnego, by odciążyć punkty zmagania lądowych oraz pozwolić odetchnąć Hiszpanom. Zmusiło to Osmanów do podjęcia analogicznych kroków, co jednak wymagało zainwestowania ogromnych środków w rozwój floty, a następnie do równie silnego zaangażowania w walkę zarówno na lądzie, jak i na morzu¹²⁸. W tym samym czasie na nowo rozpalila się wojna z Iranem (odnoszę się tu do kampanii z lat 1533-1535), a sytuacja w basenie Morza Czerwonego oraz na Oceanie Indyjskim wymagała jak nigdy dotąd zdecydowanego zaangażowania Osmanów¹²⁹. Nigdy więcej już nie powtórzy się taka sytuacja, jaka miała miejsce w latach 20. XVI w., kiedy to dwór sułtański mógł sobie pozwolić na luksus koncentracji

¹²⁴ Ernest Charrière, *Négotiations de la France dans le Levant...*, tome I, Paris 1848, s. 121-129; Gilles Veinstein, *Les capitulations franco-ottomanes de 1536. Sont-elles encore controversables?* [w:] Vera Costantini, Markus Koller (eds.), *Living in the Ottoman Ecumenical Community: Essays in Honour of Suraiya Faroqhi* (The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy. Ed. by Suraiya Faroqhi and Halil İnalcık, vol. 39), Leiden, Boston 2008, s. 81-84.

¹²⁵ Fodor, *A Bécsbe vezető út*, s. 93-94; Kołodziejczyk, *Ottoman-Polish*, s. 116-117, 227-229.

¹²⁶ Ferdinand Stoller, *Soliman vor Wien*, „Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Wien” 9-10 (1929-1930), s. 11-76.

¹²⁷ Na ten temat zob. Istvan Bariska, *Az 1532. évi török hadjárat történetéhez* [O historii kampanii osmańskiej z 1532 r.] [w:] István Lengvári, József Vonyó (eds.), *Népek együttélése Dél-Pannóniában. Tanulmányok Szita László 70. születésnapjára* [Studia ku czci László Szita w siedemdziesiątą rocznicę urodzin], Pécs 2003, s. 11. Wyniki kampanii z osmańskiego punktu widzenia zostały podsumowane w pracy: Şahin, *Empire and Power*, s. 85-87.

¹²⁸ Na temat początków takich przetasowań zob. İdris Bostan, *The Establishment of the Province of Cezayir-i Bahr-i Sefid* [w:] Elisabeth Zachariadou (ed.), *The Kapudan Pasha: His Office and His Domain*, Rethymnon 2002, s. 241-251.

¹²⁹ Allouche, *The Origins*, s. 102-103, 138-139, 150-151, a także wspomniane powyżej studia Özbarana.

uwagi i zaangażowania potencjału wojskowego całego cesarstwa na kilka lat na jednym tylko państwie.

Po tym okresie polityka Sulejmana stała się coraz bardziej pogmatwana. Kilka razy próbował odnieść sukcesy w kilku różnych regionach równocześnie (1537-1538 oraz 1552), co zaowocowało jedynie szeregiem niekorzystnych konsekwencji w dłuższym okresie¹³⁰. Aczkolwiek Osmanie bezsprzecznie odnieśli zwycięstwo w rejonie śródziemnomorskim, nie przyniosło ono spodziewanych korzyści ekonomicznych dla społeczeństwa. By osiągnąć krótkoterminowe korzyści polityczne, Sulejman rozbudował system koncesji, co w konsekwencji doprowadziło do penetracji ekonomicznej cesarstwa przez państwa europejskie¹³¹. Udało mu się też odnieść pewną ilość mniej lub bardziej istotnych sukcesów na Bliskim Wschodzie oraz na Oceanie Indyjskim, nie wystarczyło to jednak, by odsunąć zagrożenie dominacji handlowej ze strony Zachodu (czy też Północy)¹³². Dynastia Safawidów w Iranie dobrze wykorzystała okres wytchnienia, więc gdy Osmanie po raz kolejny zwrócili się przeciwko temu państwu okazało się, że nie są już w stanie osiągnąć tego, co było możliwe wcześniej: pozbycia się na dobre uciążliwego sąsiada. Wojny toczone wielokrotnie aż do połowy XVII w. były raczej bezowocne: przynosiły ze sobą jedynie ogromne koszty, którymi należało okupować zaledwie przejściowe korzyści. Włoski obserwator zapisał w 1594 r.: „Persja jest dla sułtana tym, czym Flandria dla króla Hiszpanii, lub Kreta dla Wenecjan, jako że wydatki są niezmiernie wysokie, zyski zaś niewielkie. Nie ma żadnych korzyści z zajętych terytoriów”¹³³.

Także na froncie środkowoeuropejskim (węgierskim) tak wspaniale możliwości, jak te z lat 20. XVI w., już nigdy więcej się nie powtórzyły. To, co powiedziano o Safawidach, odnosi się także do Habsburgów: nigdy nie byli tak słabi jak w tych latach. Osmańskie najazdy miały dwojakiego rodzaju wpływ na Europę¹³⁴. Tam, gdzie zagrożenie postrzegano jako poważne (Cesarstwo Niemieckie, Austria, Królestwo Węgierskie, Hiszpania, niektóre państwa włoskie itd.), a poszczególne grupy społeczne czuły się bezpośrednio zagrożone (włączając w to protestantów, szczególnie po 1529 r., kiedy to zmieniło się stanowisko Lutra wobec problemu

¹³⁰ Por. rozdział drugi tej książki.

¹³¹ Najnowsza, świetnie wyważona ocena systemu koncesji w Imperium Osmańskim zob. Umüt Özsu, *Ottoman Empire* [w:] Bardo Fassbender, Anne Peters (eds.), *The Oxford Handbook of the History of International Law*, Oxford 2012, s. 429-448.

¹³² Nawet Casale, ze swymi złudzeniami co do wielkich sukcesów Osmanów na Oceanie Indyjskim oraz w południowo-wschodniej Azji, (*The Ottoman Age of Exploration*, s. 198-203) był zmuszony to przyznać.

¹³³ Johann Wilhelm Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa. Dritter Theil*, Gotha 1855, s. 580-581, przypis 2. Terytoria zdobyte przez cesarstwo wielkim nakładem sił i środków w 1590 r., zostały utracone już w 1619. Ani cytat, ani też znane mi wydatki z końca XVI i początku XVII w. nie potwierdzają poglądu Rhoads Murphey'a (*Ottoman Warfare*, s. XVIII), że region wschodniej granicy, mający około 600 mil długości, nie wymagał żadnych nakładów finansowych ze strony rządu centralnego, ponieważ „koszty utrzymania osmańskiej obecności w regionie mogły zostać pokryte głównie ze źródeł lokalnych”.

¹³⁴ John Elliott, *Ottoman-Habsburg Rivalry: The European Perspective* [w:] Ínalclík, Kafadar (eds.), *Süleyman the Second*, s. 153-162; Mackenney, *Sixteenth Century Europe*, s. 252.

tureckiego), poparcie dla Habsburgów było powszechne. Wsparcie to było szczególnie silne w okresach największego niebezpieczeństwa. Kiedy jednak Habsburgowie umacniali swoją pozycję, do głosu dochodziły siły odśrodkowe. Wówczas to dynastia musiała iść na pewne ustępstwa, by utrzymać poparcie w walce z Portą (z tego punktu widzenia osmańskie najazdy były ważnym czynnikiem umożliwiającym przetrwanie protestantyzmu)¹³⁵. W którąkolwiek jednak stronę toczyły się zmagania dynastyczne, społeczne i religijne w Europie Zachodniej, Habsburgowie zawsze potrafili w kluczowych momentach zmobilizować siły wystarczające do powstrzymania osmańskich najazdów.

W jakikolwiek sposób nie ewoluowałaby prowadzona przez Sulejmana polityka europejska, centralnym pytaniem jest, czy był on świadom istniejących w niej ograniczeń. Odpowiedź brzmi: nie udało mu się ich rozpoznać, a przynajmniej nie do końca lat 20. XVI w. Jednakże nie można go z tego powodu potępiać. Bariery te, choć istniały, to jednak były trudne do zaobserwowania.

Tymczasem jednak nic nie wskazywało na to, że Imperium może zostać powstrzymane w swoim pochodzie, lub też, że zderzenie dwu superpotęg swoich czasów, z ich odmiennymi kulturami i religiami, może zakończyć się bez ostatecznego rozstrzygnięcia. W pierwszym dziesięcioleciu jego rządów pozycja Sulejmana była pod każdym względem bardziej korzystna niż ta Karola V, który wstąpił na tron mniej więcej w tym samym czasie. Na przelomie XV i XVI w. świat islamu wkroczył na tę samą ścieżkę integracji, jaką kroczyła chrześcijańska Europa, udało mu się jednak zejść tą drogą o wiele dalej – przynajmniej w jego części zachodniej. Podstawowa różnica między tymi dwoma procesami polegała na tym, że podczas gdy Europa starała się przezwyciężyć średniowieczną niezgodę i podziały opierając się na konkurujących ze sobą strategiach („narodowych” i cesarskiej), i tracąc przy tym jedność religijną, w świecie islamu przewidziany był tylko jeden sposób na położenie kresu rozbiciu terytorialnemu: wdrożenie wszędzie jednolitych struktur państwowych (cesarskich) oraz unifikacji religijnej. W swoim czasie to osmańska strategia okazała się być bardziej skuteczna.

Podczas gdy Karol V dopiero stawiał pierwsze kroki ku zjednoczeniu swych różnorodnych dominiów, wciąż jeszcze niepewny swej wiodącej roli w Europie, Imperium Osmańskie, dzięki podbojom Selima, zdołało już pokonać i częściowo wchłonąć te kraje (safawidzki Iran i mamelucki Egipt), z którymi wcześniej walczyło na śmierć i życie o przywództwo w świecie muzułmańskim. Podczas gdy papieństwo – niegdyś będące symbolem i reprezentantem jedności chrześcijańskiej oraz obrony przed Turkami – zostało w fatalny sposób osłabione zaciętymi walkami prowadzonymi przez świeckich władców oraz przez narodziny reformacji w 1517 r., Imperium Osmańskie, podbijając ziemie arabskie oraz święte miasta islamu, zyskało dla siebie prawo do przewodzenia (zachodniemu) światu muzułmańskiemu. To prawda, że Osmanie wciąż musieli dzielić się władzą z trzema innymi mocarstwami islamskimi (a także z wieloma

¹³⁵ Stephen A. Fischer-Galati, *Ottoman Imperialism and German Protestantism 1521-1555*, Cambridge 1959, szczególnie 111-117.

drobniejszymi, lokalnymi muzułmańskimi przywódcami): Persją Safawidów, Indiami Wielkich Mogolów oraz Azją Centralną Shaybanidów. Mimo to jednak żadne z nich nie było w stanie zagrozić militarnie czy choćby zakwestionować władzę Osmanów, którzy kontrolowali centrum świata islamu oraz tereny graniczne łacińskiego chrześcijaństwa. Po zajęciu Egiptu Osmanie zyskali poparcie religijnych uczonych sunnickich, którzy stanowili bardzo wpływowy element społeczeństwa muzułmańskiego. Dzięki temu Imperium Osmańskie mogło, jako zjednoczone mocarstwo islamskie, stanąć naprzeciwko mozaiki skłóconych i podzielonych państw.

Podczas gdy najbardziej zagrożone kraje chrześcijańskie daremnie poszukiwały sojuszników wewnątrz Imperium Osmańskiego czy też za jego wschodnimi granicami, państwo osmańskie bez trudu rozłamało świat chrześcijański. Handel lewantyński oraz pewna doza nacisku związały Wenecję z Osmanami, którzy wkrótce zbliżyli się także do Francuzów¹³⁶. Podczas gdy najwięksi władcy europejscy, przemilczając własną obłudę i dwulicowość, ogłaszali się obrońcami chrześcijan żyjących w Imperium Osmańskim oraz świętych miejsc w Jerozolimie, a równocześnie biernie przyglądali się, jak Imperium „pożera” miliony chrześcijan, państwo osmańskie przyjmowało pod swe skrzydła muzułmanów i Żydów prześladowanych w Europie przez tych samych władców, zapewniając uchodźcom szansę na awans społeczny i ekonomiczny. Podczas gdy bezsensowna walka o dominację Karola V z Franciszkiem I przyniosła jedynie krew, pot i biedę, Imperium Osmańskie po zajęciu Egiptu i Syrii nałożyło zobowiązania celne na handel lewantyński, uzyskując dzięki temu dodatkowy dochód, który pokrywał koszty ekspansji. Podczas gdy niekończące się konflikty zmusiły europejskich władców (w pierwszym rządzie króla Francji) do podjęcia decyzji o organizacji stałych armii¹³⁷, osmańscy sułtanowie posiadali taką armię już od półtora stulecia: korpusy janczarów (nie wspominając już o całej reszcie zaciąganych przez dwór żołnierzy najemnych), dysponujące bronią palną już od drugiej połowy XV w. Na początku XVI w. władcy osmańscy, pozostający na bieżąco z postępem technologicznym w Europie, wyposażyli armię w nowoczesną artylerię (działa i ręczna broń palna)¹³⁸. W tym czasie armia osmańska była w oczywisty sposób większa, lepiej zorganizowana i zdolna do szybszej mobilizacji niż siły któregokolwiek z państw europejskich czy też związku wojskowego. Dzięki dalekowzrotnej polityce sułtana Bajazyda II (1481-1512) Imperium Osmańskie przekształciło się w największą potęgę morską basenu Morza Śródziemnego XVI w. Jego flota zdolna była pokonać marynarkę wenecką w walnej bitwie, a dzięki innowacjom wdrożonym przez

¹³⁶ Veinstein, *Les capitulations franco-ottomanes de 1536*, s. 71-88. Dowodzi on (niezbyt przekonująco), że aż do 1569 r. nie istniało żadne obowiązujące porozumienie zawarte z francuskim państwem bądź monarchą.

¹³⁷ Praktycznie rzecz biorąc, proces ten uległ przyspieszeniu dopiero pod koniec XVII w. Zob. David Parrott, *The Business of War: Military Enterprise and Military Revolution in Early Modern Europe*, Cambridge, New York 2012, s. 260-327.

¹³⁸ Ágoston, *Guns for the Sultan*.

Selima, Sulejman mógł konkurować nawet z hiszpańskimi siłami morskimi króla i cesarza Karola V.

Nie ma chyba zatem nic dziwnego w tym, że po triumfie moháckim Sulejman wszedł do gry, w której stawką była władza nad światem. Gdziekolwiek spojrzal, dostrzegał jedynie korzyści, które mógł odnieść dzięki temu posunięciu. Wszelkie trzeźwe prognozy wskazywały na jego zdecydowaną przewagę, a błędy w tych kalkulacjach wyszły na jaw dopiero po dwóch wyprawach przeciwko Wiedniowi. Jednakże po 1532 r. ocena sytuacji Sulejmana oraz jego polityka stawały się coraz bardziej irracjonalne. Najwyraźniej nie chciał on przyjąć do wiadomości zmian, jakie zachodziły w układzie sił i w sytuacji, która zmuszała go do ponoszenia coraz większych kosztów na wszystkich frontach, nie chciał porzucić marzeń o zdobyciu Wiednia¹³⁹. Zamiast dążyć do rozstrzygającej bitwy i kontynuować manewry polityczne (podtrzymywanie wasalnego królestwa Zapolyi itd.), powinien był podporządkować sobie całe Węgry na przełomie lat 20. i 30. XVI w., kiedy była na to jeszcze szansa. Mogłoby to opóźnić (o ile nie całkowicie wykluczyć taką możliwość) powstanie wschodniego cesarstwa Habsburgów¹⁴⁰. Zamiast tego tymczasem ignorował on cały region po 1532 r., dając Ferdynandowi I wystarczająco dużo czasu do położenia fundamentów pod habsburski system obrony militarnej oraz do wdrożenia najnowocześniejszych rozwiązań wojskowych (na przykład połączenia strzelców wyposażonych w broń palną z oddziałami pikinierów). Gdy wreszcie Sulejman, beznadziejnie spóźniony, podjął na nowo przerwany atak w pierwszej połowie lat czterdziestych, osmańska armia i organizacja wojskowa utraciły już swoją wcześniejszą decydującą przewagę¹⁴¹. Do roku 1545 Sulejman zdał sobie sprawę, że nie zdoła już sięgnąć po zachodnie Węgry, dał też spokój Wiedniowi; musiał zadowolić się zagarnięciem posiadłości Jana Zapolyi. Następnie on i jego dziedzice zostali zmuszeni do stworzenia systemu obrony granicy przebiegającej przez środek Węgier, a następnie utrzymywania go, co pociągało za sobą koszty o niespotykanej dotąd skali. Zasoby Imperium były trwonione w wojnie pogranicznej, niedającej nadziei na odniesienie poważniejszego sukcesu. W latach następujących po zawarciu pokoju osmańsko-habsburskie-

¹³⁹ Rhoads Murphey i Kaya Şahin również uważają, że osmański program imperialny znalazł się w martwym punkcie w latach 30. XVI w. Zob. Rhoads Murphey, *Ottoman Expansion, 1451-1556. II. Dynastic Interest and International Power Status, 1503-56* [w:] Geoff Mortimer (ed.), *Early Modern Military History, 1450-1815*, Houndmills, New York 2004, s. 70; Şahin, *Empire and Power*, s. 108-109.

¹⁴⁰ Jedynie około trzeciej części Węgier znajdowało się pod berłem Habsburgów, jednakże nawet tak rozkrojone były one w stanie dostarczać jedną trzecią dochodów cesarstwa oraz wносить istotny wkład w wysiłek obronny ich państwa (ludzie, żywność, surowce itd.), niestety jednak wkład ten trudny jest do oszacowania. Zob. Géza Pálffy, *The Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy in the Sixteenth Century* (East European Monographs, DCCXXXV), translated from the Hungarian by Thomas J. and Helen D. DeKornfeld, Boulder, Colorado 2009, s. 89-155.

¹⁴¹ John F. Guilmartin, Jr., *Ideology and Conflict: The Wars of the Ottoman Empire, 1453-1606*, „Journal of Interdisciplinary History” 18 (1988), nr 4, s. 735-736. Por. także ważne uwagi Gézy Dávida, *Ottoman Armies and Warfare, 1453-1603* [w:] Faroqhi, Fleet (eds.), *The Cambridge History of Turkey*, vol. 2, s. 315-319.

go (1547), oznaki nadmiernego obciążenia skarbcza centralnego były już niewątpliwe¹⁴².

Nie ulega wątpliwości, że podbój ziem Europy Środkowej początkowo był celem elit militarno-biurokratycznych (włączając w to dowództwo wojskowe w Rumelii)¹⁴³. Sulejman nie miał możliwości, a prawdopodobnie także nie chciał przeciwstawić się tym ambicjom (przynajmniej w ciągu pierwszych dwudziestu czy dwudziestu pięciu lat swoich rządów). Cokolwiek twierdzi się ostatnio o tej postaci, już sama statystyka wojen, jakie toczyły się z jego osobistym udziałem dowodzi, że jego uwaga skupiona była głównie na Europie Środkowej, Węgrzech, czy też mówiąc bardziej ogólnie, na froncie walki ze światem chrześcijańskim, jako że dziewięć z trzynastu wypraw prowadził on właśnie w tym kierunku (wyszczególnione kursywą)¹⁴⁴.

1. 1521 *Nándorfehérvár/Belgrad*
2. 1522-1523 Rodos
3. 1526 *Mohács*
4. 1529 *Wiedeń*
5. 1532 *Wiedeń (Kőszeg/Güns)*
6. 1534-1535 Irak
7. 1537 *Rzym (Wlora)*
8. 1538 *Mołdawia*
9. 1541 *Buda*
10. 1543 *Wiedeń (Ostrzyhom, Székesfehérvár, etc.)*
11. 1548-1549 Iran (Tebriz)
12. 1553-1555 Iran (Nachiczewan)
13. 1566 *Wiedeń (Szigetvár)*

Nie należy przy tym zapominać, że Sulejman w polityce wewnętrznej i zagranicznej kierował się nie tylko trzeźwymi kalkulacjami, lecz także był do głębi przesiąknięty ideologią. Nie ma powodu, by powątpiewać, że sam uznawał wojny prowadzone przez dynastię za „wojny religijne” (dżihad)¹⁴⁵.

¹⁴² Na ten temat zobacz koniec drugiego rozdziału.

¹⁴³ Opinię tę podziela także Hess, *The Evolution*, s. 1914, 1916.

¹⁴⁴ Podobnie według obliczeń Cemala Kafadara, *The Ottomans and Europe* [w:] Thomas A. Brady, Jr., Heiko A. Oberman, James D. Tracy (eds.), *Handbook of European History 1400-1600: Late Middle Ages, Renaissance, and Reformation. Vol. 1: Structures and Assertions*, Leiden 1994, s. 609-610 (z tą różnicą, że według niego to 10 kampanii na 13 skierowanych było na zachód – ewidentnie dolicza on do tej statystyki oblężenie Rodos).

¹⁴⁵ Zobacz na przykład jego doniesienie na temat bitwy pod Zsarnó (Havale, w pobliżu Belgradu), w której żołnierze stacjonujący przy granicy rozbili armię Jana Zapolyi, pisane w bardzo uroczystym, religijnym tonie w połowie maja 1515 r., kiedy wciąż jeszcze był tylko kandydatem do tronu (İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. 5438), lub też jego rozkaz do poddanych z 1532 r., wydany z okazji „kampanii wiedeńskiej” (İstanbul, Bayezid Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Ef. 1970, 56b-57b). Por. także inne świadectwa przekazane przez kanclerza Celalzade Mustafę, głównego architekta imperialnych projektów Sulejmana: Şahin, *Empire and Power*, passim.

Kemalpaşazade, jeden z filarów intelektualnych cesarstwa stwierdził, nawiązując do osobistego spotkania z Sulejmanem w końcu 1526 r., że władca święcie wierzył, iż „swoją sukces w tej świętej wojnie [zwycięstwo pod Mohács] zawdzięczał pomocy bożego miłosierdzia oraz że pojmanie do niewoli armii diabelskich gjaurów oraz ich bejów, zadanie im tak niebywałej i niemożliwej już do naprawienia porażki na polu bitwy nie były dziełem ludzkich starań, ale interwencją przedwiecznej mocy”¹⁴⁶. Było w tym jednakże jeszcze coś więcej. Od końca XV w. sułtanowie osmańscy uważali się za dziedziców starożytnego zdobywcy, Aleksandra Wielkiego. Zwycięstwa, jakie odnosili raz za razem, przeniosły tę ideę z abstrakcyjnej sfery ideologii politycznej na praktyczne osobiste przekonanie kolejnych władców, poczynając od Mehmeda II¹⁴⁷. Sulejman odziedziczył po swoim pradziadzie przekonanie, że został wybrany do zjednoczenia Wschodu i Zachodu. Nie przypadkiem Paolo Giovio, który był dobrze poinformowany, jeśli chodzi o zamierzenia Sulejmana, zapisał co następuje w swoim dziele o Osmanach, zadedykowanym Karolowi V: „Wierz mi, Wasza Wysokość, sułtan Sulejman nie myśli o niczym innym niż o zajęciu Twoich ziem, ponieważ z natury żądny jest chwały, a wielka liczba zwycięstw, które odniósł i wielkość jego imperium uczyniły go zuchwałym i brawurowym. Słyszałem od godnych zaufania osób, że często twierdzi on, że jemu należy się prawo do rzymskiego i całego zachodniego cesarstwa, ponieważ jest legalnym spadkobiercą cesarza Konstantyna, który przeniósł cesarstwo do Konstantynopola”¹⁴⁸. Na monetach bitych w roku swego wstąpienia na tron sam nazywał siebie „suwerenem potężnym i zwycięskim na lądzie i na morzu”, nadal idąc w ślady Mehmeda. Równocześnie po swoim ojcu Selimie przejął tytuły irańskiego „szacha” oraz „obrońcy dwu świętych miast”, uzupełniając je mianem „sultana dwu kontynentów i *hakana* dwu mórz”, co było jednoznacznym sformułowaniem jego pretensji do dominacji nad całym światem¹⁴⁹. Aczkolwiek nie użył bezpośrednio tych tytułów na swoich monetach, z przyjemnością słuchał, gdy nazywano go „zdobywcą świata” (*sahib-kıran*, dosł. „panem szczęśliwego złączenia”) oraz „mesjaszem” (*mahdi*) czasów ostatecznych, podobnie jak jego obu poprzedników¹⁵⁰. Przez długi czas (przynajmniej od panowania

¹⁴⁶ Kemal Paşa-zâde, *Tevarih-i Âl-i Osman. X. Defter* (Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVIII/13), Hazırlayan Şefaettin Severcan, Ankara 1996, s. 319-320.

¹⁴⁷ Gülru Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial, and Power. The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Cambridge, London 1991, s. 11-13.

¹⁴⁸ Paolo Giovio, *Commentario de le cose de' Turchi*, a cura di Lara Michelacci, Bologna 2005, s. 156. Na temat znaczenia *sedes imperii* jako zasady legitymizującej w stosunkach osmańsko-europejskich zob. Peter Thorau, *Von Karl dem Großen zum Frieden von Zsitva Torok [Zsitvatorok]. Zum Weltherrschftsanspruch Sultan Mehmeds II. und dem Wiederaufleben des Zweitkaiserproblems nach der Eroberung Konstantinopels*, „Historische Zeitschrift” 279 (2004), nr 2, s. 316-330.

¹⁴⁹ István Nyitrai, *The Third Period of the Ottoman-Safavid Conflict: Struggle of Political Ideologies (1555-1578)* [w:] Jeremiás (ed.), *Irano-Turkic Cultural Contacts*, s. 164-165.

¹⁵⁰ Barbara Flemming, *Sāhib-kıran und Mahdī: Türkische Endzeiterwartungen im ersten Jahrzehnt der Regierung Süleymāns* [w:] Görgy Kara (ed.), *Between the Danube and the Caucasus. A Collection of Papers Concerning Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South-Eastern Europe*, Bu-

Mehmeda II i później) myśl, że wojny zaborcze w Europie były częścią kosmicznych zmaganiań pomiędzy Wschodem a Zachodem, w której siły Wschodu – pod przewodnictwem wschodzącego tamże i podążającego na zachód Słońca, czyli padyszacha – odniosą zwycięstwo i wywrą pomstę za krzywdy, jakie musiały cierpieć z rąk chrześcijan, tkwiła głęboko w osmańskiej świadomości oraz ideologii politycznej. Wymowne jest, że poeta o imieniu Behari, który walczył w bitwie pod Mohácssem, wykorzystał tę szczególną ramę koncepcyjną bezpośrednio po starciu, by opisać wydarzenia tej wyprawy i że Kemalpaşazade interpretował najazd z 1521 r. jako zemstę za niegdysiejszą napaść germańskich krzyżowców na Azję Mniejszą¹⁵¹.

Wizja ta, wraz z towarzyszącą jej olbrzymią, niekwestionowaną władzą i siłą militarną, jakimi dysponował, miały zasadniczy wpływ na rozwój jego osobowości już w wieku młodzieńczym. Od chwili, w której zasiadł na tronie, postępował zupełnie inaczej niż jego poprzednicy: był nieprzystępny, otulony milczeniem w czasie publicznych audiencji (na przykład podczas przyjmowania zagranicznych posłów), by wreszcie wprowadzić obowiązek posługiwania się językiem migowym w wewnętrznych częściach pałacu¹⁵². W czasie swego panowania próbował stworzyć ideologię mistycznej, bezosobowej władzy, wyniesionej ponad poddanych oraz cały świat materialny. Można przypuszczać, że dla człowieka, który postrzegał samego siebie jako zjawisko tak wyjątkowe, stało się kwestią honoru, by odnieść zwycięstwo nad Karolem V Habsburgiem, który przecież wysuwał podobne uroszczenia. W moim przekonaniu, ta ludzka próżność znajduje swoje odzwierciedlenie w przedstawionej powyżej liście bitew. Oprócz poczucia misji, jakie żywił władca, ta cecha jego charakteru w znacznej mierze odpowiada za błędy w polityce europejskiej, popełnione po 1532 r.

Po bitwie pod Mohácssem nadworny złotnik, Ahmed Tekelü, wykonał dla Sulejmana jatagan¹⁵³. Obie płaszczyzny ostrza tej wspaniałej sztuki broni ozdo-

dapest 1987, s. 43-62 (wyrył tytuł *sahib-kıran* także na świecznikach, zabranych jako łupy z Budy w 1526 r.; tamże, s. 62); Cornell H. Fleischer, *The Lawgiver as Messiah: The Making of the Imperial Image in the Reign of Süleymân* [w:] Veinstein (publ.), *Soliman le Magnifique*, s. 159-177. Na temat eurazjatyckiego kontekstu uniwersalistycznej ideologii politycznej osmańskich władców i przyjmowanych przez nich tytułów (w tym także różnych elementów ideologii *sahib-kıran* oraz *mahdi*) oraz ich znaczenia dla budowy wczesnonowożytnego imperium zob. Şahin, *Empire and Power*, szczególnie 1-12, 53-57, 61-62, 67-68, 188-191.

¹⁵¹ Balázs Sudár, *A végítélet könyve. Oszmán elbeszélő forrás a mohácsi csatáról* [Księga Dnia Sądu Ostatecznego. Osmańska epika poświęcona bitwie pod Mohácssem], „Tortnelmi Szemle” 52 (2010), nr 3, s. 399, 403, 405, 410. Bernard Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, New York, London 1982, s. 165. Jak wskazują te przykładowe dowody, „narracja okresu wczesnonowożytnego opierająca się na [konceptualnej] religijnej dychotomii dzielącej Wschód i Zachód” (Norton, *Blurring the Boundaries*, s. 4, 19) nie była oryginalnym wynalazkiem europejskich humanistów czy współczesnych historyków. Jej istnienie potwierdzają także ówczesni autorzy osmańscy.

¹⁵² Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial, and Power*, s. 25-30.

¹⁵³ Nagy Szulejmán és kora / Kanuni Sultan Süleyman ve Çağı. 1994. szeptember 7. - 1995. január 8. /7 Eylül 1994 - 8 Ocak 1995. *Budavári palota „A” épület / Buda Sarayı „A” Binası*. A kötetet összeállította és a bevezető tanulmányt írta / Albümlü derleyen ve giriş incelemesini yazan Ibolya Gerelyes, Budapest 1994, 79/1-3. *Simurg* to ogromny ptak gnieźdzący się na szczycie góry Kaf (Elburz), którego pióra mają uzdrawiającą moc; w mistycyzmie islamskim jest symbolem boskości; zob. F. C. de Blois,

bione są grawerunkiem przedstawiającym *simurga* (arab. *anka*) walczącego ze smokiem. Historyk-bronioznawca István Vigh twierdzi, że nieprzypadkowo ciało mitycznego ptaka w całości jest poślacane, podczas gdy smok złożony jest tylko częściowo, a większość jego ciała jest czarna. Zgodnie z interpretacją znawcy Sulejman, *simurg*, walczy ze smokiem – królem Węgier Ludwikiem – i zwycięża siły ciemności, chrześcijaństwo, dzięki swej nadprzyrodzonej sile¹⁵⁴. Przepowiednia się nie sprawdziła: smokowi wyrosły nowe głowy, a osmański *simurg* został pobity i połamano mu skrzydła.

Sīmurgh [w:] *EI IX*, 615a.

¹⁵⁴ István Vigh, *Szülejmán jatagánja és a mohácsi csata* [Jatagan Sulejmana i bitwa pod Mohácssem], „Hadtörténelmi Közlemények” 117 (2004), nr 2, s. 730-738.

ROZDZIAŁ II

ZAJĘCIE BUDY I DROGA DO SZIGETVÁRU

DECYDUJĄCA DEKADA (1541-1550)

Jak już zostało powiedziane w rozdziale pierwszym, wyprawy prowadzone w latach 1529 i 1532, których celem miało być zajęcie Wiednia dowiodły, że sułtan znacznie przecenił siłę swojej armii. Choć armia osmańska zdołała dotrzeć do austriackiej granicy i zbliżyć się do stolicy tego kraju, nie była w stanie prowadzić długotrwałych operacji militarnych o takim zasięgu. Wydarzenia 1532 r. jasno wykazały, że opierając się na sile roboczej i zasobach materialnych Cesarstwa Niemieckiego [Autor posługuje się takim skrótem myślowym dla określenia wschodniej, germańskiej części Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego – przyp. tłum.] Habsburgowie byli w stanie utrzymać bezpośrednie zagrożenie osmańskie z daleka od jądra swoich terytoriów. Sułtan jednak niechętnie wyciągał oczywistą nauczkę z tej swojej zachodniej przygody. W następstwie zwycięstw odnoszonych w latach 30. XVI w. na frontach irańskim i śródziemnomorskim (ten ostatni został otworzony przeciwko innemu Habsburgowi, cesarzowi Karolowi V), ponownie zwrócił uwagę na Europę Środkową, próbując podjąć działania w tym samym miejscu, w którym je przerwał w 1532 r.

Celem zorganizowania baz zaopatrzeniowych bliżej Wiednia, w 1541 r. zajął Budę i założył tam pierwszą prowincję osmańską (*vilayet-i Budun*) na Węgrzech. Początkowo planował zaanektować także całe terytorium kontrolowane przez Jana Zapolyę [król Jan Zapolya zmarł w 1540 r. – przyp. tłum.] oraz pojmać przywódców stronnictwa pro tureckiego, jednak gdy węgierska stolica nadspodziewanie łatwo wpadła w jego ręce, jego plany uległy pewnym modyfikacjom. Nominalnie przyznał region położony za rzeką Tiszą ([pol. Cisa – przyp. tłum.] węg. Tiszántúl) i Siedmiogród – ziemie te leżały na uboczu, poza głównym kierunkiem przygotowywanego podboju – Janowi Zygmunutowi [Jan II Zygmunt Zapolya, syn króla Jana, ur. 7 lipca 1540 – przyp. tłum.] (*de facto* jego opiekunowi, bratu Jerzemu Martinuzzi [Jerzy Utiešenović, na Wę-

grzech znany jako Brat Jerzy (Fráter György) – przyp. tłum.], powiernikowi zmarłego króla Jana Zapolyi) oraz przyzwolił, by region wokół Temesváru [dalej nazywany Temesköz – przy. tłum.] rządony był przez Pétera Petrovicsa (kolejnego zaufanego Jana Zapolyi). Ci dwaj mężowie stanu nie zostali jednak mianowani na swe urzędy jako sprzymierzeni węgierscy przywódcy, lecz jako osmańscy zarządcy okręgów (sandzakbejowie) o specjalnym statusie. Ich zadaniem było przygotowanie tych położonych na wschodzie dawnego Królestwa terytoriów do przejęcia ich pod bezpośrednią władzę osmańską po pokonaniu Ferdynanda I Habsburga. Niewątpliwie Sulejman w ogóle nie brał w owym czasie pod uwagę możliwości utworzenia wschodniowęgierskiego czy siedmiogrodzkiego państwa wasalnego, jako że zdecydowanie odrzucił propozycję tego typu złożoną pod koniec 1540 r. przez siedmiogrodzkiego magnata Istvána Maylátha¹.

Ferdynand I wierząc, iż jako legalnie obrany król posiada prawo do dysponowania wszystkim, co należy do korony, ze swej strony także podnosił roszczenia wobec wschodniej części Węgier. Tak więc przyszłe losy regionu Tiszántúl oraz Siedmiogrodu zawisły na wyniku nieuchronnego starcia pomiędzy dwoma potęgami, Osmanami i Habsburgami. Zbliżające się zderzenie miało także przesądzić o losie całej Europy Środkowej.

Akt pierwszy zmagania odbył się w 1542 i 1543 r. Najpierw niemieccy żołnierze cesarza oblegli Pest, jednak ich działania zakończyły się kompletnym fiaskiem². W następnym roku sułtan raz jeszcze zwrócił swoją armię na Wiedeń. Choć udało mu się w czasie tej wyprawy osiągnąć kilka istotnych sukcesów (zdobył Valpó [Valpovo, osm. Valpova], Pécs [Peçuy], Siklós [Şikloş], Tata, Székesfehérvár [Istolni Belgrad] oraz Ostrzyhom [Estergom], bardzo wzmacniając tym samym pozycję Budy), to jednak próba realizacji głównego celu, jakim było dotarcie pod Wiedeń, zakończyła się niepowodzeniem³. Porażka ta jednak nie zniechęciła go. Przeciwnie, w 1544 r. rozpoczął przygotowania do jeszcze bardziej ambitnego i brawurowego przedsięwzięcia wojskowego. W tym czasie lokalne siły osmańskie kontynuowały proces rozszerzania granic okupowanego terytorium, zdobywając Visegrád (Vişegrad), Nógrád (Novigrad) i Hatvan. Rozkazy rady cesarskiej dają nam wgląd w te zakrojone na szeroką skalę przygotowania, poczynając od grudnia 1544 r.

Chrześcijańscy posłowie w Stambule przez kilka miesięcy byli ostrzegani, że sułtan planuje wielką wyprawę wojskową przeciwko Wiedniowi, mającą wyruszyć następnej wiosny⁴. Pobudką do szerzenia pogłosek był także fakt, że wład-

¹ Fodor, *Ottoman Policy*, s. 324-333.

² Árpád Károlyi, *A Német Birodalom nagy hadi vállalatá Magyarországon 1542-ben*. [Wielka kampania wojskowa Cesarstwa Niemieckiego na Węgrzech w 1542 r.], Budapest 1880.

³ Gábor Barta, *Adalékok az 1543. évi török hadjárat történetéhez* [Przyczynek do historii kampanii osmańskiej na Węgrzech w 1543 r.], „Hadtörténelmi Közlemények” 106 (1993), nr 3, s. 3-17; Mehmet İpçioğlu, *Kanuni Süleyman'ın Estergom (Esztergom) Seferi 1543: Yeni Bir Kaynak*, „Osmanlı Araştırmaları” 10 (1990), s. 137-159.

⁴ Mihnea Berindei, Gilles Veinstein, *L'Empire ottoman et les pays roumains 1544-1545. Études et docu-*

ca jesienią przeniósł się do Edirne. W poprzednich dziesięcioleciach, gdy spędzał on tamże zimę, polując w okolicach miasta, zawsze towarzyszyło temu snucie planów i organizowanie wypraw wojskowych przeciwko Węgrom. Dokładnie tak stało się też i tym razem. Od grudnia do końca kwietnia wydana została cała seria rozkazów dotyczących mobilizacji oddziałów i gromadzenia niezbędnych zasobów. Wydano instrukcje dotyczące przeprowadzenia inspekcji w składach broni i amunicji na terenie osmańskich Węgier, przygotowywania dział, lawet do ich transportu oraz floty na Morzu Śródziemnym i Dunaju, mobilizacji wołoskich wioślarzy i najmowania pochodzących stamtąd koni roboczych, gromadzenia zapasów dla armii i wysyłania ich do magazynów w Budzie i Belgradzie, a wreszcie mobilizacji sił zbrojnych cesarstwa, szczególnie posiadających timary spahisów. Pierwotnie oczekiwano, że w wojnie uczestniczyć będą oddziały jeźdźców ze 116 okręgów, jednakże od samego początku istniały pewne wątpliwości co do tego, jakie siły uda się rzeczywiście wystawić. Aż wreszcie w połowie kwietnia stało się jasne, że długie i kosztowne przygotowania poszły na marne: wyprawa została „zawieszona” (*tehir olundi*), jak stwierdzono w zapisie zanotowanej na rozkazie z 12 kwietnia⁵.

Powody takiej decyzji sułtana pozostają niejasne. Wydaje się jednak prawdopodobne, że osmańskie przywództwo zostało przytłoczone ogromnymi kosztami ostatnich kampanii lądowych i morskich oraz niezgodą pomiędzy członkami rodziny cesarskiej. Nie bez znaczenia pozostawały zapewne także niekorzystne czynniki zewnętrzne: podjęcie współpracy pomiędzy Gruzją a Iranem oraz zawarcie traktatu pokojowego pomiędzy królem francuskim, Franciszkiem I a cesarzem Karolem V (wrzesień 1544). W marcu 1544 rozpoczęto w Stambule negocjacje z posłami Ferdynanda I⁶. Rozpoczął się wówczas długi i pełen zwrotów sytuacji proces negocjacji, w który wkrótce włączony został poseł Karola V; 10 listopada zawarł on z Sulejmanem półtoraroczny rozejm. Ostatecznie negocjatorzy doprowadzili do zawarcia 19 czerwca 1547 pięcioletniego traktatu pokojo-

ments. (Documents et recherches sur le monde byzantin, néohellénique et balkanique, 14), Paris, Cambridge, Mass. 1987, s. 17. Dwójka autorów na kolejnych stronach szczegółowo analizuje to zagadnienie, zwłaszcza obowiązki hospodara Wołoszczyzny.

⁵ İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. 12321, 212b. Dokument ten (*muhimme defteri*) został opublikowany przez Sahillioğlu, *Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihi*. Omawiany tutaj wpis nad tekstem rozkazu został jednak niepoprawnie odczytany (tamże, s. 370). Opublikowane zostały także firmamy z zespołu dotyczącego Węgier i Europy Środkowej (zarówno w oryginale turecko-osmańskim, jak i w węgierskim przekładzie): Dávid, Fodor, „*Affairs of State Are Supreme*”; odnośne wpisy: tamże, s. 180-183, nr 123. Rozkazy odnoszące się do księstw rumuńskich po raz pierwszy ujrzały światło dzienne w wydaniu faksymilowym wraz z francuskim przekładem w: Berindei, Veinstein, *L'Empire ottoman*, s. 145-300.

⁶ Pál Török, *I. Ferdinánd konstantinápolyi béketárgyalásai 1527-1547* [Rozmowy pokojowe króla Ferdynanda I w Konstntynopolu 1527-1547] (*Értekezések a történeti tudományok köréből*, XXIV/12), Budapest 1930, s. 94. Por. *Austro-Turcica 1541-1552. Diplomatische Akten des habsburgischen Gesandtschaftsverkehrs mit der Hohen Pforte im Zeitalter Süleymans des Prächtigen* (Südosteuropäische Arbeiten, 95), bearbeitet von Srećko M. Džaja unter Mitarbeit von Günter Weiß. In *Verbindung mit Mathias Bernath* herausgegeben von Karl Nehring, München 1995, s. 37-41, nr. 7-8; s. 89-90, nr 31; *A Chronicle of the Early Safavids Being the Ahsanu't-Tawārikh of Hasan-i-Rūmlū*, vol. II, (English Translation), Translated by C. N. Seddon, Baroda 1934, s. 138-139.

wego. Sultán naciskał, by w dokumencie podtrzymana została fikcja prawna, jakoby należały do niego całe Węgry. Mimo to jednak *de facto* uznał on władzę Ferdynanda na terytoriach, które w rzeczywistości znajdowały się w rękach Habsburgów. W interpretacji Osmanów jednak owa fikcja stanowiła podstawę domagania się od Ferdynanda rocznego trybutu w wysokości 30 000 złotych dukatów (przedstawianego jako „honorowy podarek”, czy też *Ehrengeschenk* po stronie austriackiej), stanowiącego część porozumienia⁷.

Zawarcie kompromisu pomiędzy dwoma mocarstwami i dokonany przez nie podział terytorium Węgier stopniowo przenieśli wschodnią część kraju w nową rzeczywistość. Jak dowodzą rozkazy rady cesarskiej z tego okresu, dwa sandzaki stworzone przez Sulejmana były pod ścisłym osmańskim nadzorem jeszcze przed zawarciem traktatu z 1547 r. W istocie Sambuł instruował Martinuzzię i Petrovicsa w taki sam sposób, jak czynił to w stosunku do wszystkich sandzakbejów. Zarówno od jednych, jak i od drugich oczekiwano dostarczania zaopatrzenia dla osmańskiej armii; dodatkowo na dwóch pierwszych stale wywierano nacisk, by przekazali Osmanom znajdujące się w ich posiadaniu twierdze. Ponieważ do decydującej kampanii ostatecznie nie doszło, Siedmiogród i Temesköz uniknęły aneksji. Sultán i jego doradcy, jak się wydaje, uznawali za dobre rozwiązanie istnienie dwóch bytów politycznych, stosunkowo niezależnych w sprawach wewnętrznych, znajdujących się jednak bardziej w orbicie wpływów Osmanów niż Habsburgów⁸. Petrovics okazał się być uległym i chętnym do współpracy partnerem, jako że jego sandzak graniczył bezpośrednio z terytoriami osmańskimi, a ponadto potrzebował on wsparcia Porty, by równoważyć rosnący nacisk ze strony Brata Jerzego (nie wspominając już o tym, że Petrovics spodziewał się, że Sambuł będzie brał udział w ochronie interesów młodego księcia [Jana II Zygmunta Zapolyci – przyp. tłum.] i królowej Izabeli [jego matki Izabeli Jagiellonki – przyp. tłum.]⁹).

Przeciwnie natomiast, dwór sultana błędnie ocenił Brata Jerzego. Od chwili upadku Budy, mnich ten dążył nieustannie do oddania Siedmiogrodu pod zwierzchnictwo króla habsburskiego¹⁰. Musiał jednakże wstrzymać realizację swoich planów z powodu niekorzystnej sytuacji militarnej. Musiał także raz po raz zabiegać o odzyskanie przychylności Osmanów. W 1549 r. jednakże

⁷ Ernst Dieter Petritsch, *Der habsburgisch-osmanische Friedensvertrag des Jahres 1547*, „Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs” 38 (1985), s. 49-80, szczególnie 54, 58. Por. tenże, *Tribut oder Ehrengeschenk? Ein Beitrag zu den habsburgisch-osmanischen Beziehungen in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts* [w:] Elisabeth Springer, Leopold Kammerhofer et al. (eds.), *Archiv und Forschung. Das Haus-, Hof- und Staatsarchiv in seiner Bedeutung für die Geschichte Österreichs und Europas* (Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit, 20), Wien, München 1993, s. 49-58; Sándor Papp, *Kárrendezési kísérletek a hódoltságban az 1547. évi békekötés után* [Próby odszkodowania na osmańskich Węgrzech po zawarciu traktatu pokojowego w 1547 r.], „Keletkutatás” 1996. ősz – 2002. tavasz, s. 153-155.

⁸ Berindei, Veinstein, *L'Empire ottoman*, s. 31-40.

⁹ Gábor Barta, *Az erdélyi fejedelemség születése* [Narodziny Księstwa Siedmiogrodu] (Magyar Historia), Budapest 1979, s. 103-104.

¹⁰ Na temat jego celów, motywacji, jakimi się kierował oraz kluczowych wydarzeń, zob. Gábor Barta, *Vajon kié az ország?* [Czyj jest ten kraj?] (Labirintus), Budapest [1988].

bieg wydarzeń nabralł szybszego tempa. We wrześniu przedstawiciele Brata Jerzego i króla odnowili porozumienie, którego celem było zjednoczenie Siedmiogrodu z tzw. Partią (tereny wschodnich Węgier położone pomiędzy terytoriami osmańskimi a Siedmiogrodem, które zostały włączone do Siedmiogrodu w 1571 r.) pod berłem Ferdynanda. Ugoda dotyczyła także rekompensat dla Izabeli i Jana Zygmunta oraz wyznaczenia Martinuzziego na zarządcę Siedmiogrodu w imieniu króla. Podczas gdy podejmowane wcześniej w tym kierunku próby przynosiły niewielki efekt, traktat z Nyírbátor z 8 września 1549 r. spowodował spore zamieszanie na szczytach władzy. Niezadowolona królowa Izabela oraz jej stronnicy dolali oliwy do ognia otwarcie sprzeciwiając się temu traktatowi. Latem 1550 r. wnieśli nawet u Porty formalne oskarżenie przeciwko Bratu Jerzemu. W tym czasie dwór sułtana dowiedział się o negocjacjach Brata Jerzego z Ferdynandem I, na razie jednak nie zrobiono nic więcej poza wyekspediowaniem do Siedmiogrodu posłańca (*çavuş*) z rozkazem, by poddaćni złożyli z urzędu gubernatora i go zabili. We wrześniu w Siedmiogrodzie wybuchła wojna domowa, jednakże jeszcze przed końcem roku stronnicy królowej (wspierani przez gospodarów Wołoszczyzny i Mołdawii, paszę Budy oraz inne kontyngenty osmańskie) zostali pokonani przez wojska Brata Jerzego.

KRYZYS SIEDMIOGRODZKI (1551-1552) ORAZ OGRANICZENIA POLITYKI IMPERIALNEJ

Gdy latem 1551 r. Ferdynand I oficjalnie poinformował Portę o zajęciu Siedmiogrodu¹¹, Sulejman mógł wystąpić w obronie „swoich posiadłości” tylko w jeden sposób: podejmując akcję zbrojną. Armia osmańska oraz siły sułtańskich wasali miały zaatakować Siedmiogród z dwóch stron: z Temesköz oraz ze wschodu. Jednakże przebiegła taktyka Brata Jerzego zmusiła osmańskie dowództwo do postępowania z wyjątkową ostrożnością, co ostatecznie doprowadziło do tego, że cała ta operacja militarna nie przyniosła zakładanego rezultatu, czyli zajęcia Temesváru¹². Niepowodzenia generał-gubernatora (bejlerbeja) Rumelii oraz zabójstwo Brata Jerzego na przełomie lat 1551-1552 [zamordowano go z rozkazu Ferdynanda I, który obawiał się, że Martinuzzi może po raz kolejny zmienić front – przyp. tłum.] nakazały dworowi sułtańskiemu zrewidowanie przyjętej strategii oraz zaangażowanie większych sił w wyjaśnienie zaistniałej sytuacji.

¹¹ Data wydania przez Ferdynanda tego oświadczenia została skorygowana przez Sándora Pappa, który przedstawił także królewską argumentację. Zob. Sándor Papp, *Die diplomatischen Bemühungen der Habsburger um Siebenburgen in den Jahren 1551-1552*, „Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes” 89 (1999), s. 109-133, szczególnie 111. Na temat założonej przez Ferdynanda w Siedmiogrodzie administracji, zob. Teréz Oborni, *Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552-1556* [Finanse Siedmiogrodu pod rządami Ferdynanda I 1552-1556] (Fons Könyvek, 1), Budapest 2002.

¹² Na temat wojny węgierskiej lat 1551-1552, zob. Imre Szántó, *Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon. Az 1551-52. évi várháborúk* [Walka z osmańską ekspansją na Węgrzech: wojny obłężnicze lat 1551-1552], Budapest 1985.

Wypadki lat 1551-1552 były szeroko dyskutowane zarówno w historiografii węgierskiej, jak i przez uczonych z innych państw¹³, dlatego też w swoich dalszych rozważaniach skupię się jedynie na tych szczegółach i powiązaniach, które zazwyczaj były pomijane, lub też które nie mogą być prawidłowo wyjaśnione bez uwzględnienia informacji zawartych w rozkazach osmańskiej rady cesarskiej.

UDZIAŁ SULTANA W KAMPANII WOJSKOWEJ NA WĘGRZECH

W początkach 1552 r. Sulejman zaabsorbowany był sytuacją na pograniczu osmańsko-irańsko-gruzińskim, gdzie potencjalny atak Safawidów zdawał się być realnym zagrożeniem. 28 stycznia w rozkazie do generał-gubernatora Erzurum pisał: „Jest rzeczą pewną, że tego lata mojej cesarskiej obecności należy się spodziewać w tym rejonie”¹⁴. Jednakże w ciągu następnego miesiąca nabrzmiewał kryzys w Siedmiogrodzie, a wraz z nim wzrastało prawdopodobieństwo, że cała osmańska armia pod osobistym dowództwem sultana pociągnie w tym kierunku. Rada cesarska rozpoczęła mobilizację żołnierzy w połowie stycznia. Pod broń powołano wschodnich bejlerbejów, janczarów stacjonujących w okręgach Rumelii oraz hospodara Wołoszczyzny. Równocześnie rozpoczęły się inspekcje twierdz w sandzaku Budy. Generał-gubernator Rumelii, prowadzący wojnę od poprzedniego roku, został poinformowany o śmierci Brata Jerzego oraz poinstruowany, by śledzić sytuację w Siedmiogrodzie oraz by dokonać wszechstronnego przeglądu stanu dróg pomiędzy Dunajem a Temesvárem, a wreszcie, by zbadać, gdzie należy pobudować nowe mosty (późniejszy rozkaz wskazuje, że badania takie przeprowadzić miano dla całego Siedmiogrodu). Na poddanych cesarstwa, Wołoszczyznę i Mołdawię nałożono specjalny podatek wojenny (*nüzül*). Ponadto oba te województwa oraz okręgi Semendire (Smederevo, Szendrő), Vidin, Niğbolu (Nikopol), İzvornik (Zvornik), Alacahisar (Kruševac) oraz Bosna (Bośnia) zostały zobowiązane do dostarczenia ponad 100 000 owiec. Rada cesarska zaczęła gromadzić żywność i wydała rozkaz przygotowania statków transportowych na Dunaju (za co odpowiedzialne były w głównej mierze sandzaki w rejonie Dolnego Dunaju). Wołoszczyzna dwukrotnie otrzymała zakaz sprzedaży żywności prawdopodobnie cierpiącym głód Siedmiogrodzianom.

Niemniej jednak w miarę upływu czasu coraz więcej wskazywało na to, że mimo różnych aluzji i wskazówek, władca nie zamierza osobiście udawać się na Węgry. W rozkazie wysłanym 6 marca 1552 r. do generał-gubernatora Vanu, w którym po raz kolejny nakazywano przeprowadzić mobilizację w dziesięciu wilajetach, ogłosił swoją decyzję w tej kwestii: „Łaskawie udam się w tamtym kierunku [tj. do Azji Mniejszej]”¹⁵. Wyraził to jeszcze jaśniej 22 marca w odpo-

¹³ Szántó, *Küzdelem*; Setton, *The Papacy and the Levant*, vol. IV, s. 565-586. Co do dokumentów habsburskich wystawianych w tym okresie zob. *Austro-Turcica 1541-1552*.

¹⁴ İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Koğuşlar 888, 40a.

¹⁵ *Teveccüh-i hümayunum ol canibleredür*, İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Koğuşlar 888, 104b.

wiedzi na list swego syna, Mustafy. Listem tym poinformował Yahyę, opiekuna księcia, iż „nie istnieje przyczyna, dla której moja szczęśliwa obecność byłaby konieczna w wyprawie przeciwko tym nędznym poganom. Jeśli cesarska wyprawa stanie się konieczna, moje zwycięskie kroki zostaną skierowane ku wschodnim rejonom państwa [...] Obecnie moja szlachetna osoba nie bierze pod uwagę możliwości poprowadzenia kampanii przeciwko ziemiom niewiernych Węgrów”¹⁶. Sulejman wskazywał tym samym, że w tym momencie uważał wschodnie granice za istotniejsze, lub też sytuację tam panującą za bardziej niebezpieczną, a także, że jego plan wygnania Habsburgów z Siedmiogrodu polegał jedynie na zwycięstwie nad lokalnymi wojskami, odniesionym mniejszymi siłami własnymi¹⁷. Powierzył dowództwo operacji militarnych na Węgrzech trzem ludziom: Sokollu Mehmedowi Paszy, generał-gubernatorowi Rumelii, Hadım Ali Paszy, generał-gubernatorowi Budy, oraz drugiemu wezyrowi, Kara Ahmedowi Paszy. Mianował przy tym Ahmeda Paszę na głównodowodzącego (*serdar*) kampanii węgierskiej (po raz pierwszy słyszymy o tym 2 kwietnia 1552), dając mu wolną rękę do podejmowania takich działań, jakie uzna za stosowne.

OSMAŃSKIE CELE MILITARNE ORAZ SIŁY EKSPEDYCYJNE

Treść rozkazów wydawanych przez radę cesarską wskazuje, że zarówno w fazie przygotowań, jak i po odwołaniu osobistego udziału sułtana, głównym celem militarnym Osmanów było zajęcie Siedmiogrodu. Poczynając od stycznia, wysłano wiele listów do ludzi zajmujących wszystkie stanowiska w tej części kraju oraz do dwóch sąsiednich województw (hospodarstw). Głównym punktem argumentacji sułtana było to, że tumulty i problemy Siedmiogrodu spowodowane zostały zdradą Brata Jerzego oraz faktem, że knuł on zdradziecko z Austriakami. Jednak jego śmierć umożliwiła nowe rozdzanie, a sułtan oferował Siedmiogrodzianom szansę na odbycie pokuty: jeśli ponownie złożą hołd, chwycą za broń przeciwko najeźdźcom oraz staną w obronie Jana Zygmunta i królowej, sułtan udzieli im swego przebaczenia i znajdą w nim znów swego dobroczyńcę jako jego wasale. Jeśli pomogą przywrócić poprzedni stan rzeczy, Siedmiogród ponownie stanie się sultańskim sandżakiem i zostanie zwrócony synowi króla Jana. Na podstawie otrzymywanych informacji dwór sułtana przyjmował, że Szeklerzy (*Siculi*) oraz Sasi byli głównymi przeciwnikami władzy austriackiej, dlatego też w utrzymanych w przyjaznym tonie listach podejmowano próby oddzielenia ich od obozu chrześcijańskiego.

¹⁶ *Zat-i saadet-simatumuz (?) ile küffar-i haksar üzerine azimet iktiza eder maslahat yokdur. Sefer-i hümayun lazım gelürse teveccüh-i feth-makrunumuz diyar-i şarkadur. ... Şimdi zat-i şerifümle küffar-i Macar caniblerine sefer niyeti yokdur.* İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Koşuşlar 888, 130b-131a. David, Fodor, „Affairs of State”, s. 340-342, nr 110.

¹⁷ Choć następnie wydawał przychzące temu oświadczenia, wyraźnie miało to służyć jedynie utrzymaniu w niepewności sprawujących urzędy naczelników w obu częściach państwa, choć zmuszało ich równocześnie do podejmowania bardziej starannych przygotowań. Motywował ich także poprzez nadmierne akcentowanie pewnych informacji lub ukrywanie innych. Dla przykładu, pisał do bejlerbeja Budy, że zamierza wysłać na Węgry 5000 janczarów, podczas gdy w rzeczywistości kontyngent ten liczył jedynie 2000 ludzi.

Planowaniu akcji wojskowej towarzyszyły prowadzone równoległe przygotowania polityczne. W drugiej połowie stycznia, kiedy to udział sultana wciąż jeszcze nie był pewny, osmańskie dowództwo rozważało możliwość przygotowania wielkiej ofensywy, prowadzonej z kilku kierunków. Naturalnie zakładano, że główne uderzenie skierowane zostanie na Siedmiogród. Zgodnie z pierwotnym scenariuszem, wojska z prowincji Karaman oraz armie wojewody mołdawskiego i chana krymskiego, pod zwierzchnim dowództwem Osmana Paszy, generał-gubernatora Karamanu, miały zaatakować od wschodu. Plądrując i dewastując region, miały one odebrać Siedmiogrodzianom odwagę do stawiania oporu (w wielu listach powtarza się fraza: „w Siedmiogrodzie nie może pozostać kamień na kamieniu”). Druga, większa armia – nawet jeśli nigdy nie znalazło to potwierdzenia w żadnym dokumencie na piśmie – w oczywisty sposób miała za zadanie znieść obronę siedmiogrodzką z drugiej strony, najjeżdżając Temesköz, a następnie zajmując Siedmiogród. W tym samym czasie bej Bośni, Mehmed Pasza, mianowany specjalnie w tym celu głównodowodzącym (*serasker*), pomaszerować miał na Ostrzyhom (Estergon) na czele żołnierzy z Bośni, Pożegi, Budy i Sremskiej Mitrovicy (Syrmium, Szerémség) oraz z oddanymi do jego dyspozycji oddziałami nieregularnej konnicy (*akıncı*, akyndży). Jego celem miało być ustanowienie przyczółka pozwalającego na wtargnięcie w głąb habsburskich Węgier. Nie wyszczególniono dalszych zadań, jakie mu powierzono, przypuszczalnie jednak miał on blokować wszelkie próby dostarczenia pomocy Siedmiogrodowi ze strony habsburskich posiadłości na Węgrzech. Na koniec wreszcie, siły dowodzone przez zarządcę okręgu (sandżakbeja) Herseku (Hercegowiny) miały podjąć próbę przebicia się do Zagrzebia, przeprowadzając wraz z akyndżymi atak na chrześcijański system obrony granic w Chorwacji.

Ten dobrze obmyślany plan, przewidyujący także działania dywersyjne i pozorowane, legł w gruzach, gdy hajducy Mihály Tótha świtem 21 lutego zaatakowali Szeged (Segedin), a do osmańskich dowódców dotarły raporty na temat ruchów wojsk chrześcijańskich w Chorwacji oraz zagrożenia Ostrzyhomia i Székesfehérváru (Ístolni Belgrad). Po tym, gdy bejlerbey Budy uwolnił Szeged i wzmocnił obronę swojej prowincji, dwór sultana wyznaczył inne cele wojskowe i zreorganizował pozostające w jego dyspozycji zasoby militarne w następujący sposób.

1. Wojewodzie mołdawskiemu powierzono zadanie najechania Siedmiogrodu od wschodu wraz z sandżakbejem Bursy, Behramem (który został odkomenderowany najpierw do Nikopolis, a następnie do Silistrii), chanem krymskim (lub też mianowanym przez niego dowódcą) oraz sandżakbejem Kurk Kilise. Niemniej jednak ostatecznie organizacja tego przedsięwzięcia miała bardzo elastyczną formę, jako że kilkakrotnie musiano dokonywać reorganizacji z uwagi na zagrożenie napaścią ze strony Polaków i Kozaków. Chan Krymu (którego zaproszenie do udziału w walce później zostało czasowo anulowane) nie przybył na Węgry, ponieważ przygotowywał najazd na Carstwo Rosyjskie (możliwość jego obecności na Węgrzech przekreśliła

moskiewska kampania wojenna przeciwko Kazaniowi w tym samym roku). Tak więc Tatarzy odegrali w tej operacji jedynie psychologiczną rolę: przez kilka miesięcy Osmanie mogli straszyć Siedmiogrodzian zagrożeniem ze strony 30-40 tysięcy rabujących Tatarów. Równocześnie z działaniami wojewody mołdawskiego połączone siły wojewody wołoskiego oraz Sinana, gubernatora okręgu Teke, najechać miały Siedmiogród od południa (przez pewien krótki czas wydawało się, że dołączy do nich sandżakbej Aydinu, jednak wkrótce został on odkomenderowany do Anatolii).

2. Po zajęciu Temesköz główne siły pod dowództwem Kara Ahmeda Paszy miały przeprowadzić atak na Siedmiogród. Prawdą jest jednak, że o tych zamierzeniach wiemy jedynie z aluzji zawartych w rozkazach wydawanych żołnierzom zbierającym się po drugiej stronie oraz z powtarzających się doniesień na temat planowanego zmiążdżenia Siedmiogrodu przez dwa fronty. Instrukcje takie prawdopodobnie wydawane były ustnie dowódcom.

Armia Kara Ahmeda Paszy składała się z następujących sił:

- a) Nadwornej piechoty i kawalerii pod jego bezpośrednim zwierzchnictwem: 2000 janczarów, paziów (*silahtar*; nie znamy ich dokładnej liczebności, w przybliżeniu było to około 2000 ludzi¹⁸), najemników prawego skrzydła (*ulufeciyan-i yemin* [ulufedzijowie prawego i lewego skrzydła byli formacją lekkiej jazdy – przyp. tłum.]; na podstawie wcześniejszych i późniejszych przykładów można oszacować ich liczebność na jakieś 1000 żołnierzy)¹⁹. Ponadto rozkazy przyłączenia się do sił dowódcy naczelnego otrzymali zarządca okręgu Siliistrii z uzbrojonymi Tatarami z Dobrudży, zarządca okręgu Vize ze spahisami z Morei, znaczna część akyndżych z Rumelii oraz zmobilizowani członkowie rumelijskich jednostek paramilitarnych i żołnierze pochodzenia chłopskiego (*müsellem, yürük*, itd.). Do tego doliczyć należy wielu ochotników oraz 4000 *cerehor* (robotników), którzy towarzyszyli wojsku.
- b) General-gubernatora Rumelii z podległymi mu sandżakami. Stanęli oni w obliczu poważnego problemu, brakowało mianowicie dla nich żywności w punkcie, w którym następowała koncentracja (Sremska Mitrovica). Wydaje się, że te braki w zaopatrzeniu były wynikiem wojny toczonej w poprzednim roku. Nie mieli zatem innego wyboru, niż spędzić zimę z dala od teatru działań wojennych wokół Üsküb (Skopje) oraz Köstendil (Kyustendil), a następnie zgromadzić się tam ponownie przed wymarszem do punktu zbornego w Semendire.

¹⁸ 1593 oraz 2785 ludzi odpowiednio w latach 1527 oraz 1567 (Gyula Káldy-Nagy, *The First Centuries of the Ottoman Military Organization*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 31 [1977], nr 2, s. 168). W 1543 r. odnajdujemy jedynie 297 *silahtar*s w armii Sulejmana (por. İpçioğlu, *Kanuni Süleyman'ın Estergon seferi*, s. 140), co jednak znaczy po prostu tyle, że sultan większości z nich nie zabrał ze sobą na wyprawę na Węgry.

¹⁹ 589 ludzi w 1527 r. (Ömer Lütfi Barkan, 933-934 [M. 1527-1528] *Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği*, „İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası” 15 [1953-1954], nr 1-4, s. 300) oraz 1337 ludzi w 1567 r. (Ömer Lütfi Barkan, H. 974-975 [M. 1567-1568] *Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi*, „İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası” 19 [1957-1958], nr 1-4, s. 306). W 1543 r., 232 *ulufecis* prawego skrzydła brało udział w kampanii wojskowej na Węgrzech (İpçioğlu, *Kanuni Süleyman'ın*, s. 140).

3. Wojska generał-gubernatora Budy miały za zadanie wyruszyć w kierunku Kraju Zadunajskiego oraz Górnych Węgier (Felföld, Felvidék, dzisiejsza Słowacja), by związać tam siły węgiersko-habsburskie (tym samym porzucony zostałby plan przewidujący, że bej Bośni przekroczy Dunaj pod Ostrzyhomiem). Atak na Szeged wywołał nieco paniki wśród osmańskich dowódców. W odpowiedzi paszy budzińskiemu oddano do dyspozycji, poza siłami jego własnej prowincji, zarządców okręgów İzvornik, Semendire, Sremska Mitrovica, Widyń, Alacahisar oraz Vulçitrin (Vuçitrn) wraz z kawalerią timariocką z ich sandżaków. Ostatecznie stały się oddziały z İzvornika, Semendire, Sremskiej Mitrovicy i Alacahisar (być może przybyła także jazda z Vulçitrinu). Podczas gdy żołnierze z İzvornika opuścili paszę po zajęciu Veszprému (Besperim), wszyscy pozostali wytrwali u jego boku przez cały czas trwania kampanii.
4. Siły stacjonujące w bośniacko-chorwackim (slawońskim) rejonie pogranicznym (podwładni sandżakbeja Bośni) miały pozostać na miejscu spełniając zadania obronne, podczas gdy żołnierze z Pożegi, Klisu i Hercegowiny miałyby wzmocnić armie paszów budzińskiego i rumelijskiego. Ze względu na akcje dywersyjne przeprowadzane przez załogi chrześcijańskich twierdz granicznych oraz lęk Osmanów przed europejskimi strzelcami dysponującymi bronią palną, gubernator okręgu Pożega, Ulama Bej, zdołał nie tylko uzyskać pozwolenie na pozostanie na miejscu, ale co więcej także rozkaz, na mocy którego wojsko z sandżaków Klis i Hercegowina odkomenderowane zostało do obrony granicy slawońskiej. Ponadto oddano do jego osobistej dyspozycji 160 członków załogi garnizonu, uzbrojonych w muszkiety, zrekrutowanych z sandżaku Hercegowiny²⁰. W tym samym czasie zarządcy okręgów Ankarą i Skopje zostali także wysłani tam jako wojska posiłkowe, aczkolwiek później całkowicie tracimy ich z oczu; ten drugi najprawdopodobniej został odkomenderowany do służby we wschodnich rejonach imperium. Ostatecznie w lipcu dwór sułtana przyjął nowe stanowisko, rozkazując wojskom dowodzonym przez Mehmeda, sandżakbeja Bośni oraz Ulamę Beja, by zaatakowały kontrolowane przez Węgrów rejony Slawonii.

Bazując na przedstawionych powyżej, siłą rzeczy niekompletnych danych, osmańskie siły wojskowe operujące na Węgrzech w 1552 roku można oszacować następująco:

Armia wodza naczelnego Kara Ahmeda Paszy	
nadworni żołnierze najemni	
(włączając płatnerzy, artylerzystów itd.)	ok. 5000
oddziały dowodzone przez dwóch sandżakbejów	ok. 1000
Armia bejlerbeja Rumelii	ok. 10 000

²⁰ Na temat życia i kariery Ulamy Beja, zob. Géza Dávid, *Ulama bey, an Ottoman Office-Holder with Persian Connections on the Hungarian Borders* [w:] Jeremias (ed.), *Irano-Turkic Cultural Contacts*, s. 33-40.

Armia bejlerbeja Budy	ok. 10 000
Oddziały z Pożegi, Klisu, Bośni itd.	ok. 4000
Pozostałe (akyndży, żołnierze z dwóch gospodarstw rumuńskich oraz z okręgów Azji Mniejszej)	10 000
Ogółem (wliczając czeladź obozową itd.)	ok. 40 000

REZULTATY OSMAŃSKIEJ WYPRAWY WOJENNEJ PRZECIWKO WĘGROM W 1552 ROKU

1. Ostatecznie największym osiągnięciem trzonu armii osmańskiej na Węgrzech było zdobycie Temesváru (Temeşvar) oraz regionu Temesköz wraz z Lippą (Lipova) i Solymos (Solmoş). To ostatnie miasto zajęte zostało bez konieczności prowadzenia oblężenia, ponieważ, jak twierdzą źródła węgierskie, jego obrońca, Bernardo de Aldana, tchórzliwie zbiegł²¹. Jakkolwiek Kara Ahmed Pasza w swoim raporcie opisywał te wypadki w sposób diametralnie odmienny, istnieje możliwość, że jego celem jako wodza było pomnożenie przed sułtanem swych zasług wojskowych. Następnie osmański wódz pomaszzerował nie do Siedmiogrodu, lecz w kierunku Szolnok (Solnok), gdzie połączył swe siły z wojskiem paszy budzińskiego, z łatwością zajął zamek, a następnie, wraz z Hadim Ali Paszą, podjął bezowocną próbę zdobycia Egeru (Eğri)²². Jak stwierdza w jednym ze swoich raportów, w sumie odebrał Węgrom 21 twierdz, wśród nich dziesięć zamków królewskich. Zatrzymał pięć z nich, pozostałe zaś, jak donosił, zostały zburzone. Jako że ochotnicy ściągali pod jego rozkazy w wielkiej liczbie, wydał zgodę na dokonanie kilku najazdów w regionie Szolnok i Várad (Nagyvárad, Oradea, Varat), gdzie – według jego z pewnością przesadzonych zapewnień – żołnierze pojмали 30 000 jeńców.

W zamęcie działań wojennych Kara Ahmed Pasza przystąpił do zorganizowania wilajetu Temesşvar. Zadanie to, jak się wydaje, sądząc po prędkości, z jaką dokonywał się podbój, zostało zaplanowane już jakiś czas wcześniej²³. Pierwszym krokiem musiało być zaciągnięcie żołnierzy garnizonu, który należało założyć w ośrodku

²¹ Ferenc Szakály (wyd.), *Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata [1548-1552]* [Kampania węgierska Bernardo de Aldany], translated by László Scholz, Budapest 1986, s. 244-246. Por. Zoltán Korpás, *La correspondencia de un soldado español de las guerras en Hungría a mediados del siglo XVI. Comentarios al diario de Bernardo de Aldana (1548-1552)*, „Hispania” 60/3 (2000), nr 206, s. 881-910.

²² Szántó, *Küzdelem*, s. 153-255. Zob. także powieść historyczną, która bardzo trafnie opisuje przebieg oblężenia: Géza Gárdonyi, *Eğri Yildızları (Eğri csillagok)*, translated from the Hungarian by Erdal Şalikoğlu, İstanbul 2013.

²³ Część tych informacji wykorzystali: Gyula Káldy-Nagy (*A budai szandzsak 1559. évi összeírása* [Studia nad katastem sandzaku Budy z 1552 r.] [Pest megye múltjából, 3], Budapest 1977, s. 10, przypis 2); Pál Fodor (*Das Wilajet von Temeschwar zur Zeit der osmanischen Eroberung*, „Südost-Forschungen” 55 [1996], s. 25-44) oraz Cristina Feneşan w swojej monografii poświęconej kulturze osmańskiej w prowincji Temesşvar (*Cultura otomană a vilayetului Timișoara*, Timișoara 2004, szczególnie 25-55). Z okazji 450. rocznicy zajęcia Temesşvaru przez Osmanów, uniwersytet w Timișoarze wydał książkę, która, podsumowując dostępne informacje, także zawiera odniesienia do założenia prowincji: *Vilayetul Timișoara (450 de ani de întemeiere a pašalâcului 1552-2002)*, Timișoara 2002.

wybranych na centrum prowincji – Temeşvarze. Najpierw dokonano relokacji 750 żołnierzy z zamku Becse (Beçey) i Becskerek (Beçkerek). Następnie Kara Ahmed Pasza wystąpił o zezwolenie na zaciąg kolejnych 1600 ludzi do obsady garnizonu²⁴. Jako kierownika finansowego (*defterdar*) administracji prowincji wyznaczył Mustafę, urzędnika skarbu, natomiast kadim, kierującym wymiarem sprawiedliwości, został były sędzia z Beçe, Abdulfettah. Otrzymywał on pensję w wysokości 40 akcze dziennie. Kasim Paszy, doskonale znającemu pogranicze węgierskie, powierzono urząd generalnego gubernatora Temeşvaru, przyznając mu dochody w wysokości 800 000 akcze. Poprzednio został on wyznaczony do zarządzania podwójnym sandżakiem Beçe-Beçkerek, następnie Lipovej, a obecnie został przeniesiony do Temeşvaru²⁵. W opinii Kara Mustafy Paszy, wilajet Temeşvaru był „klinem” czy też „kamieniem węgielnym” (*köşe*), który wraz z Budą i Bośnią będzie wspomagał ochronę osmańskich interesów w Europie Środkowej²⁶.

W przeciwieństwie do niewątpliwych osiągnięć Kara Ahmeda Paszy, atak na Siedmiogród poprowadzony przez Karpaty przyniósł umiarkowany sukces. Jak już wspomniano, posiłki wojskowe chana krymskiego nie dotarły na miejsce, natomiast zarządca okręgu Kirk Kilise otrzymał rozkaz obrony Özü zagrożonego przez rozruchy Kozaków. W tym samym czasie gospodar Wołoszczyzny wraz z zarządcą okręgu Teke sabotowali rozkazy przypuszczenia ataku od południa. Ostatecznie działania wojskowe ograniczyły się tutaj do akcji wojewody mołdawskiego i sandżakbeja Bursy, którzy przez przełęcz Ojtoz (Oituz) uderzyli na Seklerszczyznę oraz okolice Braszowa. Płądrowali i łupili przez blisko 16 dni, jednak po doznaniu srogiej porażki, zadanej im przez dwóch wicewojewodów siedmiogrodzkich, błyskawicznie wycofali się na drugą stronę Karpat. W raporcie przesłanym do Porty wojewoda w sposób mocno przesadzony opisuje swoje dokonania: pisał o zajęciu i spaleniu dwudziestu czterech twierdz i zamków oraz olbrzymich łupach, za co Porta wynagrodziła go honorową szatą.

2. Podobnie jak Kara Ahmed Pasza, generał-gubernator Budy, Hadım Ali Pasza odnosił jedno zwycięstwo za drugim w Kraju Zadunajskim i na granicach komitatu Nógrád (Novigrad) aż do oblężenia Egeru. Zdobył Veszprém (Besperim), Drégely (Dregel), Ság (Şag), Gyarmat (Garmat), Szécsény (Seçen), Hollókő (Holloka) i Buják (Buyak). Najwspanialszych czynów wojennych dokonał pod Palást (Plášťovce), gdzie w bitwie w otwartym polu doszczętnie zniszczył armię królewską dowodzoną przez Erazma von Teuffel.

²⁴ Jedyne dostępne dotychczas rejestry zółdu dotyczące tych lat dostarcza informacji na temat żołnierzy przeniesionych tutaj i do Lipovej; zob. İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver, 77. W rzeczywistości 787 żołnierzy zostało przeniesionych z wymienionych powyżej twierdz: 496 do Temeşvaru, 291 do Lipovej. Na ten temat zob. Klára Hegyi, *A török hódoltság várai és várkatonasága* [Osmańskie twierdze i garnizony na Węgrzech] (História könyvtár. Kronológiák, adattárak, 9), vol. III, Budapest 2007, s. 1351.

²⁵ Więcej informacji na temat jego kariery zob. Géza Dávid, *An Ottoman Military Career on the Hungarian Borders: Kasim Voyvoda, Bey and Pasha* [w:] Dávid, Fodor (eds.), *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs*, s. 265-297.

²⁶ Por. Fodor, *Das Wilajet von Temeschwar*, s. 31.

3. Po początkowym okresie niezdecydowania, siły osmańskie poczyniły znaczne postępy w Sławonii. Poza trzynastoma twierdzami różnej wielkości, zarządcy okręgów Pożega i Bośni, Ulama Bej i Mehmed Pasza, zdobyli Verőce (Viroviticę) i posuwali się w kierunku Zagrzebia, osiągając linię rzeki Csázma (Čazma), zdobywając twierdzę Csázma (Zacaşna w osmańskim tureckim), która w następnych latach stała się centrum nowego sandżaku.

Pomimo tych znaczących osiągnięć, osmańska kampania militarna na Węgrzech nie przyniosła zakładanych rezultatów. Z tego powodu należy postawić następujące pytania: Dlaczego osmańskie dowództwo wojskowe zmieniło swą pierwotną strategię i dlaczego Kara Ahmed Pasza ruszył przeciwko Egerowi zamiast przeciwko Siedmiogrodowi? Imre Szántó, autor monografii poświęconej wypadkom tego roku uważa, że idea kampanii w Siedmiogrodzie pojawiła się u Ahmeda Paszy po odniesieniu pierwszych sukcesów w Temesköz. Wtedy to poprosił o zgodę sułtana²⁷. W świetle osmańskich dokumentów rzeczywistość przedstawia się inaczej, jako że w oczywisty sposób odnoszą się one do wcześniejszych planów zaatakowania Siedmiogrodu z dwu stron. Niemniej jednak oczywiste jest pewne wahanie, jakie wykazywało w sierpniu osmańskie przywództwo. Opierając się na przekazie węgierskiego kronikarza Mikołaja Istvánffy'ego, Szántó pisał, że kierunek wyprawy został zmieniony głównie dlatego, że Hadım Ali Pasza, bejlerbej Budy, naglił do zajęcia tych zamków, które stanowiły zagrożenie dla Budy i z których można było dokonywać wypadów na terytoria znajdujące się pod panowaniem osmańskim. Szántó dodaje także, że sam Kara Ahmed Pasza nie był wolny od wątpliwości z powodu raportów, jakie otrzymywał, a które przeceniały siłę siedmiogrodzkiej obrony²⁸.

Moim zdaniem wyjaśnienie podane przez Istvánffy'ego, a za nim dalej przez Szántó, dotyczy jądra problemu. Główny powód sporów i wrogości pomiędzy Ferdynandem I a Osmanami w poprzednich latach stanowiła ich rozbieżna interpretacja traktatu zawartego w 1547 r.²⁹ Zgodnie z dokumentem ratyfikacyjnym wystawionym przez sułtana jesienią 1547 r., Ferdynand I został zobowiązany do płacenia trybutu w wysokości 30 000 złotych dukatów z terytoriów węgierskich pozostających pod jego kontrolą. Król wszakże wciąż podkreślał, że uzgodnione pierwotnie warunki określały, iż z owych 30 000 dukatów jedynie 10 000 było „honorowym podarkiem” (*Ehrengeschenk*), podczas gdy co do pozostałej części, to wyplacana być miała (chodzi o sumy dwakroć po 5000 dukatów) jako okup za posiadłości dwóch ważnych węgierskich arystokratów: Piotra Perényi (który został aresztowany przez Ferdynanda I w 1542 r.) oraz Bálinta Török (który został aresztowany i przewieziony do Stambułu przez sułtana Sulejmana w 1541 r.), a wreszcie jako rekompensata za inne sporne zie-

²⁷ Szántó, *Küzdelem*, s. 137.

²⁸ Szántó, *Küzdelem*, s. 138. Por. Miklós Istvánffy, *Magyarok dolgairól írt históriája. Tályai Pál XVII. századi fordításában* [Jego historia czynów Węgrów przełożona na węgierski przez Pála Tályai w XVII wieku], vol. I/2, books 13-24, edited by Péter Benits, Budapest 2003, s. 204.

²⁹ Petritsch, *Der habsburgisch-osmanische Friedensvertrag*; Papp, *Kárrendezési kísérletek*.

mie. Około 1543 r. ziemie, które Osmanie uważali za „dobra (*liva*) Piotra Perényi”³⁰ obejmowały miasto Eger oraz diecezję Egeru, której posiadłości znajdowały się w większości pod rządami Osmanów. Z punktu widzenia króla i szlachty węgierskiej, załogi garnizonów w Egerze i Szolnok były upoważnione – na mocy traktatu – do wizytowania okupowanych terytoriów, ściągania podatków od osmańskich poddanych oraz zarządzania diecezjalnymi nieruchomościami jak swoimi własnymi³¹. (W tym kontekście Ferdynand I kierował się tą samą logiką, gdy latem 1551 r. zażądał od sułtana Siedmiogrodu: przystałby na płacenie rocznego trybutu z tej prowincji, obejmując ją tym samym w posiadanie, w podobny sposób, jak to miało miejsce w przypadku terytoriów pozostających pod rządami Osmanów³².) A zatem generał-gubernator Budy miał rację argumentując, że likwidacja obu wspomnianych zamków (Eger i Szolnok) była niezbędna do umocnienia osmańskiej władzy na Węgrzech, jako że wyeliminowałoby to ostatecznie wszelkie prawne i militarne podstawy węgierskich działań na terytoriach okupowanych.

Niemniej jednak u źródeł tej zmiany strategii leżały także pewne bardziej dalekosiężne rozważania. W opisie oblężenia Egeru współczesny wypadkom autor, János Zsámboki, wspomina o liście wysłanym przez Hadım Ali Paszę z Budy do wodza naczelnego Kara Ahmeda Paszy³³. List ten zawierać miał następujące zdania: „[...] Donosił on, że podbój Węgier jest w znacznym stopniu utrudniony przez Eger i Szolnok, dlatego też chciałby oblec te zamki tak, aby nic więcej nie zagroziło już dalszym zwycięstwom. Spodziewa się on [Ali Pasza], że zdobycie tych miejsc powiedzie się małymi siłami, jako że armia królewska została ostatnio otoczona, dlatego też chrześcijanie nie mają już żadnej nadziei na uzyskanie skądkolwiek pomocy”³⁴. Jeśli słowa te są prawdziwe, oznaczałoby to, że Hadım Ali Pasza wzywał do powrotu do pierwotnej polityki osmańskiej wobec Węgier – ekspansji kosztem habsburskich Węgier i podjęcia na nowo ofensywy przeciwko Ferdynandowi I. Rozkaz wydany przez radę cesarską zdaje się potwierdzać ścisłość tej informacji, pozwalając także wejrzeć w sposób rozumowania Hadım Alego Paszy. Okazuje się mianowicie, że po bitwie pod Palást (9-10 sierpnia 1552) pasza podnosił, że „jeśli mógłby otrzymać zgodę na ulokowanie nowych garnizonów w twierdzach Şag, Garmat i Seçen, dostatecznie wyposażonych, a zniszczone części fortów zostałyby na-

³⁰ Géza Dávid, *Incomes and Possessions of the 'Beglerbegis' of Buda in the Sixteenth Century* [w:] Veinstein (publ.), *Soliman le Magnifique*, s. 395, przypis 3.

³¹ Papp, *Kárrendezési kisértetek*, s. 141-160, szczególnie 153-155.

³² Papp, *Die diplomatischen Bemühungen*, s. 111-117.

³³ Jego humanistyczne, zlatynizowane nazwisko brzmiało Johannes Sambucus. Był on znakomitym węgierskim filologiem i erudytą. Od 1565 r. pełnił funkcję nadwornego historyka Maksymiliana I, króla Węgier. Dla tego władcy, nieznającego języka węgierskiego, przełożył na łacińską prozę pieśń historyczną *Egervár viadaláról* (O oblężeniu zamku Eger), której autorem był Sebestyén Tinódi. Zsámboki wspomina o interesującym nas liście w tej właśnie pracy.

³⁴ Sándor Mika (ed.), *Magyar történelmi olvasókönyv. II. rész. Magyarország történelme a mohácsi vésztől a tizennyolcadik század végéig* [Węgierskie historyczne księgi do czytania. Część II: Historia Węgier od bitwy pod Mohácsem aż do końca XVIII w.], Budapest 1907, s. 33. Por. Szántó, *Küzdelem*, s. 138.

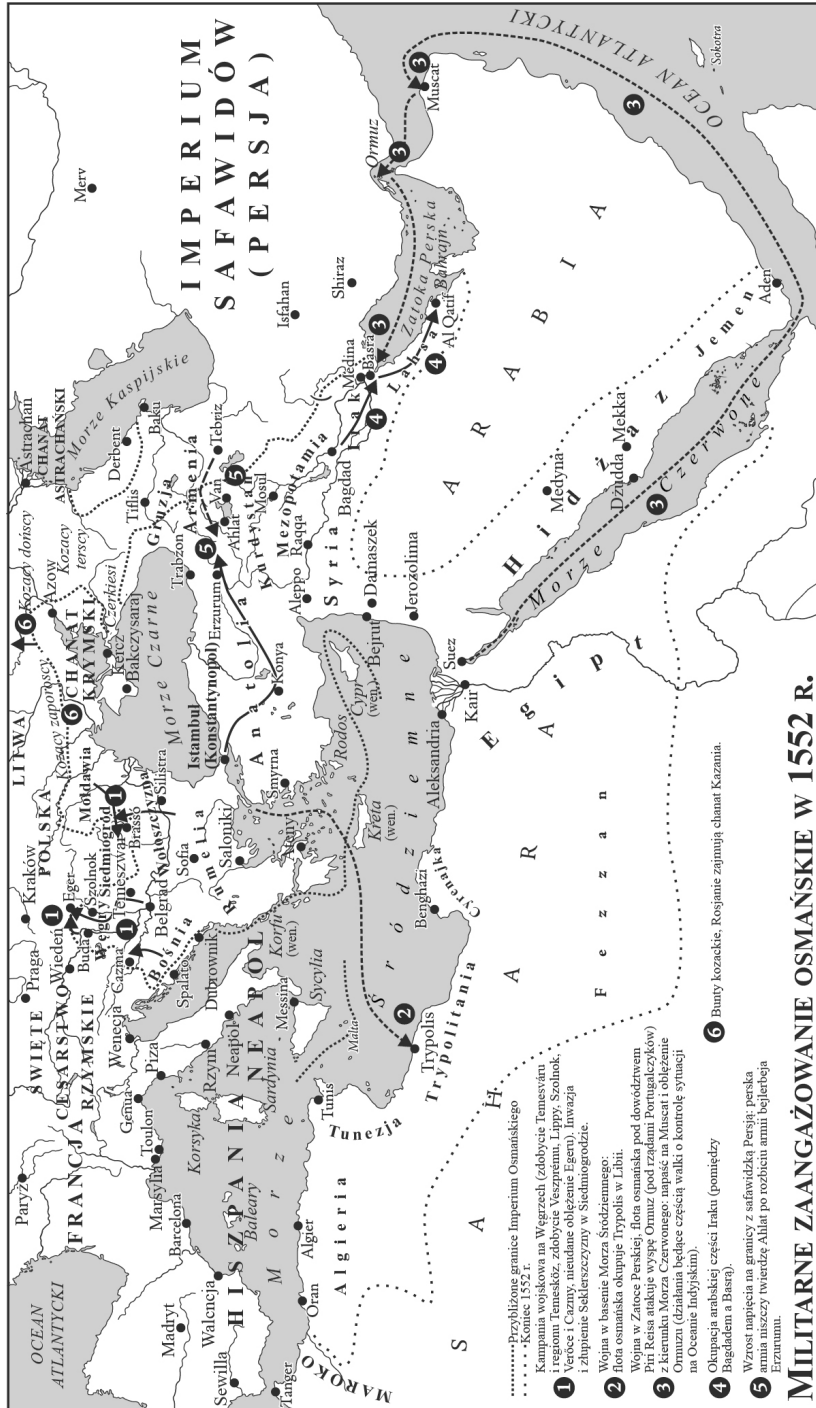
prawione i należycie strzeżone, wówczas w krótkim czasie całe Węgry, ich kopalnie, główne miasta i zamki okręgu górniczego z pewnością mogłyby zostać zajęte, a czerpane z nich dochody pokryłyby poniesione koszty”³⁵. Uwagę Hadım Alego Paszy, jak można się domyślać, absorbowowała możliwość podboju jednego z najbogatszych regionów węgierskich tego czasu, Górnych Węgiei (Felföld, Felvidék). Punktem wyjściowym było dla niego założenie (będące częstym przedmiotem osmańskich fantazji), że deficyt budżetowy administracji zajętych terytoriów może zostać pokryty dochodami uzyskiwanymi z tychże ziem³⁶. Argumenty takie trafiały do przekonania Kara Ahmeda Paszy; korzystając z przyznanej sobie władzy absolutnej (i prawdopodobnie prosząc o zatwierdzenie przez dwór sultański), porzucił plan zajęcia Siedmiogrodu i zamiast tego zwrócił swe siły przeciwko Szolnok. Na podjęcie takiej decyzji wpływ mogło mieć nieprzybycie oczekiwanych posiłków ze wschodu. Dodatkowym czynnikiem mogło być w tym wypadku zabójstwo wojewody Mołdawii, od którego oczekiwano wsparcia zbrojnego. Mordu tego dokonano przy wsparciu Giovanniego Battisty Castaldo, głównodowodzącego sił habsbursko-węgierskich wysłanych do ochrony Temesköz i Siedmiogrodu. Dochodziły wrzecie raporty na temat dezercji osmańskich żołnierzy.

Tak więc dzięki Hadım Ali Paszy wschodnia część Węgiei została ocalona przed osmańską okupacją. Wkroczyła na ścieżkę, która zawiodła ją do ustanowienia Księstwa Siedmiogrodu w 1556 r. oraz przyjęcia statusu wasala osmańskiego. Choć był to sukces o znacznie mniejszej skali niż oczekiwano na dworze sultana w 1552 r., ostatecznie Osmanie pogodzili się z takim rozwojem sytuacji, jako że nie odbiegała ona zbyt daleko od tymczasowych ustaleń przyjętych przez nich dla tego regionu w 1541 r. Z ich perspektywy większym problemem była porażka zmodyfikowanych planów z 1552 r., a ściśle rzecz biorąc niepowodzenie w zajęciu Egeru. Rezultaty są dobrze znane: ekspansja w kierunku Górnych Węgiei została zatrzymana; za wyjątkiem kilku lat wilajet Budy przynosił stały deficyt, podczas gdy problemy z podwójnym opodatkowaniem zajętych terytoriów wciąż narastały, przynosząc znaczne szkody zdobywcom³⁷.

³⁵ *Şöyle ki Şag ve Garimat ve Seçen kalelerine yeniden kifayet mikdarı nefer inayet olunub tamire muhtac olan yerleri termim olunub hüfz ve hirasat oluna, az zamanda külliyyen vilayet-i Macar ve banalar semtinde olan madin ve muazzam varoşlar ve kaleler zabt olunub hasılı harcına yetişmek mukarrerdür.* İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Koğuşlar 888, 381b-382b. Dávid, Fodor, „*Affairs of State*”, s. 596-600, nr 320.

³⁶ General-gubernator Budy zwrócił uwagę na kopalnie znajdujące się na Górnych Węgrzech już w 1549 r., kiedy to węgierski możnowładca Menyhért Balassa, obleżony przez wojska Ferdynanda I, zaoferował mu zamek Sztitnya (Hrad Sitno) wraz z okolicznymi kopalniami w zamian za udzielenie pomocy w obronie pozostałych twierdz znajdujących się w jego posiadaniu. Jednakowoż pasza nie odważył się otwarcie złamać obowiązującego traktatu pokojowego. Na ten temat zob. Szakály (publ.), *Bernardo de Aldana*, s. 73. Osmański dokument z roku około 1593 stwierdza, że jedno węgierskie miasto górnicze jest warte więcej niż wszystkie ziemie zdobyte na Persach; por. Joseph von Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches...*, Bd. IV, 1574-1623, Pest 1829, s. 643.

³⁷ Ferenc Szakály, *Magyar adóztatás a török hódoltságban* [Węgierski system podatkowy na terytoriach zajętych przez Osmanów], Budapest 1981; Klára Hegyi, *The Financial Position of the Vilayets in Hungary in the 16th-17th Centuries*, „*Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*” 61 (2008), nr 1-2, s. 77-85.

W związku z tym rok 1552 nie przyniósł Osmanom zdobyczy współmierznych do strat, jakie ponieśli Węgrzy. Najlepszym dowodem na to, że osmańskie przywództwo było tego samego zdania jest fakt, iż – poza krótką wzmianką w jednym z firmanów rady cesarskiej, potwierdzającym, że Kara Ahmed Pasza zdobył Szolnok, a następnie pomaszerował na Eger – w rozkazach (a dysponujemy tego typu dokumentami aż do końca roku) nie ma ani słowa na temat oblężenia zamku czy przerwania kampanii wojskowej. Gdyby nie istniały inne źródła omawiające te wypadki, moglibyśmy dziś nawet nie wiedzieć, że Osmanie przystąpili do oblężenia „Wrót Górnych Węgier”.

GRANICE POLITYKI IMPERIALNEJ

Mimo wszystko jednak myliłby się ten, kto by uważał, że niepowodzenia odniesione przez Imperium Osmańskie na Węgrzech wynikały jedynie z doraźnych modyfikacji celów, błędów popełnianych przez lokalnych dowódców wojskowych czy też braku czasu (nawet jeśli w oczywisty sposób ten ostatni czynnik odegrał znaczną rolę w porażce pod Egerem). Głównym powodem niepowodzeń był brak jasno określonych celów i strategii ich osiągnięcia – przywódcy cesarstwa ich nie wypracowali. W 1552 r. proces podejmowania decyzji w państwie osmańskim stał się szczególnie skomplikowany, jako że zarówno wewnątrz cesarstwa, jak i wokół niego wystąpiło wiele innych problemów, które należało rozwiązać.

1. Francuzi, którzy w 1550 r. odzyskali swobodę ruchów, wkrótce nawiązali współpracę z Osmanami, a wojna z cesarzem Karolem V w basenie Morza Śródziemnego wybuchła na nowo w 1551 r. Flota osmańska zajęła Trypolis w Libii, a od jesieni 1551, podobnie jak to miało miejsce w latach 1543-1544, sprzymierzeńcy przystąpili do przeprowadzenia wspólnej operacji militarnej, której celem był kombinowany, morski i lądowy, atak Francuzów na Neapol. Choć Imperium Osmańskie poświęciło znaczne ilości zasobów finansowych i materialnych na rzecz tego przedsięwzięcia w 1552 r. (wystawiono 120 okrętów z pięcioma tysiącami ludzi na pokładzie, którym towarzyszyły dwa lub trzy okręty francuskiego ambasadora), flota ta powróciła nie odnosząc żadnego wyraźniejszego sukcesu. Spowodowane to było trudnościami organizacyjnymi i zaopatrzeniowymi, a także brakiem czasu³⁸.
2. Oprócz takiej aktywności na różnych frontach i po przedłużającym się okresie bezczynności, dwór cesarski w tym właśnie czasie zaangażował się w walkę z Portugalczykami na Oceanie Indyjskim, spodziewając się wydrzeć dla

³⁸ Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, vol. II, translated from the French by Siân Reynolds, New York, Hagerstown, San Francisco, London 1973, s. 911-926, 974-992 [polskie wydanie: *Morze Śródziemne i świat śródziemnomorski w epoce Filipa II*, t. I-II, przekład Tadeusz Mrówczyński i Maria Ochab, wstępem opatrzyli Bronisław Geremek i Witold Kula, Warszawa 2004 – przyp. tłum.]; Stéphan Yerasimos, *Les relations franco-ottomanes et la prise de Tripoli en 1551* [w:] Veinstein (publ.), *Soliman le Magnifique*, s. 529-547; Gilles Veinstein, *Les préparatifs de la campagne navale francoturque de 1552 à travers les ordres du divan ottoman*, „Reveu de l'Occident Musulman et de la Méditerranée” 39 (1985), s. 35-67. Por. Isom-Verhaaren, *Allies with the Infidel*, s. 40-42, 114-140.

siebie większy kawałek tortu, jakim był handel dalekosiężny. Zdecydowano się podjąć ryzyko natarcia z dwu stron: z Iraku oraz z Morza Czerwonego. W grudniu 1546 generał-gubernator Bagdadu zajął Basrę, która stała się stolicą niezależnej prowincji (bejlerbejliku). W 1550 osmańskie wojska najechały Lahsę na zachodnim wybrzeżu Zatoki Perskiej, ustanawiając sandżak wokół portu Qatif. Wzniesiono także dobrze zaopatrzoną w działa twierdzę w pobliżu Bahrajnu. Dokonawszy takich przygotowań, w 1552 r. Porta uznała, że nadszedł czas, by zająć cały arabski Irak (region pomiędzy Bagdadem a Basrą) oraz by przypuścić atak na wyspę Ormuz, znajdującą się wówczas pod rządami Portugalczyków. Pierwsze zadanie wykonane zostało przez bejlerbeja Bagdadu jeszcze wiosną. Wraz z posiłkowymi armiami z Diyarbakuru oraz Karamanu, a ponadto pewną ilością wojsk Porty, zdobył wilgotną i błotnistą krainę zwaną Cezayir, położoną na północny wschód od Basry u zbiegu Tygrysu i Eufratu. Jej najsilniejszą twierdzę, Medynę, zmieniono w centrum nowego bejlerbejliku, a generał-gubernator Basry w przyszłości został tam przeniesiony, by zarządzać tą prowincją. Jednakże zdobywca Medyny, bejlerbej Bagdadu, pozostawał tamże przez kilka miesięcy, ponieważ organizacja nowej jednostki administracyjno-wojskowej opóźniana była wieloma trudnościami. Tymczasem w kwietniu 1552 r. wyruszył z Suezu na czele osmańskiej floty, składającej się z 25 galer i 4 galeonów (*kalyon*), z 850 żołnierzami na pokładzie, by odebrać Portugalczykom Ormuz. Po drodze najechał Muscat w południowej części Półwyspu Arabskiego, by oblec wyspę pod koniec września. Wkrótce jednakże osmańskie okręty zostały zmuszone do wycofania się do Basry, umykając przed odsieczą marynarki portugalskiej, a sam admirał zbiegł do Egiptu z trzema zaledwie okrętami, co było powodem, dla którego sultan natychmiast skazał go na śmierć. Z powodu tej porażki Osmanie w przyszłości nie mieli już odwagi podejmować walki o dominację na Oceanie Indyjskim³⁹.

3. Rosnące w ciągu tego roku napięcie na granicy z Iranem przyprawiało osmańskie dowództwo o bezsenność. Oba mocarstwa dopiero zakończyły walkę, toczącą się w latach 1548-1549, gdy, po buncie i ucieczce safawidzkiego księcia, Elkas Mirzy, sultan uznał, że nadeszła dogodna chwila, by ostatecznie pokonać swego najsilniejszego wroga na Środkowym Wschodzie – dynastię Safawidów. Wszakże jego nadzieje nie znalazły urzeczywistnienia w nadchodzących wydarzeniach; w istocie jedyne, co udało mu się osiągnąć, prócz zorganizowania karnej wyprawy przeciwko Gruzji, to zdobycie twierdzy Van, gdzie ustanowiony został nowy bejlik⁴⁰. Od tego

³⁹ Salih Özbaran, XVI. *Yüzyılda Basra Körfezi Sâhillerinde Osmanlılar: Basra Beylerbeyliğinin Kuru-luşu*, „Tarih Dergisi” 25 (1971), s. 51-73; tenże, *Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu*, s. 65-146, szczególnie 112-128; Cengiz Orhonlu, *Hint Kaptanlığı ve Piri Reis*, „Belleten” 34 (1970), nr 134, s. 235-254; Casale, *The Ottoman Age of Exploration*, s. 95-98; Soucek, *About the Ottoman Age of Exploration*, s. 329-331.

⁴⁰ John R. Walsh, *The Revolt of Alqās Mirzā*, „Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes” 68 (1976), s. 61-78; Şahin, *Empire and Power*, s. 116-122.

czasu, równoległe do kontynuacji tradycyjnych metod, celami polityki osmańskiej było z jednej strony wciągnięcie w orbitę własnych wpływów przywódców klanów ze strefy pogranicznej, zamieszkiwanej przez grupy zróżnicowane etnicznie i wyznaniowo (głównie przez Kurdów), z drugiej zaś na pielęgnowaniu dobrych stosunków z mniejszymi państwami sąsiednimi, włączając w to Gilan, Szyrwan i Gruzję⁴¹. W interesującym nas roku, jak już wspomniano, sytuacja na granicy gruzińskiej uległa zaostrzeniu. Osmańskie źródła nie są zgodne co do powodów takiego obrotu wypadków. Mąż stanu i kronikarz Lütü Pasza pisał, że pewni gruzińscy i safawidzcy nobile zamierzali złożyć hołd szachowi, jednak bejlerbej Erzurumu zwietrzył te knowania, zrabował ich pieniądze, zabił kilka osób i pojął wielu irańskich szlachciców⁴². Przeciwnie rozkazy dywanu stwierdzają, że wielu szlachciców gruzińskich było gotowych do współpracy z Portą i podporządkowania się jej w zamian za otrzymanie gwarancji, że utrzymają swoje posiadłości, status majątkowy i społeczny. Taki układ o współpracy (*ahdname*), gwarantujący bezpieczeństwo życia i majątku królowi Gruzji, przetrwał zawieruchy dziejowe⁴³. Według sułtańskiego dokumentu, kryzys został wywołany przez „heretyckich” Safawidów, którzy zaatakowali sprzymierzonych Gruzinów, zaś Osmanie musieli stanąć w ich obronie. Jakikolwiek byłyby przyczyny wrogości, ostatecznie szach istotnie zgromadził armię, pomaszerował w pobliże jeziora Van, w sierpniu zaatakował i zburzył zamek Ahlat, a następnie wycofał się do Erciş. Następną wyprawę poprowadził jego syn, stając na czele silnej armii. Złapał on w pułapkę i rozbił wojska bejlerbeja Erzurumu. W bitwie tej rany odniósł sam pasza. Safawidzka napaść, czy też wyprawa odwetowa, zmusiły dwór sułtański do przyspieszenia przygotowań – rozpoczętych na początku roku – do kampanii wojskowej przeciwko Iranowi. Utartym sposobem wojska zostały zmobilizowane i odkomenderowane do różnych miejsc koncentracji (głównie w okolicach Sivas, Ankary i Kayseri). W końcu sierpnia najpierw wielki wezyr, a następnie sam sułtan wyruszyli na wschód. Jednakże przeprowadzenie kampanii musiało zostać odroczone do następnego roku z powodu nadzwyczajnych opadów śniegu.

W mojej opinii to krótkie zestawienie wydarzeń jest wystarczające, by wykazać, że Imperium Osmańskie w 1552 r. dźwigało na swych barkach ciężar ponad siły. Można by nawet rzec, iż osmańskie dowództwo było w tym momencie całkowicie zaskoczony rozwojem sytuacji (historycy bardziej elegancko nazywają to „kryzysem orientacji”⁴⁴), czego symptomy dostrzec było można już od początku lat 30. XVI w. Stosownie do swej godności, „wspaniały” sułtan dążył do

⁴¹ Ostateczny bilans polityki wschodniej cesarstwa, zob. Murphey, *Süleyman's Eastern Policy*, s. 229-248.

⁴² Lütü Paşa, *Tevarih-i Al-i Osman*, İstanbul 1341/1925, s. 450.

⁴³ İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Koğuşlar 888, 39a, cf. 37a-38b, 39b-40a.

⁴⁴ Subhi Labib, *The Era of Süleyman the Magnificent: Crisis of Orientation*, „International Journal of Middle East Studies” 10 (1979), s. 435-451.

osiągnięcia największych efektów w każdej chwili i na wszystkich frontach, jednak coraz częściej doświadczał porażek. Jak nigdy dotychczas, wypadki omawianego roku ujawniły słabość globalnej polityki, która dowiodła absolutnego braku umiejętności ustalenia listy priorytetów spośród różnych kierunków działań i zadań do wykonania. Ogólnie rzecz biorąc Osmanie mieli zamiar zwyciężyć na pięciu różnych arenach (Węgry, Morze Śródziemne, granica irańska, Irak i Ormuz). Takie rozproszenie zasobów militarnych i finansowych oznaczało, że celów tych w większości przypadków nie uda się zrealizować. (A nie wspomnieliśmy jeszcze nawet o kierunku północnym, gdzie największe zagrożenie stanowił nie tyle nawet Kozacy czy Polacy, co powstanie nowego mocarstwa, Carstwa Rosyjskiego. Kiedy podbiło ono chanat kazański, dwór sułtański oraz jego krymski sojusznik mogli tylko obserwować rozwój wypadków⁴⁵.)

Jeszcze poważniejszym problemem była coraz słabsza pozycja finansowa imperium, co było bezpośrednim wynikiem prowadzonej przezeń chaotycznej polityki. Nawet tak nadzwyczajnie wielka potęga nie może sobie pozwolić na prowadzenie tak wielu wojen naraz i pozostać bezkarną. Negatywne skutki podbojów znalazły swój wyraz także w dokumentach osmańskich pochodzących z 1552 r. W związku z organizacją wilajetu Temeşvar, Stambuł i Kara Ahmed Pasza spierali się, w czym tak naprawdę interesie leży ekspansja imperium. Według dworu, polityką ekspansjonizmu zainteresowane były głównie górne szczeble dowództwa armii, które szybko wykorzystały ją dla własnych korzyści. „Wiesz bardzo dobrze”, napisano do Ahemda Paszy, „że zwykle bejlerbejowie dzielą takie nowo zdobyte ziemie wedle własnego uznania pomiędzy swoich faworytów jako sandżaki, ziamety czy timary, lub też tytułem rekompensaty za zniszczone posiadłości, celem wynagrodzenia starszych oficerów i przyznania im dochodów. Mimo to nie dbają o odprowadzanie pieniędzy, z których można byłoby finansować załogi garnizonów, pokrywać koszty uzbrojenia czy też innych wydatków koniecznych do utrzymania zamków. Dlatego też podczas gdy pieniądze płyną do nich z wnętrza prowincji, region się nie rozwija, a zamiast zysków przynosi jedynie koszty i straty”⁴⁶. To ostatnie zdanie przynosi jasne potwierdzenie końca ery, w której tereny pograniczne nie tylko wymagały nakładów, ale także przynosiły pewien dochód (głównie z łupów), początek zaś nowej, w której dalsza ekspansja oznaczała ciągle więk-

⁴⁵ Na temat ekspansji Carstwa Rosyjskiego zob. Janet Martin, *Medieval Russia 980-1584*, Cambridge 1996², s. 351-357. O początkach najazdów kozackich, będących później źródłem wielu kłopotów, zob. Berindei, Veinstein, *L'Empire ottoman*, s. 89-119 I Gilles Veinstein, *Prélude au problème cosaque à travers les registres de dommages ottomans des années 1545-1555*, „Cahiers de Monde russe et soviétique” 30 (1989), z. 3-4, s. 329-362.

⁴⁶ *Ama malumundur ki bu asl yeni acılan yerleri beğlerbeğiler muradları üzere kimisine sancak deyü ve kimisine tımar ve ziamet deyü ve harabesin şenletmek deyü mücerred istedikleri kimesnelere mansıb ve dirlik sahibi olmağicün dağıtmağı adet edüb ol diyarun muhafazasıçün tayin olunan kulun mevacicbine ve kılaun levazım ve yarağın[un] harcına kifayet edecek kadar mal tedarik eylemeğe mukayyed olmamağla muttasıl iç ilden hazine gidüb memleket dahi şenlenmeyüb israf ve itlafdan gayri menfaatleri yokdur. İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Koğuşlar 888, 347a-347b. Dávid, Fodor, „Affairs of State”, 554-556: No. 292.*

szanie obciążeń skarbcza centralnego – chyba że zdobywane terytoria byłyby tak bogate jak wspomniany okręg górniczy na Górnych Węgrzech. Wagę tego problemu wskazuje fakt, że spór, który pojawił się w Temeşvarze, powtórzył się następnie przy okazji organizacji bejliku Cezayir-Medyna w Iraku. 5 sierpnia dywan poinformował miejscowego zarządcę finansowego (który pełnił również funkcję *defterdara* w Basrze), że do dworu dotarły następujące skargi: 1. Ziemie należące do posiadłości sułtańskich (*has*) zostały rozdane częściowo sandżakbejom, częściowo zaś innym ludziom za niski czynsz; 2. Te ostatnie zostały następnie odebrane siłą przez innych jako źródło dochodów z podatków, co spowodowało znaczne szkody dla tych, którzy zainwestowali w tę ziemię i dokonali jej rekultywacji; 3. Pewne podatki istniejące pod panowaniem arabskim zostały poniechane, co jest ze szkodą dla dochodów skarbu; 4. Posiadacze najwyższych urzędów (bejlerbejowie, sandżakbejowie, agowie itd.) mianują na urzędy wojskowe swoich popleczników i sługi, którzy nadal pozostają w ich służbie (na liście płac znajdują się nawet dzieci). W wyniku tego skarbiec został opróżniony, a usługi publiczne nie są świadczone⁴⁷.

Pomimo iż dworowi sułtańskiemu nie udało się zaprzestać prowadzenia wojen zaborczych, czego powodem były polityka siły oraz naciski wywierane przez przerośniętą armię i aparat państwowy, nie ma wątpliwości, że rosła świadomość daremności i malejącej rentowności tych wojen. W latach 50. XVI w. imperium gwałtownie zbliżyło się do granic swoich możliwości finansowych. Ujawniły się braki gotówki, a administracja centralna mogła zarządzać jedynie poprzez rozszerzanie instytucji gospodarstw, których dzierżawcy mieli prawo do wybierania z nich podatków, a która, w dłuższym okresie, prowadziła do wyczerpania rezerw i nadmiernego obciążenia ludności płacącej podatki. Zarówno współcześni, jak i późniejsi obserwatorzy obwiniali wielkiego wezyra Rüstema Paşę (1544-1553, 1555-1561) o wprowadzenie „destrukcyjnych” (aczkolwiek najwidoczniej nieuniknionych) środków⁴⁸. W tym kontekście warto wspomnieć, że środki te nie były niczym nowym. Szeroko zakrojone wojny Mehmeda II (1451-1481) mogły być finansowane tylko poprzez nakładanie wysokich podatków na ludność wiejską oraz, do pewnego stopnia, przez konfiskaty posiadłości dziedzicznych i fundacyjnych⁴⁹. Olbrzymie koszty nie-

⁴⁷ İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Koğuşlar 888, 395b.

⁴⁸ Nie jest przypadkiem, że to właśnie za czasów sprawowania przez niego urzędu pojawiło się zjawisko sprzedajności urzędów gubernatorskich. Na ten temat zob. M. Tayyib Gökbilgin, *Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar*, „Tarih Dergisi” 8 (1955), nr 11-12, s. 11-50. Por. Klaus Röhrborn, *Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte* (Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur des islamischen Orients. Beihefte zur Zeitschrift „Der Islam”. Hrsg. von Bertold Spuler. Neue Folge, Band 5), Berlin, New York 1973, s. 114-115, 119, 126 oraz Baki Cakır, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI-XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2003, s. 36, 38.

⁴⁹ Heath Lowry, *Changes in Fifteenth-Century Ottoman Peasant Taxation: The Case Study of Radilofo* [w:] Anthony Bryer, Heath Lowry (eds.), *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, Birmingham, Washington, D.C., 1986, s. 23-27, 34; Oktay Özel, *Limits of Almighty: Mehmed II's 'Land Reform' Revisited*, „Journal of the Economic and Social History of the Orient” 42 (1999), nr 2, s. 226-246.

kończących się wojen w pierwszych dziesięcioleciach panowania Sulejmana wymagały jeszcze głębszej eksploracji zasobów imperium, czemu zawdzięczamy wielką ilość drobiazgowo przygotowanych defterów pochodzących z tego okresu⁵⁰. Powiada się, że pod koniec swojej kariery nawet Celalzade Mustafa, powiernik sułtana Sulejmana i najbliższy współpracownik w realizacji jego uniwersalistycznego programu imperialnego zdał sobie sprawę z niszczących skutków bezustannych działań wojennych⁵¹. Dobrym rozwiązaniem byłoby ustalenie priorytetów prowadzonych wojen, do pewnego stopnia nieuniknione ze względów strukturalnych oraz ze względu na to, aby mieć pewność, że podejmowane działania militarne służą długoterminowym celom strategicznym (takim jak zwiększenie kontroli nad handlem śródziemnomorskim). Osmańskiemu dowództwu nie udało się jednak takich mechanizmów wypracować i pod koniec stulecia tradycyjny system administracji finansowej cesarstwa załamał się pod niemożliwym do udźwignięcia ciężarem. Jednym z kluczowych punktów tej drogi, jaką podążało cesarstwo, była toczona w 1552 r. wojna na wielu frontach, która rozpatrywana w tym kontekście zdaje się być o wiele mniej owocna niż dotychczas zakładano⁵².

EPILOG: DROGA DO SZIGETVÁRU

Węgierski problem, nierozwiązany w 1552 r., towarzyszył Sulejmanowi do końca życia. Osmański władca nie przestawał rozważać sposobów wzmocnienia i ugruntowania swojej pozycji na Węgrzech nawet prowadząc ostatnią kampanię

⁵⁰ Były one publikowane przez T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı od pierwszej połowy lat dziewięćdziesiątych XX w.; zob. np. 438 *Numaralı Muhâsebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri [937/1530]*, vols. I–II, Ankara, 1993-1994.

⁵¹ Şahin, *Empire and Power*, s. 127-128. Na temat początków niepokojów społecznych i rozwoju bandyctwa w latach 50. XVI w., które doprowadziły do tzw. rebelii *celali*, zob. Gyula Káldy-Nagy, *Rural and Urban Life in the Age of Sultan Suleiman*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 32 (1978), nr 3, s. 288-295. – W tym kontekście nie zgadzam się z Rhoadsem Murphey i Suraiyą Faroqhi, którzy, jak się zdaje, nie doceniają wpływu wojen i związanych z nimi działań na ekonomię i społeczeństwo osmańskie XVI-XVII w.; zob. Murphey, *Ottoman Warfare*, s. 169-192; Faroqhi, *The Ottoman Empire and the World Around It*, s. 98-110. Nie ma tu miejsca na szersze omówienie tych zagadnień, odwołam się więc jedynie do faktu, że podatki zbierane z sułtańskich *has* w sandżaku Budy wzrosły o 300% w drugiej połowie XVI w.; Klára Hegyi, *Török berendezkedés Magyarországon [Panowanie osmańskie na Węgrzech]* (História könyvtár. Monográfiák, 7), Budapest 1995, s. 63. Wskazywano także, że wojny na przełomie XVII w. doprowadziły do niemal całkowitego zniszczenia źródeł dochodów w prowincji Budy. Por. Hegyi, *The Financial Position of the Vilayets in Hungary*, s. 77-85. Na temat nowych szacunków skutków ciężkich wymagań czasów wojny zob. Sam White, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge 2011.

⁵² Gábor Ágoston uważa (zob. np. *The Ottomans: From Frontier Principality*, s. 128), że osmańscy przywódcy – zgodnie z „wielką strategią” cesarstwa – próbowali unikać, o ile tylko to było możliwe, prowadzenia wojen równoległe na więcej niż jednym froncie. Opierając się na tym, co powiedziano powyżej uważam, że może to odnosić się jedynie do drugiej połowy XVI w. Mimo to jednak zgadzam się z Ágostonem (tamże, s. 126), że Osmanie osiągnęli w tym czasie granicę swych zdolności logistycznych – głównie dlatego, że nie byli w stanie prawidłowo ustanowić priorytetów w podejmowanych działaniach polityczno-militarnych.

irańską (1553), która zakończyła się zawarciem porozumienia pomiędzy dwoma bliskowschodnimi mocarstwami (traktat pokojowy w Amasyi, 1555); wówczas, gdy musiał borykać się z walką o sukcesję, jaką toczyli pomiędzy sobą jego dwaj synowie oraz jej konsekwencjami (1558-1562); a także gdy na nowo podejmował (jedynie częściowo owocne) wysiłki, mające doprowadzić do wzmocnienia osmańskiej pozycji na Morzu Śródziemnym i Oceanie Indyjskim (operacja przejęcia Bahrajnu w 1559 r., zdobycie Dzerby w 1560, oblężenie Malty w 1565, okupacja Chios w 1566 itd.)⁵³. Jawną zasadą naczelną polityki Sulejmana stało się wypchnięcie Habsburgów z Siedmiogrodu i powrót do powierzenia zwierzchności nad nim dziedzicowi z domu Zapolyów, Janowi Zygmunтови, co oznaczało, że osmański władca na dobre już pożegnał się z ideą bezpośredniej okupacji tej części Węgier. W tym celu Sulejman stosował kombinację nacisków dyplomatycznych i militarnych (podczas gdy jego wojska na Węgrzech nadal nękały i zdobywały węgierskie warownie)⁵⁴. 7 marca 1553 Sulejman ustanowił Jana Zygmunta „królem Węgier i Siedmiogrodu”. Oczekiwał, że w tej sytuacji Węgrzy zjednoczą się wokół wybranego władcy⁵⁵. Tak się oczywiście nie stało, jakkolwiek w 1556 r. Jan Zygmunt i królowa Izabela mogli powrócić do Siedmiogrodu i objąć nad nim władzę. Z powodu nierozwiązanych zatargów terytorialnych oraz ambicji władzy po obu stronach, dochodziło do powtarzających się starć zbrojnych pomiędzy Janem Zygmuntem a habsburskimi królami Węgier (Ferdynandem, a następnie, od 1564 r., Maksymilianem)⁵⁶. Ani nieratyfikowane ostatecznie porozumienie habsbursko-osmańskie z 1559 r., ani ośmioletni traktat pokojowy zawarty w 1562 r., odnowiony w początkach 1565, nie mogły położyć kresu wzajemnej wrogości⁵⁷. Co więcej, habsbursko-węgierskie siły strzegące granic

⁵³ Na temat najważniejszych wydarzeń w tym okresie zob. Setton, *The Papacy and the Levant*, vol. 4, s. 586 i następnę; Finkel, *Osman's Dream*, s. 134-151.

⁵⁴ Doskonałym studium poświęconym temu okresowi jest książka Markusa Köhbacha, *Die Eroberung von Füleek durch die Osmanen 1554. Eine historisch-quellenkritische Studie zur osmanischen Expansion im östlichen Mitteleuropa* (Zur Kunde Südosteuropas, II/18), Wien, Köln, Weimar 1994.

⁵⁵ İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kepeci 210, 311. Por. Fodor, *Das Wilajet von Temeschwar*, s. 28.

⁵⁶ Na temat kształtowania się państwowości Siedmiogrodu zob. János B. Szabó, *Ceremonies Marking the Transfer of Power in the Principality of Transylvania in East European Context*, „Majestas” 11 (2003), s. 111-160; Teréz Oborni, *Between Vienna and Constantinople: Notes on the Legal Status of the Principality of Transylvania* [w:] Gábor Kármán, Lovro Kunčević (eds.), *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy. Ed. by Suraiya Faroqhi, Halil İnalçik and Boğaç Ergene, vol. 53), Leiden, Boston 2013, s. 67-89; Károly Kisteleki, *Az európai szuverenitás nézőpontjai és az erdélyi állam* [Suwerenność europejska i Księstwo Siedmiogrodu] [w:] Veronika Dáné et al. (eds.), *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai* [Materiały z konferencji z okazji 450. rocznicy powstania Gabora Bethlena], Kolozsvár 2014, s. 162-185.

⁵⁷ Ernst Dieter Petritsch, *Regesten der osmanischen Dokumente im österreichischen Staatsarchiv. Band 1. (1480-1574)* (Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs. Ergänzungsband, 10/1), Wien 1991, s. 131-156; Köhbach, *Die Eroberung von Füleek*, s. 17-82. Co do edycji odnośnych dokumentów zob. Anton C. Schaendlinger (unter Mitarbeit von Claudia Römer), *Die Schreiben Süleymans des Prächtigen an Karl V., Ferdinand I. and Maximilian II. Transkriptionen und Übersetzungen* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften, 163. Band), Wien 1983.

(szczególnie te stacjonujące w zamkach Eger, Szigetvár i Gyula) atakowały i plądrowały terytoria kontrolowane przez Osmanów z coraz większą zajadłością⁵⁸. W 1565 r. Jan Zygmunt znalazł się w bardzo trudnym położeniu, dlatego też Sulejman nie miał innego wyjścia niż poprowadzić swoje wojska z odsieczą dla swe go protegowanego, mając przy tym nadzieję na ustabilizowanie osmańskiej dominacji na Węgrzech⁵⁹.

Zarówno współcześnie, jak i później wiele spekulowało się na temat przyczyn, które popchnęły schorowanego i niemłodego już władcę do udania się osobiście na Węgry w 1566 r. Historycy często powołują się na zmianę na stanowisku wielkiego wezyra (stosunkowo pokojowego nastawionego Semiz Ali Paszę zastąpił wojowniczy Sokollu Mehmed), zwłokę w zapłacie trybutu przez Habsburgów czy też wpływy Nureddinzade, uprzywilejowanego szejka sufickiego bractwa Chalveti, który przypominał sułtanowi jego obowiązek prowadzenia dżihadu⁶⁰. Trudno zweryfikować i ocenić te czynniki, jednakże jest całkiem prawdopodobne, że Nureddinzade, przypominając Sulejmanowi o jego obowiązkach, w rzeczywistości przekazywał rosnące wśród wojska poczucie niezadowolenia. Około 1558 janczarzy wyrazili w następujących słowach swój gniew na sułtana, który stał się władcą osiadłym: „Padyszach jest padyszachem islamu. Nie wie niczego o nikim, żyjąc w czterech ścianach. Pokłada całe zaufanie w czeredzie tyranów, gdy ogłasza ‘Mam wezyrów, każdy ma swoich agów, a oni wiedzą, co leży w moim interesie’. On [sułtan] nie jest świadomy, w jakich warunkach żyją ludzie [...] Dlaczego tak się dzieje?”⁶¹. Wydaje się, że władca stanął w obliczu poważnego kryzysu legitymizacji. Musiał dowieść swej waleczności i wartości oraz odbudować swój nadszarpnięty autorytet. Cóż lepiej mogłoby służyć tym celom niż powrót do wielkiego programu z początków panowania i kontynuacja pomyślnej kampanii przeciwko „królowi Wiednia”?

Dlatego też w 1566 r. Sulejman próbował przywrócić do życia siebie samego sprzed lat – sułtana-zdobywcę. Niemniej zamiast nowego życia, odnalazł

⁵⁸ Szakály, *Magyar adóztatás*, s. 59-98. Por. 5 *Numaralı Mühimme Defteri (973/1565– 1566)*. Vol. I: *Özet ve İndeks*. Vol. II: *Tipkıbasım*, Ankara 1994 oraz Gisela Procházka-Eisl, Claudia Römer, *Osmanische Beamtenschreiben und Privatbriefe der Zeit Süleymāns des Prächtigen aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften, 357. Band), Wien 2007, dokumenty odnoszące się do Egeru, Szigetváru i Gyula.

⁵⁹ Jednakże w czasie ich uroczystego spotkania w Belgradzie oświadczył, że jego celem jest zdobycie Wiednia; zob. Ferenc Forgách, *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinand, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt* [Memorandum w sprawie państwa węgierskiego pod rządami Ferdynanda, Jana, Maksymiliana oraz Księżstwa Siedmiogrodu Jana III] [w:] *Humanista történetírók* [Historycy humanistyczni], Budapest 1977, s. 851-854.

⁶⁰ Zagadnienie to zostało dobrze podsumowane przez Gillesa Veinsteina, *La campagne de Szigetvár et la mort de Soliman le Magnifique, au-delà des mythes et légendes* (tekst nieopublikowany, Budapeszt, 19 kwietnia 2011). Zob. też Erika Hancz, Elcil Fatih, *Excavations and Field Research in Sigetvar in 2009-2011: Focusing on Ottoman-Turkish Remains*, „International Review of Turkish Studies” 2 (2012), nr 4, s. 77-78.

⁶¹ Cytowane w: Pál Fodor, *Sultan, Imperial Council, Grand Vizier: Changes in the Ottoman Ruling Elite and the Formation of the Grand Vizierial telhis*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 47 (1994), nr 1-2, s. 80-81.

śmierć. Nie podbił Wiednia, zdołał „jedynie” zdobyć węgierską twierdzę graniczną: Szigetvár – bez względu na znaczenie tej twierdzy dla konsolidacji osmańskich terytoriów na Węgrzech. Paradoksalnie zatem ostatnie zwycięstwo zdobywcy świata i zamek Szigetvár, który wkrótce stanie się świętym centrum świata osmańskiego⁶², mogą być uznane za symbol porażki osmańskich ambicji do dominacji nad światem. Mogą jednak także zostać uznane za symbol poważnego dziedzictwa politycznego. Poprzez swoją politykę na Węgrzech i w Siedmiogrodzie Sulejman pozostawił spadkobiercom program, z którym nie mogli, lub nie chcieli, zerwać i który raz po raz próbowali realizować. W jego centrum leżało zdobycie Wiednia (i pokonanie Habsburgów)⁶³. Taki był cel osmańskich wypraw lat 1593-1594, 1663-1664 oraz 1683. Pomimo częściowych sukcesów (np. wielokrotne ustanawianie nowych rządów na Węgrzech), projekt ten zakończył się całkowitym fiaskiem: utratą Węgier. Kolejne pokolenia uważały Sulejmana za władcę idealnego, zaś czas jego rządów za złoty wiek. Być może to właśnie wyjaśnia, dlaczego sukcesorzy tego mitu nie byli w stanie pojąć, jako więźniowie jego spuścizny, że marnotrawią zasoby cesarstwa na realizację niewłaściwych celów, w taki sam sposób, jak robił to ich wzór przez 45 lat swoich rządów.

⁶² Na ten temat zob. Nicolas Vatin, *Un türbe sans maître. Note sur la fondation et la destination du türbe de Soliman le Magnifi que à Szigetvár, „Turcica”* 37 (2005), nr 9-42.

⁶³ Fodor, *Ungarn und Wien*.

BIBLIOGRAFIA

- A Chronicle of the Early Safavīs Being the Aḥṣanu't-Tawārīkh of Ḥasan-i-Rūmlū*, vol. II, (English Translation), Translated by C. N. Seddon, Baroda 1934
- Abun-Nasr Jamil M., *A History of the Maghrib in the Islamic Period*, Cambridge 1987
- Ágoston Gábor, *Guns for the Sultan. Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*, Cambridge 2005
- Ágoston Gábor, 'The Most Powerful' Empire: Ottoman Flexibility and Military Might [w:] Georg Zimmar, David Hicks (eds.), *Empires and Superpowers: Their Rise and Fall*, Washington, D.C. 2005, s. 127-171
- Ágoston Gábor, *Ideologie, Propaganda und politischer Pragmatismus. Die Auseinandersetzung der osmanischen und habsburgischen Großmächte und die mitteleuropäische Konfrontation* [w:] Martina Fuchs, Teréz Oborni, Gábor Újváry (Hgg.), *Kaiser Ferdinand I. Ein mitteleuropäischer Herrscher*, Münster 2005, s. 207-233
- Ágoston Gábor, *Information, Ideology, and Limits of Imperial Policy: Ottoman Grand Strategy in the Context of Ottoman–Habsburg Rivalry* [w:] Aksan, Goffman (eds.), *The Early Modern Ottomans*, s. 75-103
- Ágoston Gábor, *The Ottomans: From Frontier Principality to Empire* [w:] John Andreas Olsen, Colin S. Gray (eds.), *The Practice of Strategy: From Alexander the Great to the Present*, Oxford, New York 2011, s. 105-131.
- Ágoston Gábor, *Firearms and Military Adaptation: The Ottomans and the European Military Revolution, 1450-1800*, „Journal of World History” 25 (2014), nr 1, s. 85-124
- Aksan Virginia H., Goffman Daniel (eds.), *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*, Cambridge 2007
- Aksan Virginia H., Goffman Daniel, *Introduction: Situating the Early Modern Ottoman World*, [w:] Virginia H. Aksan, Daniel Goffman (eds.), *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*, Cambridge 2007, s. 1-12
- Albèri Eugenio, *Le relazioni degli ambasciatori veneti al Senato durante il secolo decimosesto*, serie III, volume III, Firenze 1855
- Allouche Adel, *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict (906-962/1500-1555)* (Islamkundliche Untersuchungen, 91), Berlin 1983

- Almond Ian, *Two Faiths, One Banner: When Muslims Marched with Christians across Europe's Battlegrounds*, Cambridge, Mass. 2009
- Austro-Turcica 1541-1552. Diplomatiscbe Akten des habsburgischen Gesandtschaftsverkehrs mit der Hohen Pforte im Zeitalter Süleymans des Prächtigen* (Südosteuropäische Arbeiten, 95), bearbeitet von Srećko M. Džaja unter Mitarbeit von Günter Weiß. In Verbindung mit Mathias Bernath herausgegeben von Karl Nehring, München 1995
- Bacqué-Grammont Jean-Louis, *Études Turco-Safavides, I. Notes sur le blocus du commerce iranien par Selîm Ier*, „Turcica” 6 (1975), s. 68-88
- Bacqué-Grammont Jean-Louis, *Études Turco-Safavides, III. Notes et documents sur la révolte de Şâh Velî b. Şeyh Celâl*, „Archivum Ottomanicum” 7 (1982), s. 5-69
- Bacqué-Grammont Jean-Louis, *Les Ottomans, les Safavides et leurs voisins. Contribution à l'histoire des relations internationales dans l'Orient islamique de 1514 à 1524*, Istanbul 1987
- Bacqué-Grammont Jean-Louis, *Şah İsmail ve Canberdi Gazali İsyani*, „Erdem” 5 (1989), nr 13, s. 227-237
- Bacqué-Grammont Jean-Louis, XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlılar ve Safevîler [w:] Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, İstanbul 1991, s. 205-215
- Baczowski Krzysztof, *Die jagiellonische Versuch einer Großreichbildung um 1500 und die türkische Bedrohung* [w:] Ferdinand Seibt, Winfried Eberhard (Hrsg.), *Europa 1500. Integrationsprozesse im Widerstreit. Staaten, Regionen, Personenverbände, Christenheit*, Stuttgart 1987, s. 433-444
- Baczowski Krzysztof, *Idea jagiellońska a stosunki polsko-węgierskie w XV wieku* [w:] tegoż, *Polska i jej sąsiedzi za Jagiellonów*, Kraków 2012, s. 131-144
- Bak János M., Király Béla K. (eds.), *From Hunyadi To Rákóczi: War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary* (Eastern European Monographs, CIV; War and Society in Eastern Central Europe, Vol. III), Brooklyn 1982
- Balivet Michel, *Aux origines de l'islamisation des Balkans ottomans*, „Revue de Monde Musulman et de la Méditerranée,” 66 (1992), nr 4, s. 11-20.
- Balivet Michel, *Romanie byzantine et pays de Rum turc. Histoire d'un espace d'imbrication gréco-turque*, Istanbul 1994
- Balivet Michel, *Islam mystique et révolution armée dans les Balkans ottomans. Vie du Cheikh Bedreddîn le „Hallâj des Turcs” (1358/59-1416)* (Cahiers du Bosphore, 12), Istanbul 1995
- Barbarics-Hermanik Zsuzsa, *Medien und Protagonisten im Kulturaustausch zwischen der Habsburgermonarchie und dem Osmanischen Reich* [w:] Eckhard Leuschner, Thomas Wunsch (Hg.), *Das Bild des Feindes. Konstruktion von Antagonismen und Kulturtransfer im Zeitalter der Türkenkriege. Ostmitteleuropa, Italien und Osmanisches Reich*, Berlin 2013, s. 253-266
- Bariska István, *Az 1532. évi török hadjárat történetéhez* [O historii kampanii osmańskiej z 1532 r.] [w:] István Lengvári, József Vonyó (eds.), *Népek együttélése Dél-Pannóniában. Tanulmányok Szita László 70. születésnapjára*

- [Studia ku czci László Szita w siedemdziesiątą rocznicę urodzin], Pécs 2003, s. 11-43
- Barkan, Ömer Lütfi, 933-934 [M. 1527-1528] *Mali Yılın Ait Bir Bütçe Örneği*, „İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası” 15 [1953-1954], nr 1-4, s. 251-329
- Barkan, Ömer Lütfi, H. 974-975 [M. 1567-1568] *Mali Yılın Ait Bir Osmanlı Bütçesi*, „İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası” 19 [1957-1958], nr 1-4, s. 277-332
- Barta Gábor, *Az erdélyi fejedelemség születése* [Narodziny Księstwa Siedmiogrodu] (Magyar Historia), Budapest 1979
- Barta Gábor, *Vajon kié az ország?* [Czyj jest ten kraj?] (Labirintus), Budapest [1988]
- Barta Gábor, *Adalékok az 1543. évi török hadjárat történetéhez* [Przyczynek do historii kampanii osmańskiej na Węgrzech w 1543 r.], „Hadtörténelmi Közlemények” 106 (1993), nr 3, s. 3-17
- Barta Gábor (ed.), *Két tárgyalás Sztambulban. Hyeronimus Łaski tárgyalása a töröknél János király nevében. Habardanecz János jelentése 1528 nyári sztambuli tárgyalásairól* [Dwie misje dyplomatyczne w Stambule. Negocjacje Hieronima Łaskiego z Portą prowadzone w imieniu króla Jana. Raport Jana Habardanecz dotyczący jego rozmów w Stambule latem 1528 roku], Budapest 1996
- Beldiceanu-Steinherr Irène, *En marge d'un acte concernant le penğyek et les aqinğı*, „Revue des Études Islamiques” 37 (1969), s. 21-48
- Beldiceanu-Steinherr Irène, *Le règne de Selīm Ier: tournant dans la vie politique et religieuse de l'Empire ottoman*, „Turcica” 6 (1975), s. 34-48
- Bérenger Jean, *Histoire de l'Empire des Habsbourgs*, Paris 1990
- Berindei Mihnea, Veinstein Gilles, *L'Empire ottoman et les pays roumains 1544-1545. Études et documents*. (Documents et recherches sur le monde byzantin, néohellénique et balkanique, 14), Paris, Cambridge, Mass. 1987
- 5 *Numaralı Mühimme Defteri (973/1565- 1566). Vol. I: Özet ve İndeks. Vol. II: Tıpkıbasım*, Ankara 1994
- Biskup Marian, *Die polnische Diplomatie in der zweiten Hälfte des 15. und in den Anfängen des 16. Jahrhunderts*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 26 (1978), s. 161-178
- Blois F. C. de, *Sīmurgh* [w:] *EI IX*, 615a
- Bojanić Dušanka *Požarevac u XVI veku i Bali-beg Jahjapašić*, „Istorijski Časopis” 32 (1985 [1986]), s. 49-77
- Bostan İdris, *The Establishment of the Province of Cezayir-i Bahr-i Sefid* [w:] Elisabeth Zachariadou (ed.), *The Kapudan Pasha: His Office and His Domain*, Rethymnon 2002, s. 241-251
- Bostan İdris, *Küreklı ve Yelkenli Osmanlı Gemileri*, İstanbul 2005
- Boxer Charles R., *The Portuguese Seaborne Empire, 1415-1825*, London 1969
- Brague Rémy, *Europa, la voie romaine*, Paris 1993

- Braudel Fernand, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, vol. II, translated from the French by Siân Reynolds, New York, Hagerstown, San Francisco, London 1973
- Brummett Palmira, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*, Albany 1994
- Brummett Palmira, *Ottoman Expansion in Europe, ca. 1453-1606* [w:] Suraiya N. Faroqhi, Kate Fleet (eds.), *The Cambridge History of Turkey. Vol. 2: The Ottoman Empire as a World Power, 1453-1606*, Cambridge 2013, s. 44-73
- B. Szabó János, *Ceremonies Marking the Transfer of Power in the Principality of Transylvania in East European Context*, „Majestas” 11 (2003), s. 111-160
- B. Szabó János, Tóth Ferenc, *Mohács (1526). Soliman le Magnifique prend pied en Europe Central*, Paris 2009
- Bunes Ibarra Miguel Ángel de, *Charles V and the Ottoman War from the Spanish Point of View*, „Eurasian Studies” 1 (2002), nr 2, s. 161-182
- Burke Peter, *Koraujkor?* [Czym jest historia wczesnonowożytna?], „Obeliscus” 1 (2014), nr 1, s. 13-21
- Cahen Claude, *La Turquie pré-ottoman*, Istanbul, Paris 1998
- Çakır Baki, *Osmanlı Mukataa Sistemi (XVI–XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul 2003
- Casale Giancarlo, *The Ottoman Age of Exploration*, New York 2010
- Charrière Ernest, *Négotiations de la France dans le Levant...*, tome I, Paris 1848
- Chaudhuri Kirti N., *Trade and Civilization in the Indian Ocean: An Economic History from the Rise of Islam to 1750*, Cambridge 1985
- Contadini Anna, Norton Claire (eds.), *The Renaissance and the Ottoman World*, Farnham, Burlington 2013
- Cook M. A. (ed. and introd.), *A History of the Ottoman Empire to 1730. Chapters from the Cambridge History of Islam and the New Cambridge Modern History by V. J. Parry, H. İnalcık, A. N. Kurat and J. S. Browley*, Cambridge, London, New York, Melbourne 1976
- Czamańska Ilona, *Poland and Turkey in the First Half of the 16th Century – Turning Points* [w:] Zombori (ed.), *Fight against the Turk*, s. 91-101
- Darling Linda, *Political Change and Political Discourse in the Early Modern Mediterranean*, „Journal of Interdisciplinary History” 38 (2008), nr 4, s. 505-531
- Dávid Géza, *Incomes and Possessions of the ‘Beglerbegis’ of Buda in the Sixteenth Century* [w:] Veinstein (publ.), *Soliman le Magnifique*, s. 385-398
- Dávid Géza, *An Ottoman Military Career on the Hungarian Borders: Kasım Voyvoda, Bey and Pasha* [w:] Dávid, Fodor (eds.), *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs*, s. 265-297
- Dávid Géza, *Ulama bey, an Ottoman Office-Holder with Persian Connections on the Hungarian Borders* [w:] Jeremias (ed.), *Irano-Turkic Cultural Contacts*, s. 33-40
- Dávid Géza, *Ottoman Armies and Warfare, 1453-1603* [w:] Faroqhi, Fleet (eds.), *The Cambridge History of Turkey*, vol. 2, s. 276-319

- Dávid Géza, Fodor Pál, „Az ország ügye mindenek előtt való”. A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544-1545, 1552) / „Affairs of State Are Supreme”. *The Orders of the Ottoman Imperial Council Pertaining to Hungary (1544-1545, 1552)* (História könyvtár. Okmánytárak, 1), Budapest 2005
- Dávid Géza, Fodor Pál (eds.), *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe. The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest* (The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy. Ed. by Suraiya Faroqhi and Halil İnalcık, vol. 20), Leiden, Boston, Köln 2000
- Dávid Géza, Fodor Pál (eds.), *Ransom Slavery along the Ottoman Borders [Early Fifteenth – Early Seventeenth Centuries]*. [The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy, ed. by Suraiya Faroqhi and Halil İnalcık, vol. 37], Leiden, Boston 2007
- Doukas, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks by Doukas*, an annotated translation of „Historia Turco-Byzantina” by Harry J. Magoulias, Detroit 1975
- 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri [937/1530], vols. I-II, Ankara, 1993-1994
- Elliott John H., *Imperial Spain 1496-1716*, London 1963
- Elliott John, *Ottoman-Habsburg Rivalry: The European Perspective* [w:] İnalcık, Kafadar (eds.), *Süleymân the Second*, s. 153-162
- Emecen Feridun, *Mohâç 1526: Osmanlılara Orta Avrupa'nın Kapılarını Açan Savaş* [w:] teğöz, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, İstanbul 2010, s. 159-216
- Emecen Feridun, *Zamanın İskenderi, Şarkın Fatihisi Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2010
- Emiralioglu Pinar, *Geographical Knowledge and Imperial Culture in the Early Modern Ottoman Empire*, Farnham, Burlington 2014
- Engel Pál, *A török-magyar háborúk első évei 1389-1392* [Pierwsze lata walk osmańsko-węgierskich, 1389-1392], „Hadtörténelmi Közlemények” 111 (1998), nr 3, s. 561-577
- Engel Pál, *A török dúlások hatása a népeiségre: Valkó megye példája* [Wpływ najzdów osmańskich na zaludnienie: przykład okręgu Valkó], „Szazadok” 134 (2000), nr 2, s. 267-321
- Faroqhi Suraiya, *The Ottoman Empire and the World Around It*, London, New York 2004
- Faroqhi Suraiya, *Empires before and after Post-colonial Turn: The Ottomans*, „Osmanlı Araştırmaları” 36 (2010), s. 57-76
- Faroqhi Suraiya N., *Trading between East and West: The Ottoman Empire of the Early Modern Period*, [w:] Firges, Graf, Roth, Tulasoglu (eds.), *Well-Connected Domains*, s. 15-36
- Faroqhi Suraiya N., Fleet Kate (eds.), *The Cambridge History of Turkey. Vol. 2: The Ottoman Empire as a World Power, 1453-1606*, Cambridge 2013
- Fekete Lajos, *Budapest a törökörban* [Budapeszt w czasach osmańskich], Budapest 1944

- Fekete Lajos, *Magyarság, törökség: két világnézet bajvivői* [Węgrzy i Turcy: mistrzowie dwu światopoglądów], Budapest 1947
- Feneşan Cristina, *Cultura otomană a vilayetului Timișoara*, Timișoara 2004
- Feridun Ahmed Bey, *Münşeatü's-selatin*, vol. I, İstanbul 1274/1858²
- Fine John V. A., Jr., *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor 1987
- Finkel Caroline, *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, Wien 1988
- Finkel Caroline, *Osman's Dream. The Story of the Ottoman Empire 1300-1923*, New York 2005
- Firges Pascal W., Graf Tobias P., Roth Christian, Tulasoğlu Gülay (eds.), *Well-Connected Domains: Towards an Entangled Ottoman History* (The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy. Ed. by Suraiya Faruqi, Halil İnalçık and Boğaç Ergene, vol. 57), Leiden, Boston 2014
- Firges Pascal W., Graf Tobias P., *Introduction* [w:] Firges, Graf, Roth, Tulasoğlu (eds.), *Well-Connected Domains*, s. 1-10
- Fischer-Galati Stephen A., *Ottoman Imperialism and German Protestantism 1521-1555*, Cambridge 1959
- Fleet Kate, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State. The Merchants of Genoa and Turkey*, Cambridge 1999
- Fleet Kate (ed.), *The Cambridge History of Turkey. Vol. I: Byzantium to Turkey, 1071-1453*, Cambridge 2009
- Fleischer Cornell H., *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire. The Historian Mustafa âli (1541-1600)*, Princeton 1986
- Fleischer Cornell H., *The Lawgiver as Messiah: The Making of the Imperial Image in the Reign of Süleymân* [w:] Veinstein (publ.), *Soliman le Magnifique*, s. 159-177
- Fleischer Cornell H., *Shadows of Shadows: Prophecy in Politics in 1530s Istanbul*, „International Journal of Turkish Studies” 13 (2007), nr 1-2, s. 51-62
- Flemming Barbara, *Sāhib-kirān und Mahdī: Türkische Endzeiterwartungen im ersten Jahrzehnt der Regierung Süleymāns* [w:] Görgy Kara (ed.), *Between the Danube and the Caucasus. A Collection of Papers Concerning Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South-Eastern Europe*, Budapest 1987, s. 43-62
- Flemming Barbara, *The Sultan's Prayer before Battle* [w:] Colin Heywood, Colin Imber (eds.), *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Menage*, İstanbul 1994, s. 63-75
- Fodor Pál, *Ungarn und Wien in der osmanischen Eroberungsideologie (im Spiegel der Târih-i Beç kırâli, 17. Jahrhundert)*, „Journal of Turkish Studies” 13 (1989), s. 81-98, przedruk w tegoż, *In Quest of the Golden Apple*, s. 45-69
- Fodor Pál, *Magyarország és a török hódítás* [Węgrzy i podbój osmański], Budapest 1991

- Fodor Pál, *Ottoman Policy Towards Hungary, 1520-1541*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 45 (1991), nr 2-3, s. 271-345, przedruk w tegoż, *In Quest of the Golden Apple*, s. 105-169
- Fodor Pál, Dávid Géza, *Hungarian-Ottoman Peace Negotiations in 1512-1514* [w:] Géza Dávid, Pál Fodor (eds.), *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Suleyman the Magnificent*, Budapest 1994, s. 9-45
- Fodor Pál, *Sultan, Imperial Council, Grand Vizier: Changes in the Ottoman Ruling Elite and the Formation of the Grand Vizierial telhis*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 47 (1994), nr 1-2, s. 67-85 przedruk w tegoż, *In Quest of the Golden Apple*, s. 207-226
- Fodor Pál, *Between Two Continental Wars: the Ottoman Naval Preparations in 1590-1592* [w:] Ingeborg Baldauf, Suraiya Faroqhi (Hrsg., unter Mitwirkung von Rudolf Vesely), *Armağan. Festschrift für Andreas Tietze*, Praha 1994, s. 89-111, przedruk w tegoż, *In Quest of the Golden Apple*, s. 171-190
- Fodor Pál, *Török és oszmán: Az oszmán rabszolgaelit azonosságutatójáról* [Turcy i Osmanie. Poczućie tożsamości wśród osmańskiej elity pochodzenia niewolniczego], „Történelmi Szemle” 37 (1995), nr 4, s. 367-383
- Fodor Pál, *A Bécsbe vezető út. Az oszmán nagyhatalom az 1520-as években* [Droga, która prowadziła do Wiednia. Potęga osmańska w latach dwudziestych XVI w.] [w:] Gábor Barta (ed.), *Két tárgyalás Sztambulban*, s. 63-96. Przedruk w: János B. Szabó (ed.), *Mohacs (Nemzet és emlékezet)*, Budapest 2006, s. 387-409
- Fodor Pál, *Das Wilajet von Temeschwar zur Zeit der osmanischen Eroberung*, „Südost-Forschungen” 55 [1996], s. 25-44
- Fodor Pál, *The View of the Turk in Hungary: the Apocalyptic Tradition and the Red Apple in Ottoman-Hungarian Context* [w:] *Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople*, Actes de la Table Ronde d'Istanbul (13-14 avril 1996), édités par Benjamin Lellouche et Stéphan Yerasimos et publiés par l'Institut Français d'Études Anatoliennes Georges-Dumézil d'Istanbul. (Varia Turcica, XXXIII), Paris, Montréal 1999, s. 99-131, przedruk w tegoż, *In Quest of the Golden Apple*, s. 71-103
- Fodor Pál, *Who Should Obtain the Castle of Pankota? Interest Groups and Self-Promotion in the Mid-Sixteenth-Century Ottoman Political Establishment*, „Turcica” 31 (1999), s. 67-86, przedruk w tegoż, *In Quest of the Golden Apple*, s. 227-241
- Fodor Pál, *In Quest of the Golden Apple: Imperial Ideology, Politics and Military Administration in the Ottoman Empire* (Analecta Isisiana), Istanbul 2000
- Fodor Pál, *Prelude to the Long War (1593-1606). Some Notes on the Ottoman Foreign Policy in 1591-1593* [w:] Güler Eren et al. (eds.), *The Great Ottoman Turkish Civilization*, vol. I, Istanbul 2000, s. 297-301
- Fodor Pál, *A terjeszkedés ideológiai az Oszmán Birodalomban* [Ideologie ekspansji w Imperium Osmańskim], [w:] tegoż, *A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemről* [Sultán i złote jabłko. Studia z historii osmańskiej], Budapest 2001, s. 170-178

- Fodor Pál, *The Ottomans and their Christians in Hungary* [w:] Eszter Andor, István György Tóth (eds.), *Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400-1750*, Budapest 2001, s. 137-147
- Fodor Pál, *The Impact of the Sixteenth-Century Ottoman–Persian Wars on Ottoman Policy in Central Europe* [w:] Éva M. Jeremiás (ed.), *Irano–Turkic Cultural Contacts in the 11th-17th Centuries* (Acta et Studia, I), Piliscsaba [2002] 2003, s. 41-51
- Fodor Pál, *A szimurg és a sárkány. Az Oszmán Birodalom és Magyarország (1390-1533)* [w:] István Zombori (ed.), *Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében*, Budapest 2004, s. 9-35
- Fodor Pál, *The Simurg and the Dragon. The Ottoman Empire and Hungary (1390-1533)* [w:] István Zombori (ed.), *Fight Against the Turk in Central Europe in the First Half of the 16th Century*, Budapest 2004, s. 9-35
- Fodor Pál, *The Ottoman Empire, Byzantium and Western Christianity: The Implications of the Siege of Belgrade, 1456*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 61 (2008), nr 1-2, s. 43-51
- Fodor Pál, *Ottoman Warfare, 1300-1453* [w:] Fleet (ed.), *The Cambridge History of Turkey*, vol. I, s. 192-226
- Fodor Pál, *Hungary between East and West: The Ottoman Turkish Legacy* [w:] Pál Fodor, Gyula Mayer, Martina Monostori, Kornél Szovák, László Takács (Hrsg.), *More modoque. Die Wurzeln der europäischen Kultur und deren Rezeption im Orient und Okzident. Festschrift für Miklós Maróth zum siebzigsten Geburtstag*, Budapest 2013, s. 399-419
- Forgách Ferenc, *Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinand, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt* [Memorandum w sprawie państwa węgierskiego pod rządami Ferdynanda, Jana, Maksymiliana oraz Księstwa Siedmiogrodu Jana III] [w:] *Humanista történetírók* [Historycy humanistyczni], Budapest 1977, s. 567-1039
- Gárdonyi Géza, *Eğri Yıldızları (Egri csillagok)*, translated from the Hungarian by Erdal Şalikoğlu, İstanbul 2013
- Georgius de Hungaria, *Incipit prohemium in tractatum de moribus, conditionibus et nequicia Turcorum. Értekezés a törökök szokásairól, viszonyairól es gonoszságáról 1438-1458* [O obyczajach, stanie i niegodziwości Turków 1438-1458] [w:] Lajos Tardy (ed.), *Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról* [Niewolnicy, posłowie i kupcy w Imperium Osmańskim], translated by Győző Kenéz, Budapest 1977, s. 49-153
- Georgius de Hungaria, *Tractatus de moribus, conditionibus et nequicia Turcorum. Traktat über die Sitten, die Lebensverhältnisse und die Arglist der Türken*, nach der Erstaussgabe von 1481 herausgegeben, übersetzt und eingeleitet von Reinhard Klockow (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, Band. 15), Köln, Weimar, Wien 1993
- Giese Friedrich, *Die altosmanischen anonymen Chroniken*, vol. I, Breslau 1922, s. 88; vol. II, Leipzig 1925

- Commentario de le cose de' Turchi*, a cura di Lara Michelacci, Bologna 2005
- Goffman Daniel *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, Cambridge 2002
- Gökbilgin M. Tayyib, *Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar*, „Tarih Dergisi” 8 (1955), nr 11-12, s. 11-50
- Gökbilgin M. Tayyib, *Kanunî Sultan Süleyman*, İstanbul 1967
- Göllner Carl, *Zur Problematik der Kreuzzüge und Türkenkriege im 16. Jahrhundert*, „Revue des Etudes Sud-Est Europeennes” 13 (1975), s. 97-115
- Graf Tobias P., *Of Half-Lives and Double-Lives: „Renegades” in the Ottoman Empire and Their Pre-Conversion Ties* [w:] Firges, Graf, Roth, Tulasoğlu (eds.), *Well-Connected Domains*, s. 131-149
- Guilmartin John F., Jr., *Ideology and Conflict: The Wars of the Ottoman Empire, 1453-1606*, „Journal of Interdisciplinary History” 18 (1988), nr 4, s. 721-747
- Gürkan Emrah Safa, *The Centre and the Frontier: Ottoman Cooperation with the North African Corsairs in the Sixteenth Century*, „Turkish Historical Review” 1 (2010), s. 125-163
- Gürkan Emrah Safa, *Osmanlı-Habsburg Rekâbeti Çerçevesinde Osmanlılar'ın XVI. Yüzyıl'daki Akdeniz Siyaseti* [w:] Haydar Çoruh, M. Yaşar Ertaş, M. Ziya Köse (eds.), *Osmanlı Dönemi Akdeniz Dünyası*, İstanbul 2011, s. 11-50
- Gürkan Emrah Safa, *The Efficacy of Ottoman Counter-Intelligence in the 16th Century*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 65 (2012), nr 1, s. 1-38
- Hammer Joseph von, *Geschichte des osmanischen Reiches...*, Bd. IV, 1574-1623, Pest 1829
- Hegyí Klára, *Egy világbirodalom végvidékén* [Na granicach mocarstwa], (Magyar História), Budapest 1976
- Hegyí Klára, *Török berendezkedés Magyarországon* [Panowanie osmańskie na Węgrzech] (Historia könyvtár. Monográfiák, 7), Budapest 1995
- Hegyí Klára, *Magyar és balkáni katonaparaszrok a budai vilájet déli szandzsákjában* [Węgierscy i bałkańscy żołnierze pochodzenia chłopskiego w południowych sandżakach wilajetu budzińskiego], „Századok” 135 (2001), nr 6, s. 1255-1311
- Hegyí Klára, *A török hódoltság várai és várkatonasága* [Osmańskie twierdze i garnizony na Węgrzech] (Historia könyvtár. Kronológiák, adattárak, 9), vol. III, Budapest 2007
- Hegyí Klára, *The Financial Position of the Vilayets in Hungary in the 16th-17th Centuries*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 61 (2008), nr 1-2, s. 77-85
- Hegyí Klára, Zimányi Vera, *The Ottoman Empire in Europe*, Budapest 1989
- Hermann Zsuzsanna, *Az 1515. évi Habsburg–Jagelló szerződés. Adalék a Habsburgok magyarországi uralmának előtörténetéhez* [Traktat habsbursko-jagielloński z 1515 r. Addenda do prehistorii rządów habsburskich na Węgrzech] (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 21), Budapest 1961

- Hess Andrew C., *The Evolution of the Ottoman Seaborn Empire in the Age of the Oceanic Discoveries, 1453-1525*, „The American Historical Review” 75 (1970), s. 1892-1919
- Hess Andrew C., *The Forgotten Frontier: A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier*, Chicago, London 1978, s.
- Hoca Sadeddin, *Tacü't-tevarih*, vol. II, İstanbul 1280/1863
- Ibn Khaldûn, *The Muqaddimah. An Introduction to History* (Bollingen Series, 48), vols. I-III, translated from the Arabic by Franz Rosenthal, New York, London 1958
- Ibn Khaldûn, *Bevezetés a történelembe (Al-muqaddima)* [Wprowadzenie do historii], translated from the Arabic original and commentaries by Róbert Simon, Budapest 1995
- Imber Colin H., *The Navy of Suleyman the Magnificent*, „Archivum Ottomanicum” 6 (1980), s. 211-282
- Imber Colin, *The Ottoman Empire, 1300-1481*, Istanbul 1990
- Imber Colin, *Ideals and Legitimation in Early Ottoman History* [w:] Kunt, Woodhead [eds.], *Süleyman the Magnificent and His Age*, s. 138-153
- Imber Colin, *Ebu's-su'ud. The Islamic Legal Tradition*, Edinburgh 1997
- Imber Colin, *Fiqh for Beginners. An Anatolian Text on Jihād* [w:] G. R. Hawting, J. A. Mojaddedi, A. Samely (eds.), *Studies in Islamic and Middle Eastern Texts and Traditions in Memory of Norman Calder*, Oxford 2000, s. 137-148
- Imber Colin, *What Does a Ghazi Actually Mean?* [w:] Çigdem Balım-Harding, Colin Imber (eds.), *The Balance of Truth. Essays in Honour of Prof. Geoffrey Lewis*, Istanbul 2000, s. 165-178
- İnalcık Halil, *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600*, London 1973
- İnalcık Halil, *The Rise of the Ottoman Empire* [w:] M. A. Cook (ed. and introd.), *A History of the Ottoman Empire to 1730. Chapters from the Cambridge History of Islam and the New Cambridge Modern History by V. J. Parry, H. İnalcık, A. N. Kurat and J. S. Browley*, Cambridge, London, New York, Melbourne 1976, s. 10-53
- İnalcık Halil, *Servile Labor in the Ottoman Empire* [w:] A. Asher, T. Halasi-Kun, B.K. Király (eds.), *The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds: The East European Pattern* (Studies on Society in Change, 3), Brooklyn, N.Y. 1979, s. 25-52
- İnalcık Halil, *The Question of the Emergence of the Ottoman State*, „International Journal of Turkish Studies” 2 (1980), s. 71-79
- İnalcık Halil, *Ghulam* [w:] *The Encyclopaedia of Islam*, new ed., vol. II, Leiden 1983, s. 1085-1091
- İnalcık Halil, *Bayezid I* [w:] *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. V, İstanbul 1992, s. 231-234
- İnalcık Halil, *The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600* [w:] Halil İnalcık, Donald Quataert (eds.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge 1994, s. 9-409

- İnalçık Halil, Kafadar Cemal (eds.), *Süleymân the Second and His Time*, İstanbul 1993
- İpçioğlu Mehmet, *Kanunî Süleyman'ın Estergon (Esztergom) Seferi 1543: Yeni Bir Kaynak*, „Osmanlı Araştırmaları” 10 (1990), s. 137-159
- Isom-Verhaaren Christine, *An Ottoman Report about Martin Luther and the Emperor: New Evidence of the Ottoman Interest in the Protestant Challenge to the Power of Charles V*, „Turcica” 28 (1996), s. 299-318
- Isom-Verhaaren Christine, *Shifting Identities: Foreign State Servants in France and the Ottoman Empire*, „Journal of Early Modern History” 8 (2004), nr 1-2, s. 109-134
- Isom-Verhaaren Christine, *Allies with the Infidel: The Ottoman and French Alliance in the Sixteenth Century*, London, New York 2011
- Istvánffy Miklós, *Magyarok dolgairól írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában* [Jego historia czynów Węgrów przełożona na węgierski przez Pála Tállyai w XVII wieku], vol. I/2, books 13-24, edited by Péter Benits, Budapest 2003
- Jeremiás Éva M. (ed.), *Irano-Turkic Cultural Contacts in the 11th-17th Centuries* (Acta et Studia, I), Piliscsaba [2002] 2003
- Johnson James Turner, *The Holy War Idea in Western and Islamic Traditions*, Pennsylvania 1997
- Jorga Nicolae, *Geschichte des osmanischen Reiches. Nach den Quellen dargestellt. Zweiter Band (bis 1538)*, Gotha 1909
- Kafadar Cemal, *The Ottomans and Europe* [w:] Thomas A. Brady, Jr., Heiko A. Oberman, James D. Tracy (eds.), *Handbook of European History 1400-1600: Late Middle Ages, Renaissance, and Reformation. Vol. 1: Structures and Assertions*, Leiden 1994, s. 589-636
- Kafadar Cemal, *Between Two Worlds. The Construction of the Ottoman State*, Berkeley, Los Angeles, London 1995
- Kafadar Cemal, *A Rome of One's Own: Reflections on Cultural Geography and Identity in the Lands of Rum* [w:] S. Bozdoğan, Gülru Necipoğlu (eds.), *History and Ideology: Architectural Heritage of the 'Lands of Rum'* [w:] Muqarnas, Special Issue, 24 (2007), s. 7-25
- Káldy-Nagy Gyula, *Suleimans Angriff auf Europa*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 28 (1974), nr 2, s. 163-212
- Káldy-Nagy Gyula, *The First Centuries of the Ottoman Military Organization*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 31 [1977], nr 2, s. 147-183
- Káldy-Nagy Gyula, *A budai szandzsak 1559. évi összeírása* [Studia nad katastrem sandzaku Budy z 1552 r.] [Pest megye múltjából, 3], Budapest 1977
- Káldy-Nagy Gyula, *Rural and Urban Life in the Age of Sultan Suleiman*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 32 (1978), nr 3, s. 285-319
- Kann Robert A., *A History of the Habsburg Empire 1526-1918*, Berkeley, Los Angeles, London 1980

- Kármán Gábor, *Turks Reconsidered: Jakab Harsányi Nagy's Changing Image of the Ottoman* [w:] Firges, Graf, Roth, Tulasoğlu (eds.), *Well- Connected Domains*, s. 110-130
- Károlyi Árpád, *A Német Birodalom nagy hadi vállalata Magyarországon 1542-ben*. [Wielka kampania wojskowa Cesarstwa Niemieckiego na Węgrzech w 1542 r.], Budapest 1880
- Kemal Paşa-zâde, *Tevarih-i Âl-i Osman. X. Defter* (Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVIII/13), Hazırlayan Şefaettin Severcan, Ankara 1996
- Kissling Hans-Joachim, *Şâh Isma'il I^r, la nouvelle route des Indes et les Ottomans*, „Turcica” 6 (1975), s. 89-102
- Kisteleki Károly, *Az európai szuverenitás nézőpontjai és az erdélyi állam* [Suwerenność europejska i Księstwo Siedmiogrodu] [w:] Veronika Dáné et al. (eds.), *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai* [Materiały z konferencji z okazji 450. rocznicy powstania Gabora Bethlena], Kolozsvár 2014, s. 162-185
- Köhbach Markus, *Die Eroberung von Fülek durch die Osmanen 1554. Eine historisch-quellenkritische Studie zur osmanischen Expansion im östlichen Mitteleuropa* (Zur Kunde Südosteuropas, II/18), Wien, Köln, Weimar 1994
- Kołodziejczyk Dariusz, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Century): An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents* (The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy. Ed. by Suraiya Faroqhi and Halil İnalçik. Vol. 18), Leiden, Boston, Köln, 2000
- Kołodziejczyk Dariusz, *Inner Lake or Frontier? The Ottoman Black Sea in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* [w:] Faruk Bilici, Ionel Candea, Anca Popescu (eds.), *Enjeux politiques, économiques et militaires en Mer Noire (XIVe-XXIe siècles). Études à la mémoire de Mihail Guboglu*, Braïla 2007, s. 125-139
- Kołodziejczyk Dariusz, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th-18th Century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents* (The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy. Edited by Suraiya Faroqhi, Halil İnalçik and Boğaç Ergene. Vol. 47), Leiden, Boston 2011
- Korpás Zoltán, *Spanyol védelmi rendszer Észak-Afrikában V. Károly uralkodása alatt* [Hiszpański system obrony w Afryce Północnej w czasach panowania Karola V], „Africana Hungarica” 1 (1998), nr 1, s. 53-74
- Korpás Zoltán, *La correspondencia de un soldado espanol de las guerras en Hungría a mediados del siglo XVI. Comentarios al diario de Bernardo de Aldana (1548-1552)*, „Hispania” 60/3 (2000), nr 206, s. 881-910
- Korpás Zoltán, *V. Károly és Magyarország (1526-1538)* [Karol V i Węgry 1526-1538], Budapest 2008
- Kovács Sándor V. (publ.), *Magyar humanisták levelei, XV–XVI. század* [Listy węgierskich humanistów], Budapest 1971
- Krstić Tijana, *Contested Conversion to Islam. Narratives of Religious Change in the Early Modern Ottoman Empire*, Stanford, California 2011

- Kubinyi András, *A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt* [Wewnętrzna sytuacja polityczna państwa węgierskiego przed Mohács] [w:] Lajos Rúzsás, Ferenc Szakály (eds.), *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából* [Mohács. Studia z okazji 450. rocznicy bitwy pod Mohács], Budapest 1986, s. 59-99
- Kubinyi András, *The Battle of Szávaszentdemeter–Nagyolaszi (1523). Ottoman Advance and Hungarian Defence on the Eve of Mohács* [w:] Dávid, Fodor (eds.), *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs*, s. 72-115
- Kumrular Özlem, *Koron: Uzak Topraklarda İmkânsız Misyon* [w:] tegoż, *Yeni Belgeler Işığında Osmanlı-Habsburg Düellosu*, İstanbul 2011, s. 185-190
- Kunt Ibrahim Metin, *Ethnic-Regional (Cins) Solidarity in the Seventeenth-Century Ottoman Establishment*, „International Journal of Middle East Studies” 5 (1974), s. 233-239
- Kunt İ. Metin, *Turks in the Ottoman Imperial Palace* [w:] Jeroen Duindam, Tülay Artan, Metin Kunt (eds.), *Royal Courts in Dynastic States and Empire. A Global Perspective* (Rulers and Elites. Comparative Studies in Governance, 1), Leiden, Boston 2011, s. 289-312
- Kunt Metin, Woodhead Christine (eds.), *Süleyman the Magnificent and His Age. The Ottoman Empire in the Early Modern World*, London, New York 1995
- Labib Subhi, *The Era of Suleyman the Magnificent: Crisis of Orientation*, „International Journal of Middle East Studies” 10 (1979), s. 435-451
- Legatio Laszky apud Sultanum Solymannum anno 1527 juncta. Actio Hieronymi Laszky apud Turcam nomine Regis Iohannis* [w:] Eudoxiu de Hurmuzaki (ed.), *Documente privitoare la Istoria Românilor*, vol. II/1, Bucuresci 1891, s. 38-67
- Lesure Michel, *Un document ottoman de 1525 sur l'Inde portugaise et les pays de la Mer Rouge*, „Mare Luso-Indicum” 3 (1976), s. 137-160
- Lewis Bernard, *The Muslim Discovery of Europe*, New York, London 1982
- Lindner Rudi Paul, *Anatolia, 1300-1451* [w:] Kate Fleet (ed.), *The Cambridge History of Turkey. Vol. 1: Byzantium to Turkey 1071-1453*, Cambridge 2009, s. 102-137
- Lindner Rudi Paul, *Explorations in Ottoman Prehistory*, Ann Arbor 2010⁴
- Lowry Heath, *Changes in Fifteenth-Century Ottoman Peasant Taxation: The Case Study of Radilofo* [w:] Anthony Bryer, Heath Lowry (eds.), *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, Birmingham, Washington, D.C., 1986, s. 23-37
- Lowry Heath W., *The Nature of the Early Ottoman State*, Albany 2003
- Lowry Heath W., *The 'Soup Muslims' of the Balkans: Was There a 'Western' and 'Eastern' Ottoman Empire?*, „Osmanlı Araştırmaları” 36 (2010), s. 97-134
- Lowry Heath W., *Early Ottoman Period* [w:] Metin Heper, Sabri Sayarı (eds.), *The Routledge Handbook of Modern Turkey*, London 2012, s. 5-14
- Mackenney Richard, *Macmillan History of Europe. Sixteenth Century Europe. Expansion and Conflict*, Houndmills, London 1993

- Martels Zweder von, *Old and New Demarcation Lines between Christian Europe and the Islamic Ottoman Empire: From Pope Pius II (1458-1464) to Pope Benedict XVI (2005-2013)* [w:] Contadini, Norton (eds.), *The Renaissance and the Ottoman World*, s. 169-180
- Martin Janet, *Medieval Russia 980-1584*, Cambridge 1996²
- McNeill William H., *Europe's Steppe Frontier 1500-1800*, Chicago, London 1964
- Melikoff Irène, *Le problème kızılbaz, „Turcica”* 6 (1975), s. 49-67
- Mika Sándor (ed.), *Magyar történelmi olvasókönyv. II. rész. Magyarország történelme a mohácsi véstől a tizennyolcadik század végéig* [Węgierskie historyczne księgi do czytania. Część II: Historia Węgier od bitwy pod Mohácsem aż do końca XVIII w.], Budapest 1907
- Mikhail Alan, Philliou Christine M., *The Ottoman Empire and the Imperial Turn*, „Comparative Studies in Society and History” 54 (2012), z. 4, s. 721-745
- Molla Husrev, *Kaynaklarıyla Büyük İslam Fıkhı – Gurer ve Dürer Tercümesi (İslâm Fıkhı ve Hukûku)*, Mütercimi: Arif Erkan, vol. II, Istanbul 1979
- Molnár Antal, *Le Saint-Siège, Raguse et les missions catholiques de la Hongrie ottomane 1572-1647*, (Biblioteca Academiae Hungariae – Roma. Studia, I), Rome, Budapest 2007
- Mughul Muhammad Yakub, *Kanunî Devri* (Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 735) İstanbul 1987
- Murphey Rhoads, *Süleyman's Eastern Policy* [w:] Halil İnalcık, Cemal Kafadar (eds.), *Süleymân the Second and His Time*, İstanbul 1993, s. 229-248
- Murphey Rhoads, *Ottoman Warfare, 1500-1700*, London 1999
- Murphey Rhoads, *Seyyid Murad's Prose Biography on Hızır Ibn Yakub, Alias Hayreddin Barbarossa. Ottoman Folk Narrative as an Under-Exploited Source for Historical Reconstruction*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 54 (2001), nr 4, s. 519-532
- Murphey Rhoads, *Suleyman I and the Conquest of Hungary: Ottoman Manifest Destiny or a Delayed Reaction to Charles V's Universalist Vision*, „Journal of Early Modern History” 5 [2001], nr 3, s. 197-221
- Murphey Rhoads, *Ottoman Expansion, 1451-1556. II. Dynastic Interest and International Power Status, 1503-56* [w:] Geoff Mortimer (ed.), *Early Modern Military History, 1450-1815*, Houndmills, New York 2004, s. 60-80
- Murphey Rhoads, *Exploring Ottoman Sovereignty. Tradition, Image and Practice in the Ottoman Imperial Household, 1400-1800*, London, New York 2008
- Nagy Szulejmán és kora / *Kanunî Sultan Süleyman ve Çağı*. 1994. szeptember 7. - 1995. január 8. / 7 Eylül 1994 - 8 Ocak 1995. *Budavári palota „A” épület / Buda Sarayı „A” Binası*. A kötetet összeállította és a bevezető tanulmányt írta / Albümü derleyen ve giriş incelemesini yazan Ibolya Gerelyes, Budapest 1994
- Necipoglu Gülru, *Architecture, Ceremonial, and Power. The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Cambridge, London 1991
- Necipoglu Gülru, *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire*, London 2005

- Nemeth Papo Gizella, Papo Adriano, *Ludovico Gritti: Un principe-mercante del Rinascimento tra Venezia, i turchi e la corona d'Ungheria*, Mariano del Friuli 2002
- Nicol Donald M. *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, Cambridge 1993²
- Norton Claire, *Blurring the Boundaries: Intellectual and Cultural Interactions between the Eastern and Western; Christian and Muslim Worlds*, [w:] Anna Contadini, Claire Norton (eds.), *The Renaissance and the Ottoman World*, Farnham, Burlington 2013, s. 3-21
- Nyitrai István, *The Third Period of the Ottoman-Safavid Conflict: Struggle of Political Ideologies (1555-1578)* [w:] Jeremiás (ed.), *Irano-Turkic Cultural Contacts*, s. 161-175
- Oborni Teréz, *Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt 1552-1556* [Finanse Siedmiogrodu pod rządami Ferdynanda I 1552-1556] (Fons Könyvek, 1), Budapest 2002
- Oborni Teréz, *Between Vienna and Constantinople: Notes on the Legal Status of the Principality of Transylvania* [w:] Gábor Kármán, Lovro Kunčević (eds.), *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries* (The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy. Ed. by Suraiya Faroqhi, Halil İnalcik and Boğaç Ergene, vol. 53), Leiden, Boston 2013, s. 67-89
- Ocak Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)* (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 60), İstanbul 1998
- Orhonlu Cengiz, *Osmanlı Tarihine Âid Belgeler - Telhisler (1597-1607)*, İstanbul, 1970
- Orhonlu Cengiz, *Hint Kaptanlığı ve Piri Reis*, „Belleten” 34 (1970), nr 134, s. 235-254
- Orhonlu Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, İstanbul 1974
- Özbaran Salih, XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sâhillerinde Osmanlılar: Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu, „Tarih Dergisi” 25 (1971), s. 51-73
- Özbaran Salih, *The Ottoman Turks and the Portuguese in the Persian Gulf 1534-1581*, „Journal of Asian History” 6 (1972), s. 56-74
- Özbaran Salih, *Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu. Onaltıncı Yüzyılda Ticâret Yolları Üzerinde Türk-Portekiz Rekâbet ve İlişkileri*, „Tarih Dergisi” 31 (1977 [1978]), s. 65-146
- Özbaran Salih, *A Turkish Report on the Red Sea and the Portuguese in the Indian Ocean (1525)*, „Arabian Studies” 4 (1978), s. 81-88
- Özbaran Salih, *The Ottomans in Confrontation with the Portuguese in the Red Sea after the Conquest of Egypt in 1517* [w:] *Studies on Turkish-Arab Relations. Annual 1986*, İstanbul 1986, s. 207-214
- Özbaran Salih, *Ottoman Naval Policy in the South* [w:] Kunt, Woodhead (eds.), *Süleyman the Magnificent and His Age*, s. 55-70

- Özbaran Salih, *Yemen'den Basra'ya: Sıurdaki Osmanlı*, İstanbul 2004
- Özel Oktay, *Limits of Almighty: Mehmed II's 'Land Reform' Revisited*, „Journal of the Economic and Social History of the Orient” 42 (1999), nr 2, s. 226-246
- Özsu Umut, *Ottoman Empire* [w:] Bardo Fassbender, Anne Peters (eds.), *The Oxford Handbook of the History of International Law*, Oxford 2012, s. 429-448
- Pálffy Géza, *The Origins and Development of the Border Defence System Against the Ottoman Empire in Hungary (Up to the Early Eighteenth Century)* [w:] Dávid, Fodor (eds.), *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs*, s. 3-69
- Pálffy Géza, *The Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy in the Sixteenth Century* (East European Monographs, DCCXXXV), translated from the Hungarian by Thomas J. and Helen D. DeKornfeld, Boulder, Colorado 2009
- Palombini Barbara von, *Bündniswerben Abendländischer Mächte um Persien 1453-1600* (Freiburger Islamstudien, Bd. 1), Wiesbaden 1968
- Panaite Viorel, *The Ottoman Law of War and Peace: The Ottoman Empire and Tribute Payers* [East European Monographs, DLXII], New York 2000
- Papp Sándor, *Die diplomatischen Bemühungen der Habsburger um Siebenburgen in den Jahren 1551-1552*, „Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes” 89 (1999), s. 109-133
- Papp Sándor, *Kárrendezési kísérletek a hódoltságban az 1547. évi békekötés után* [Próby odszkodowania na osmańskich Węgrzech po zawarciu traktatu pokojowego w 1547 r.], „Keletkutatás” 1996. ősz – 2002. tavasz, s. 141-160
- Papp Sándor, *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Eine quellenkritische Untersuchung* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philisophisch-historische Klasse. Schriften der Balkan-Kommission, 42), Wien 2003
- Papp Sándor, *Hungary and the Ottoman Empire* [w:] Zombori (ed.), *Fight against the Turk*, s. 37-89
- Parrott David, *The Business of War: Military Enterprise and Military Revolution in Early Modern Europe*, Cambridge, New York 2012
- Parry Vernon J., *The Reign of Sulaimān the Magnificent* [w:] Cook (ed.), *A History of the Ottoman Empire to 1730*, s. 79-102
- Peirce Leslie P., *The Imperial Harem: Woman and Sovereignty in the Ottoman Empire*, New York, Oxford 1993
- Peirce Leslie, *Changing Perceptions of the Ottoman Empire: The Early Centuries*, „Mediterranean Historical Review” 19 (2004), nr 1, s. 6-28
- Perjés Géza, *The Fall of the Medieval Kingdom of Hungary: Mohács 1526-Buda 1541*, Boulder, CO, Highland Lakes, NJ 1989
- Petritsch Ernst Dieter, *Der habsburgisch-osmanische Friedensvertrag des Jahres 1547*, „Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs” 38 (1985), s. 49-80
- Petritsch Ernst Dieter, *Regesten der osmanischen Dokumente im österreichischen Staatsarchiv. Band 1. (1480-1574)* (Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs. Ergänzungsband, 10/1), Wien 1991

- Petritsch Ernst Dieter, *Tribut oder Ehrengeschenk? Ein Beitrag zu den habsburgisch-osmanischen Beziehungen in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts* [w:] Elisabeth Springer, Leopold Kammerhofer et al. (eds.), *Archiv und Forschung. Das Haus-, Hof- und Staatsarchiv in seiner Bedeutung für die Geschichte Österreichs und Europas* (Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit, 20), Wien, München 1993, s. 49-58
- Procházka-Eisl Gisela, Römer Claudia, *Osmanische Beamtenschreiben und Privatbriefe der Zeit Süleymāns des Prächtigen aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften, 357. Band), Wien 2007
- Röhrborn Klaus, *Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte* (Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur des islamischen Orients. Beihefte zur Zeitschrift „Der Islam“. Hrsg. von Bertold Spuler. Neue Folge, Band 5), Berlin, New York 1973
- Sahillioğlu Halil, *1524-1525 Osmanlı Bütçesi*, „İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası” 41 (1985), s. 415-452
- Sahillioğlu Halil, *Tokapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri* (Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi Serisi, 7), İstanbul 2002
- Şahin Kaya, *Empire and Power in the Reign of Süleyman: Narrating the Sixteenth-Century Ottoman World* (Cambridge Studies in Islamic Civilization), New York 2013
- Schaendlinger Anton C. (unter Mitarbeit von Claudia Römer), *Die Schreiben Süleymāns des Prächtigen an Karl V., Ferdinand I. and Maximilian II. Transkriptionen und Übersetzungen* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften, 163. Band), Wien 1983
- Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, Hazırlayan Mehmet İpşirli, vol. I. İstanbul 1989
- Setton Kenneth M., *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, vols. I-IV, Philadelphia 1976-1984
- Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, İstanbul 1990
- Sohrweide Hanna, *Der Sieg der Safaviden in Persien und seine Rückwirkung auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert*, „Der Islam”, 41 (1965), s. 95-223
- Soucek Svat, *About the Ottoman Age of Exploration*, „Archivum Ottomanicum” 27 (2010), s. 313-342
- Stoller Ferdinand, *Soliman vor Wien*, „Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Wien” 9-10 (1929-1930), s. 11-76
- Sudár Balázs, *A végítélet könyve. Oszmán elbeszélő forrás a mohácsi csatáról* [Księga Dnia Sądu Ostatecznego. Osmańska epika poświęcona bitwie pod Mohácsem], „Tortenelemi Szemle” 52 (2010), nr 3, s. 389-419
- Szakály Ferenc, *A mohácsi csata* [Bitwa pod Mohácsem], Budapest 1975
- Szakály Ferenc, *Phases of Turco-Hungarian Warfare before the Battle of Mohács*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae” 33 (1979), s. 65-111

- Szakály Ferenc, *Magyar adóztatás a török hódoltságban* [Węgierski system podatkowy na terytoriach zajętych przez Osmanów], Budapest 1981
- Szakály Ferenc, *Nándorfehérvár, 1521: The Beginning of the End of the Medieval Hungarian Kingdom* [w:] Dávid, Fodor (eds.), *Hungarian-Ottoman Military*, s. 47-76
- Szakály Ferenc, *Lodovico Gritti in Hungary 1529-1534. A Historical Insight into the Beginnings of Turco-Habsburgian Rivalry* (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 197), Budapest 1995
- Szakály Ferenc (publ.), *Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata [1548-1552]* [Kampania węgierska Bernardo de Aldany], translated by László Scholz, Budapest 1986
- Szántó Imre, *Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon. Az 1551-52. évi várháborúk* [Walka z osmańską ekspansją na Węgrzech: wojny oblężnicze lat 1551-1552], Budapest 1985
- Tansel Selâhattin, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 1969
- Tardy Lajos, *Beyond the Ottoman Empire. 14th-16th Century Hungarian Diplomacy in the East* (Studia Uralo-Altaica, 13), translated by János Boris, Szeged 1978
- Tekin Şinasi, *XIV üncü Yüzyıla Ait Bir İlm-i Hâl: Risâletü'l-İslâm*, „Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes” 76 (1986), s. 279-292
- Tekin Şinasi, *XIV Yüzyılda Yazılmış Gazilik Tarihîsi ‘Gâziliğın Yolları’ Adlı Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Gazâ/Cihâd Kavramları Hakkında*, „Journal of Turkish Studies” 13 (1989), s. 139-204
- Tenenti Alberto, *La formation de l’image de Soliman à Venise (1520-1530 env.)* [w:] Gilles Veinstein (publ.), *Süleyman le Magnifique et son temps. Süleyman the Magnificent and His Time. Acte du Colloque de Paris. Galeries Nationales de Grand Palais. 7-10 mars 1990*, Paris 1992, s. 39-49
- Tezcan Baki, *The Politics of Early Modern Ottoman Historiography* [w:] Aksan, Goffman (eds.), *The Early Modern Ottomans*, s. 167-198
- Tezcan Baki, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World* (Cambridge Studies in Islamic Civilization), Cambridge 2010
- Thorau Peter, *Von Karl dem Großen zum Frieden von Zsitva Torok [Zsitvatorok]. Zum Weltherrschaftsanspruch Sultan Mehmeds II. und dem Wiederaufleben des Zweikaiserproblems nach der Eroberung Konstantinopels*, „Historische Zeitschrift” 279 (2004), nr 2, s. 309-334
- Thúry József, *Török történetírók* [Kroniki tureckie] (Török–Magyarkori Történelmi Emlékek. Második Osztály: Írók), vol. I, Budapest 1893
- Tibi Bassam, *Kreuzzug Und Djihad. Der Islam und die christliche Welt*, München 2001
- Topçular Kâtibi ‘Abdülkâdir (Kadri) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil) (Türk Tarih Kurumu Yayınları, III/21), vol. I. Yayına hazırlayan Ziya Yılmaz, Ankara 2003

- Török Pál, *I. Ferdinánd konstantinápolyi béketárgyalásai 1527-1547* [Rozmowy pokojowe króla Ferdynanda I w Konstntynopolu 1527-1547] (Értekezések a történeti tudományok köréből, XXIV/12), Budapest 1930
- Turan Osman, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, vol. II, İstanbul 1969
- Vatin Nicolas, *L'Ordre de Saint-Jean-de-Jerusalem, l'Empire ottoman et la Méditerranée orientale entre les deux sièges de Rhodes 1480-1522* (Collection turcica, 7), Louvain, Paris 1994
- Vatin Nicolas, *Un türbe sans maître. Note sur la fondation et la destination du türbe de Soliman le Magnifique à Szigetvár*, „Turcica” 37 (2005), s. 9-42
- Vatin Nicolas, „Comment êtes-vous apparu, toi et ton frère?": note sur les origines des frères Barberousse, „Studia Islamica” n. s. 1 (2011), s. 103-131
- Vatin Nicolas, *Note sur l'entrée d'Alger sous la souveraineté ottoman (1519-1521)*, „Turcica” 44 (2012-2013), s. 131-166
- Veinstein Gilles, *Les préparatifs de la campagne navale francoturque de 1552 à travers les ordres du divan ottoman*, „Reveu de l'Occident Musulman et de la Méditerranée” 39 (1985), s. 35-67
- Veinstein Gilles, *Prélude au problème cosaque à travers les registres de dommages ottomans des années 1545-1555*, „Cahiers de Monde russe et soviétique” 30 (1989), z. 3-4, s. 329-362
- Veinstein Gilles, *La politique hongroise de Sultan Süleymân et d'Ibrâhîm pacha à travers deux lettres de 1534 au roi Sigismond de Pologne* [w:] Jean-Louis Bacqué-Grammont, İlber Ortaylı, Emeri van Donzel (eds.), *CIÉPO ... VII. Sempozyumu Bildirileri. Peç: 7-11 Eylül 1986*, Ankara 1994, s. 333-380
- Veinstein Gilles, *Les capitulations franco-ottomanes de 1536. Sont-elles encore controversables?* [w:] Vera Costantini, Markus Koller (eds.), *Living in the Ottoman Ecumenical Community: Essays in Honour of Suraiya Faroqhi* (The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy. Ed. by Suraiya Faroqhi and Halil İnalçık, vol. 39), Leiden, Boston 2008, s. 71-88
- Veinstein Gilles (publ.), *Soliman le Magnifique et son temps. Süleyman the Magnificent and His Time. Acte du Colloque de Paris. Galeries Nationales de Grand Palais. 7-10 mars 1990*, Paris 1992
- Vígh István, *Szülejmán jatagánja és a mohácsi csata* [Jatagan Sulejmana i bitwa pod Mohácsem], „Hadtörténelmi Közlemények” 117 (2004), nr 2, s. 730-738
- Vilayetul Timișoara (450 de ani de întemeiere a pașalâcului 1552-2002)*, Timișoara 2002
- Vryonis Speros, Jr., *The Byzantine Legacy and Ottoman Forms*, „Dumbarton Oaks Papers” 23-24 (1969-1970), s. 251-308
- Walsh John R., *The Revolt of Alqās Mīrzā*, „Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes” 68 (1976), s. 61-78
- Werner Ernst, *Die Geburt einer Grossmacht – Die Osmanen (1300-1481). Ein Beitrag zur Genesis des türkischen Feudalismus*, Weimar, 1985⁴
- Wheatcroft Andrew, *The Enemy at the Gate: Habsburgs, Ottomans, and the Battle for Europe*, New York 2008

- White Sam, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge 2011
- Wiesflecker Hermann, *Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit. Band II. Reichsreform und Kaiserpolitik 1493-1500. Entmachtung des Königs im Reich und in Europa*, Wien 1975
- Wiesflecker Hermann, *Kaiser Maximilian I. Das Reich, Österreich und Europa an der Wende zur Neuzeit. Band IV. Gründung des habsburgischen Weltreiches. Lebensabend und Tod 1508-1519*, Wien 1981
- Winter Michael, *Egyptian Society under Ottoman Rule 1517-1598*, New York, London 1992
- Wittek Paul, *Rum Sultanı* [w:] *Batı Dillerinde Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1971, s. 81-96
- Woodhead Christine, *Perspectives on Süleyman* [w:] Metin Kunt, Christine Woodhead [eds.], *Süleyman the Magnificent and His Age. The Ottoman Empire in the Early Modern World*, London, New York 1995, s. 164-190
- Yağcı Zübeyde Güneş, *İstanbul Gümrük Defterine Göre Karadeniz Köle Ticareti (1606-1607)*, „History Studies” 3 (2011), z. 2, s. 371-384
- Yerasimos Stéphane, *Les relations franco-ottomanes et la prise de Tripoli en 1551* [w:] Veinstein (publ.), *Soliman le Magnifique*, s. 529-547
- Zachariadou Elisabeth A., *Trade and Crusade: Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1305-1415)*, Venice 1983
- Zimányi Vera, *Lepanto, 1571*, Budapest 1983
- Zinkeisen Johann Wilhelm, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa. Dritter Theil*, Gotha 1855
- Zombori István, *The Jagiello-Habsburg Attempt at War against the Ottomans in 1523. Based on Chancellor K. Szydłowiecki's Diary* [w:] Zombori (ed.), *Fight against the Turk*, s. 147-153
- Zombori István (ed.), *Fight against the Turk in Central Europe in the First Half of the 16th Century*, Budapest 2004

INDEKS OSOBOWY

- Abdulfettah, kadi Temeşvaru 81
Ágoston Gábor 11, 23
Ahmed Tekelü, złotnik 67
Aleksander Wielki 26, 66
Awerroes (Ibn Rushd) 14
Bajazyd I, padyszach 24, 26
Bajazyd II, padyszach 36, 46, 50, 62
Bali bej 54
Balivet Michel 33
Behari, poeta 67
Behram, sandżaknbej Bursy 76
Bernardo de Aldana 80
Bıyıklı Mehmed Pasza 47
Burke Peter 12, 13
Casale Giancarlo 10
Castaldo Giovanni Battista 84
Celal Şah Veli bin Şeyh 46
Celalzade Mustafa 91
Chajreddin Barbarossa 28, 51, 52
Contarini Bartolomeo, poseł wenecki 47
Contarini Tomaso, *bailo* wenecki w Stambule 42
Dávid Géza 8, 9, 16
Doria Andrea 52
Dżem (Cem), książę 46
Elkas Mirza, książę safawidzki 87
Elliott John 13
Erazm von Teuffel 81
Evrenos (ród) 23
Faroqhi Suraiya 12, 18
Ferdynand I Habsburg, arcyksiążę Austrii, król Czech, Węgier i Chorwacji, cesarz 44, 57, 58, 59, 63, 70, 71, 72, 73, 82, 83, 92
Ferdynand II Aragoński (Katolicki), król Aragonii 50
Ferhad Pasza 47
Franciszek I Walezjusz, król Francji 56, 58, 62, 71
Frangepani Jan 56
Georgius de Hungaria (Jerzy z Węgier) 27, 33, 35
Giovio Paolo 66
Goffman Daniel 16
Gritti Lodovico, poseł wenecki 57
Hadım Ali Pasza, bejlerbej Budy 75, 80, 81, 82, 83, 84
Hafsydzi, dynastia 51
Hasan Pasza, bejlerbej Bośni 54
Hunyadi János, regent Węgier 21, 22, 38
Ibn Chaldun 33
Ibrahim Pasza, wielki wezyr 27, 49, 56, 57, 58
İshakbeyoğlu (później Turahanoğlu; ród) 23
Ismail I, szach perski 45, 46, 47, 48
Istvánffy Mikołaj 82
Izabela I Kastylijska, królowa Kastylii i Leonu 50

- Izabela Jagiellonka 72, 73, 75, 92
 Janbirdi al-Ghazali (Canberdi Gazali)
 46
 Jiménez de Cisneros, kardynał hiszpański 50
 Kara Ahmed Pasza, wezyr 75, 77, 78,
 80, 81, 82, 83, 84, 86, 89
 Kara Mustafa Pasza 81
 Kara Yülük 40
 Karol V Habsburg, cesarz 16, 43, 44,
 51, 52, 56, 57, 59, 61, 62, 63, 66, 67,
 69, 71, 86
 Kasim Pasza, bejlerbej Temeşvaru 81
 Kemalpaşazade 66, 67
 Konstantyn, cesarz rzymski 66
 Leon X, papież 42
 Ludwik II Jagiellończyk, król Węgier
 57, 68
 Luter Marcin 60
 Luttwak Edward 23
 Lütfi Pasza 88
 Łaski Hieronim 8, 58
 Maciej Korwin 39
 Maksymilian II Habsburg, król Czech,
 Węgier i Chorwacji, cesarz 92
 Malkoçlu (ród) 23
 Martinuzzi Jerzy (Jerzy Utiešenović,
 Brat Jerzy – Fráter György) 69, 72,
 73, 74, 75
 Mayláth István 70
 Mehmed II Zdobywca, padyszach 26,
 66, 67, 90
 Mehmed Pasza, bej Bośni 76, 78, 82
 Mihaloğlu (ród) 23
 Mikhail Alan 16, 17
 Mikołaj V, papież 21
 Minio Marco, poseł wenecki 55
 Molla Hüserv 34
 Murad I, padyszach 24
 Murad, książę 46
 Mustafa, książę 75
 Mustafa, urzędnik skarbu 81
 Mustafa Ali 29
 Nureddinzade, szejk 93
 Oruc Barbarossa 51
 Osman 22, 23, 29
 Osman Pasza, bejlerbej Karamanu 76
 Parker Goeffrey 23
 Perényi Piotr 82, 83
 Petrovics Péter 70, 72
 Philliou Cristine M. 16, 17
 Piri Pasza 47
 Radu V Basarab, gospodar Wołosz-
 czyzny 56
 Rüstem Pasza, wielki wezyr 90
 Safawidzi, dynastia 40, 41, 47, 60, 62,
 74, 87, 88
 Selman Reis 49
 Selim I, padyszach 40, 41, 42, 45, 46,
 47, 50, 51, 54, 61, 63, 66
 Semiz Ali Pasza, wielki wezyr 93
 Shaybanidzi, dynastia 62
 Sinan, bej Teke 77
 Sokollu Mehmed Pasza (Mehmed
 Sokolović), bejlerbej Rumelii,
 wielki wezyr 75, 93
 Sulejman Wspaniały, padyszach 15,
 19, 24, 41, 42, 43, 45, 47, 48, 51, 52,
 54, 55, 56, 57, 60, 61, 63, 64, 66, 67,
 68, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 82, 91, 92,
 93, 94
 Szántó Imre 82
 Taceddin Hasan 47
 Tekin Şinasi 35
 Tezcan Baki 14, 15
 Török Bálint 82
 Tóth Mihály 76
 Timur Kulawy (Tamerlan) 26
 Ulama, bej Pożegi 78, 82
 Vígħ István 68
 Vitéz János, kanclerz 21
 Yahya 75
 Yahyapaşaoğlu (ród) 54
 Zapolya Jan, wojewoda siedmio-
 grodzki, król Węgier 57, 58, 63, 69,
 70, 75

- Zapolya Jan II Zygmunt 69, 72, 73, 75, 92, 93
Zsámbocki János 83
Zygmunt I Stary, król Polski 56, 59
Zygmunt Luksemburski, cesarz rzymski, król Węgier 22, 38, 40